

Rajna
Šošić Klindžić

Ni na nebu ni u zemlji:
procesi stjecanja znanja o dalekoj prošlosti

Rajna ŠOŠIĆ KLINDŽIĆ

**NI NA NEBU NI U ZEMLJI:
PROCESI STJECANJA ZNANJA O DALEKOJ PROŠLOSTI**

Izdavač
Filozofski fakultet u Zagrebu
FF press

Za izdavača
izv. prof. dr. sc. Domagoj Tončinić

Urednik područja
izv. prof. dr. sc. Tomislav Galović

Godina elektroničkog izdanja: 2024.

Recenzenti
akademik Robert Matijašić
izv. prof. dr. sc. Boban Tripković

Ilustracije
Martina Rončević

Naslovnica i računalni slog
Jasmin Klindžić

Lektura
Biserka Sinković

Grafičko uredništvo
Boris Bui

Ilustracija na naslovnici © Shutterstock

<https://www.doi.org/10.17234/9789533792040>

ISBN 978-953-379-204-0

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerađivanja 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.

Rajna ŠOŠIĆ KLINDŽIĆ

**NI NA NEBU NI U ZEMLJI:
PROCESI STJECANJA ZNANJA
O DALEKOJ PROŠLOSTI**

 PF press

Zagreb

SADRŽAJ

Uvod	7
1. Arheologija neznanja	14
2. Sakupljanje - centri moći i tvornice znanja	24
3. Gdje i kada je prošlost? Odnos prema vremenu	50
4. Prošlost kao oruđe	74
5. Kad padaju sjekire - dugo trajanje kamenog oruđa	102
6. Crno-bijeli svijet - redukcija kao metoda istraživanja	132
7. Riječ kao osnova arheologije	152
Literatura	168

Uvod

Povijest arheologije može se usporediti s poviješću neke obitelji ili nekog pojedinca. Istraživanje povijesti arheologije izgleda poput crtanja nekog obiteljskog stabla i uočavanja njihovih međusobnih odnosa. Predci i okolnosti podrijetla utjecali su na izgled, boju očiju, afinitete i spretnosti, sklonosti bolestima. Dobre i loše strane članova obiteljskog stabla utjecale su na stvaranje zbilje ne samo vlastite, nego i naraštaja koji tek dolaze.

Kao i obiteljska povijest, i povijest čovječanstva gleda se pod prizmom snažnih emocija, (straho)poštovanja, divljenja zbog dostignuća, kao zbroj univerzalnih vrijednosti koje čine uzor kojem pojedinac ili skupina treba težiti. Tako se gradi i održava mit o tome kako je izgledala prošlost. Bolja prošlost i uzori vrijedni divljenja su, usudila bih se reći, konstantna čovjekova potreba ispunjenja koje kreira i prošlu i sadašnju zbilju. Moć i kontrola, znatiželja, želja za razumijevanjem svijeta oko sebe i svojeg podrijetla, opčinjenost bogatstvom, isticanje bogatstva kao univerzalne vrijednosti kojoj svaki pojedinac treba težiti. Sve su to motivi koji su povezani s ljudskim zanimanjem za prošlost i često nit vodilja. To su aspekti ljudske prirode koji postoje i ne treba ih zanemariti ili se ponašati kao da ih nema. Ljudska je povijest i povijest trauma, strahova, nasilja, ludila i terora te subjektivnost ljudskog iskustva koji svi zajedno s ostalim češće spominjanim čimbenicima sudjeluju u stvaranju elemenata kulture i kulturnih normi (Mlekuž Vrhovnik 2023).

David Clarke (1973) je promjene koje su se tada događale u arheologiji nazvao gubitkom nevinosti. Gubitak nevinosti simbolički je fizički čin prelaska iz djetinjstva u svijet odraslih s pripadajućim skupom vidljivih i nevidljivih društvenih normi koje oblikuju pojedinca i zajednicu. Taj je gubitak osoban i privatn čin koji zbog načina na koji se seksualnost definirala čini simboličku prekretnicu, iako to u biti možda i nije. Onaj pravi gubitak nevinosti pojedinac, društvo ili, u ovom slučaju, disciplina zapravo doživljavaju suočavanjem s manjkavosti grijesima svojih predaka, prethodnika, te onim vlastitima. Tek kada si to osvijestimo, odtugujemo, otresemo sve ono što opterećuje, a to je tradicija, možemo slobodno krenuti dalje i neopterećeno razvijati nove misli, ideje i istraživanja. Tako da bi možda prikladnije bilo govoriti o gubitku privida umjesto nevinosti.

Povijest nastanka arheologije je priča o ljudima, kako smo postali veliki i pametni i važni, kako smo odlučili što je veliko, pametno i važno, što će se istaknuti, zapisati, što će se zanemariti, zaboraviti, zabraniti. To je živ, dinamičan i konstantan proces koji zbog vlastite uključenosti vjerojatno nikada nećemo moći potpuno sagledati, ali stalno ćemo pokušavati. To se odražava i u ovom rukopisu u kojem iznosim na vidjelo djelić tog procesa za koji smatram da sam ga uočila i shvatila.

Namjera mi nije izvlačiti primjere i kritizirati konkretan rad kolega, pogotovo zato što sam i sama nositeljica tih nesvjesnih zabluda i predrasuda, ali mislim da će svaki čitatelj prepoznati elemente u većini arheoloških radova.

Namjera ove knjige, nadalje, nije donijeti cjelovit prikaz razvoja pojedinog razdoblja ili arheologije nego na primjerima upozoriti na ključne aspekte i događaje, istaknuti da razvoj arheologije traje koliko i cijela čovjekova (pisana) povijest, uputiti na opsežnije publikacije i problematizirati neke teme koje, po mojem mišljenju, najbolje opisuju okolnosti i promjene u kojima neki istraživački interes nastaje, raste i gubi se. Kada kažem istraživački interes, tu ne mislim na istraživački interes arheologa *sensu stricto* koji ima točno određen objektivni plan i metodologiju u glavi, nego na svakoga koga zanima povijest. Mi možda želimo misliti kako su na globalne zaključke o arheologiji utjecali radovi institucionaliziranih stručnjaka, ali to nimalo nije dalje od istine. Upravo su oni izvan institucija ocrtali i definirali našu disciplinu (sjetimo se H. Schliemanna), dio kojih će biti spomenut u tekstu, a mogući posljednji takav primjer je Stuart Piggott koji se smatra jednim od utemeljitelja suvremene znanstvene arheologije u Velikoj Britaniji, pa i šire. Njegove su akademske titule došle nakon njegovih radova jer je sve njegovo obrazovanje bilo neformalno i stjecano radnim iskustvom. To je jedan od primjera utjecaja s pomoću već ustanovljene arheološke metodologije. No, stvarni utjecaj na kreiranje discipline nisu imali arheolozi. Arheolozi često govore da nisu opterećeni politikom, da su iznad toga i da su svjesni svih manjkavosti, ali da se danas nije s tim potrebno opterećivati jer ne ometa naš rad ako je objektivno usmjeren i temeljen na korištenju suvremenih znanstvenih metoda. O tome će dalje na više mjesta biti riječi, a ovdje to ističem zbog važnosti društvene zbilje određenog trenutka koja ima presudnu ulogu u

načinu na koji se promatra i izučava prošlost. Slika svijeta u prošlosti kakvu je danas vidimo nastajala je polako tijekom ljudske povijesti da bi konačne oblike poprimila u 19. stoljeću. U svakom od tih razdoblja, kao i danas, prošlost se istraživala i/ili bilježila jer je nekom bila potrebna. Onaj kojem je trebala, taj ju je i oblikovao. Tako mi danas imamo i bricolage i palimpsest stoljeća i stoljeća stvaranja i prepravljivanja prošlosti i odnosa prema prošlosti i ljudi u njima. Konačne okvire prošlosti postavili su imućni Europljani 19. stoljeća na predlošcima suvremenih neciviliziranih društava koje su mogli vidjeti ili o njima čitati i čuti. Ono što su mogli vidjeti i pročitati bila je pojednostavnjena i iskrivljena slika zajednica koje su do tada proživjele više od tri stoljeća istrebljivanja i zatiranja svake ideje o njihovoj kulturi. To je bila slika kakvu su željeli imati. Ti ljudi nisu bili arheolozi. Oni su bili dokoni privilegirani učeni ljudi koje je zanimala prošlost, ali kroz razvoj društva, ne ostatke materijalne kulture. Predmeti su egzistirali u drugoj sferi – sferi želje za lijepim, posebnim, neobičnim, moćnim; posjedovanjem kojim se pojedinac izdvaja iz okoline i pokazuje i dokazuje kao poseban i vrijedan. Jednom skrojena slika prošlosti počela se popunjavati i „jasnije ocrtavati“ te „dokazivati“ kroz materijalne ostatke koje su pronašli i proučavali drugi imućni muškarci, a koji su ih morali svrstati u neke okvire. I danas odjeku svakog istraživanja pomaže pridjev najstarije. Ako u naslovu vezanom za objavu nekog otkrića stoji i najstarije to će svakako privući više pozornosti. Tu ne govorim samo o senzacionalističkim naslovima u novinama nego i u publikacijama koje ne toliko često u naslovu, ali svakako u tekstu kao vrijedan rezultat svojih istraživanja navode da je riječ „...o najstarijem nalazu.... na području...“. Zbog slike koju imamo o priprostim ljudima i zajednicama u prošlosti, a koja je svoj konačni oblik dobila u 19. stoljeću, svako pomicanje pojave neke inovacije čini senzaciju i prividno pomiče granice naše spoznaje, a zapravo ostajemo u sferi iste paradigme.

Golem su utjecaj na arheologiju imale i priče i težnje ljudi tijekom prošlosti koje s arheologijom nisu imale nikakve veze, ali pokazale su se kao građevno tkivo pa i temelji kroz prežitke tih priča i predmeta.

Odabrala sam teme za koje mislim da su najviše utjecale na razvoj arheologije, ali i na i opće znanje i opći dojam ljudi o prošlosti. U uvodu želim napomenuti da je velik i očit nedostatak knjige što

je usmjerena na područje Europe, i samo epizodno i pragmatično na područje Bliskoga istoka, ali to je posljedica eurocentričnosti našeg sustava znanosti i visokog obrazovanja te okolnosti koje sa samim istraživanjem nemaju veze, a to su vremenski rokovi i ostala formalna i moja ograničenja.

Kroz te teme želim potaknuti čitatelja na razmišljanje i propitivanje postojećih znanja, spoznaja i činjenica, u svim sferama, a posebice onima kojima se bavi arheologija. Danas ne vidimo što ne znamo. Tako ni ja ne vidim što ne znam i ne mogu zamisliti i nadam se da će čitatelji nešto od toga uočiti i nastaviti razmišljati i o tome raspravljati.

Koristit ću se usporedbama sa sadašnjosti i naglasiti isprepletanje prošlosti i sadašnjosti kako u ovom trenutku, tako i u onim prošlima jer se pokazuje da su neke ljudske prakse trajne i da nam proučavanje suvremenog ponašanja može otkriti mnogo više o ponašanju u prošlosti. Uvijek se govori da se pri interpretaciji prošlosti ne smijemo koristiti suvremenim prilikama kao modelom za preslikavanje. Ali mi to (nažalost?) uopće ne radimo. Mi se koristimo suvremenim predrasudama na svjesnoj i nesvjesnoj razini, a ne suvremenim opažanjem. Moramo početi promatrati sebe, a ne druge i drukčije prema našim mjerilima i kriterijima. Za taj se pristup moramo dekontaminirati od jedne velike dominantne zablude, odnosno slike o tome kako su ljudi živjeli u prošlosti i za što su bili sposobni. Trebamo se riješiti našega pokroviteljskog odnosa i s divljenjem pratiti svaku naprednu stvar koju nađemo, kao kod djeteta koje napravi prvi korak ili prvi put uspješno stavi žlicu u usta. Naši predci nisu mladunčad čovječanstva, niti su divovi koje mi nikada nećemo moći dosegnuti. Naši predci su ljudi, poput nas.

Arheologija neznanja

Arheologija neznanja

Povijest razvoja arheologije je povijest stjecanja ljudskog znanja, ali isto tako možemo reći da je to povijest ljudskog neznanja. Možda je taj termin prikladniji iako naoko manje optimističan i romantičan, jer je upravo neznanje, toliko, ako ne i više od znanja, utjecalo na doživljaj i proučavanje stvari i događaja iz prošlosti. Povijest stjecanja znanja skloni smo percipirati i promatrati kao linearan proces u kojem se znanje konstantno akumulira, dopunjuje i usavršava. Stjecanje znanja nije linearan proces nego neraskidivo i neraspjetljivo klupko znanja, neznanja, tradicije, predrasuda, želja, razmišljanja, koje katkad presječe neki nepobitan novi podatak.

Michel Foucault, pokušavajući dosegnuti korijenje znanja, preuzima riječ arheologija i primjenjuje je kao metodu pronalaženja koja treba otkriti što se nalazi ispod površine:

Neće dakle biti riječi o znanjima opisanim u svom napretku prema objektivnosti u kojoj bi se naša današnja znanost napokon mogla prepoznati. Ono što bismo htjeli pokazati jest epistemološko polje, epistema u kojoj znanja promatrana izvan bilo kakvog kriterija koji se odnosi na njihovu racionalnu vrijednost ili objektivne oblike utiskuju svoju objektivnost i na taj način iskazuju povijest koja ne predstavlja povijest rastuće perfekcije, već prije povijest uvjeta mogućnosti. Ono što se u ovom tekstu mora pojaviti upravo su, u prostoru znanja, konfiguracije koje su omogućile različite oblike empirijskoga znanja. Više nego o povijesti u tradicionalnom smislu te riječi, radi se o „arheologiji“. (Foucault 2002: 15-16).

Metode stjecanja znanja jesu važne, ali jednako je tako važno i prepoznati neznanje, bilo u prošlim vremenima, bilo u sadašnjosti i vlastitom kontekstu.

Jedinstvena arheološka metodologija ne postoji ni danas na kraju prve četvrtine 21. stoljeća za kada ju je optimistično predviđao D. Clarke (1968). Česta je zablude u javnom prostoru i drugim disciplinama da arheolozi posjeduju specifičan set metoda kojima mogu „vidjeti“ kako je uistinu bilo. Gotovo svi ljudi posjeduju zanimanje za prošlost i oni koji posjeduju takva znanja i koji su u stanju dokučiti nešto što „obični ljudi“ nisu izazivaju divljenje i poštovanje. Zbog važnosti tradicije ljudi imaju uglavnom emotivan odnos prema prošlosti i otuda i toliko zanimanje.

U idućim poglavljima donosim nekoliko primjera kako su se percipirale stvari i bića za koja danas znamo da ne postoje. U ovome ću predstaviti nekoliko primjera koji su proizašli iz neznanja, a svojom su privlačnošću preživjeli stoljeća te zaokupljaju pozornost ljudi i danas.

Pretpostavke za arheologiju

Neznanje je stalno prisutno uz čovjeka. Čovjek ne može osmisliti ili zamisliti nešto što je potpuno izvan njegove iskustvene spoznaje. Stoga je stjecanje znanja o bilo čemu dugotrajan proces koji ovisi o mnogo faktora, a među ostalim i o intenzitetu bavljenja određenim pitanjem. Dok se ne zna da određeni problem postoji, pitanje se i ne može postaviti.

Za arheologiju morale su se ostvariti sljedeće pretpostavke:

- 1) percepcija vremena
- 2) percepcija prostora
- 3) percepcija sebe.

Percepcija vremena podrazumijevala je da se shvati da postoji protok vremena koji ne ovisi o konstrukcijama i načinima računanja, da je svijet star i da se može otprilike shvatiti koliko je star. Danas mnogo toga o starosti i vremenu, to znamo, ali i dalje nam je percepcija vremena nedokučiva. Za svaku temu koju sam obradila u ovoj knjizi imala sam problem kamo je smjestiti. Naime, svaka ocrtava i pokriva različite aspekte, tako da pitanje neznanja i percepcije vremena nije moguće kvalitetno odvojiti.

Percepcija prostora znači da se moralo shvatiti kako je okoliš promjenjiv, da je podložan transformaciji i da je često u prošlosti izgledao bitno drukčije nego što izgleda u danom trenutku.

Unatoč vlastitim ograničenjima, čovjek uvijek pokušava shvatiti i opisati svijet oko sebe na temelju onoga što zna, može i što ima. Tako su se velike kljove izumrlih mamuta opisivale kao kosti čudovišta ili kao ostatci rimskih slonova jer su to bili podatci poznati iz tekstova.

Percepcija sebe označuje percepciju sebe kao jedinke u odnosu prema drugima i drukčijima od jedinke te skupine. To je spoznaja da postoje drukčiji ljudi, društva i organizacije.

To je zahtijevalo akumulirano znanje koje su generacije stjecale iskustvom i opažanjem ovisno o okolnostima i općem znanju te o kolektivnom znanju. Ako uzmemo u obzir da taj proces nije bio linearan i da se često znanje stjecalo, gubilo pa opet (često bučno) ponovno pronalazilo možda će nam biti jasnije zašto proces toliko traje.

S obzirom na te čimbenike, može se smatrati da je povijest arheologije povijest cjelokupnog proživljavanja neznanja i stjecanja znanja. O tim trima percepcijama ponovno će biti riječi u poglavlju *Crno-bijeli svijet – redukcija kao metoda istraživanja*.

Motivi za arheologiju su, uz one političke, zadovoljenje znatiželje, potreba za sakupljanjem, i, tek u suvremeno doba, težnja za znanosti i znanstvenim istraživanjem. Možda su tome uzori prirodne znanosti koje su imale nevjerojatne rezultate tijekom 20. stoljeća.

Metoda istraživanja povijesti utemeljena je, među ostalim, i na jasnoj distinkciji između originalnih i derivativnih autoriteta. Originalan autoritet je izjava očevidca, dokument ili neki drugi ostatak koji je suvremen događaju o kojem svjedoči. Derivativni autoritet odnosi se na povjesničare ili kroničare koji su čuli ili primili informacije od originalnih autoriteta. Momigliano identificira upravo antikvare 17. i 18. stoljeća kao ključne u stvaranju nove metode koja razlikuje i dijeli te dvije vrste autoriteta pri čemu se kod prvog cijeni izvornost, a kod drugoga pouzdanost interpretacije. Dok su antikvari upozoravali na to da se neliterarni izvori mogu upotrebljavati kao izvor znanja o prošlosti, počeli su i sa stvaranjem dubokih razlika između prikupljanja stvari i interpretiranja stvari (Momigliano 1950).

Iz srednjovjekovne Europe imamo dva primjera interpretacije temeljene na postojećem fundusu znanja – gromov kamen (ceraunija, *thunderstone*) i *magic crocs* (Sklenar 1983: 15–16).

Kamene sjekire i strelice oblikom su bile slične ili jednake oruđu i oružju koje je postojalo, no drukčiji materijal od kojih su bile izrađene (kamen) potpuno je zamaglio njihovu percepciju jer je oruđe izrađeno od kamena bilo nezamislivo. A i bilo je dobro poznato da je to produkt munje koji je pao s neba i koji ima srećonosna i ljekovita svojstva. Stoga su ostali zabilježeni kao gromov kamen i njima je posvećeno poglavlje *Kad padaju sjekire*. Drugi primjer su *magic crocs* – posude koje rastu iz zemlje, pretpostavlja se da je uglavnom bila riječ o urnama pa je možda taj kontekst u ovom slučaju prikrrio sličnost, iako postoje i zapisi

potvrđuju da su slični posudama (Sklenar 1983: 16). To što sličnost oblika ne mora nužno rezultirati prepoznavanjem dobar je primjer da ni jedna klasifikacija nije samorazumljiva ili unaprijed određena nego je itekako određena interpretacijom konteksta u kojem se nalazi. Tako je i namjena brončanog oruđa i oružja bila nepoznata unatoč gotovo identičnim oblicima te se smatralo da je to oružje junaka jer je brončano oružje bilo poznato iz Homerovih djela.

Običan život i prošlost nije posebno zanimala nikoga u srednjem vijeku. Teme koje su pobuđivale zanimanje za prošlost u srednjem vijeku bile su:

- Sveti gral
- Troja
- kralj Artur
- divovi
- predmeti vezani za Isusa i svece.

Svakome su ti pojmovi poznati, i sve navedene teme i danas zaokupljaju pozornost javnosti i možemo se s pravom pitati jesu li tu i danas upravo zbog toga što su se priče o njima zapisivale i prenosile.

Divovi (i megaliti)

Važan dio svakoga folklornog narativa čine divovi i priče o njima. Divovi su dio mitova i narodne tradicije u mnogim europskim zemljama, i šire. Smatra se da dio mitova o divovima proizlazi iz prirodne konfiguracije terena, poput gorskih krajeva koji djeluju poput ležećih bića (primjerice kod Ogulina). Drugi važan izvor za stvaranje ideje o divovima koji su nekada kročili Zemljom svakako su veliki kameni objekti koji se prostiru europskim kontinentom, a poznati su pod zajedničkim imenom megaliti.

Najpoznatiji megalit je Stonehenge. On dugo nije imao oblik koji ima danas se do početka 20. stoljeća kada su neki srušeni dijelovi bili nanovo podignuti. Kao što je poznato, Stonehenge je podignut u 3. tisućljeću pr. Kr. (Parker Pearson 2021). Dakle, postoji već više od 5000 godina. Zanimljivo je da nije ostalo spomena Stonehengea iz rimskog doba, što otvara razna pitanja o odnosu Rimljana prema drugima i pitanje jesu li ga uopće doživljavali kao predmet iz prošlosti ili kao

nešto vrijedno pozornosti i spomena ili su ga vidjeli kao hrpu kame-
nja. Najstariji spomen Stonehengea potječe iz *Historia Anglorum* iz 12.
st. i *Historia Regnum Britanniae* s kraja 12. st. i početka 13. st. Crteži
Stonehengea potječu iz nešto kasnijeg razdoblja, tako je pronađen na
Scala Mundi (u donekle cjelovitom, ali shematiziranom stanju), a do-
sad najstariji crtež je iz druge četvrtine 14. stoljeća, u kojem se vidi
kako divovi pomažu Merlinu sagraditi Stonehenge. Merlin se često
spominje kao tvorac Stonehengea u srednjovjekovnim spisima. Geo-
ffrey Monmouth 1136. godine u djelu *Historia Regum Britanniae* opisuje
izgradnju Stonehengea. Aurelije Ambrozije angažirao je čarobnjaka
Merlina da napravi spomenik za poginule u ratu, a on je za to prenio
megalitsko kamenje sa starijega kamenog kruga u Irskoj (Parker Pear-
son 2021: 145). Merlin je smatrao da će to kamenje, ako ga se poslaže
oko grobova, biti spomenik koji će stajati zauvijek. Merlin je objasnio
da su kameni krug u Irskoj podignuli divovi koji su se njim koristili u
magične i medicinske svrhe. Merlin s kraljevim bratom i 15 000 ljudi
odlazi u Irsku, pobjeđuje tamošnju vojsku, rastavlja krug i kamenje
šalje u Englesku. Stonehenge postaje i mjesto ukopa Aurelija Ambro-
zija, a poslije i Uthera Pendragona, oca kralja Artura (Parker Pearson
2021: 146). U toj očitoj legendi ima i zrnaca istine jer je ustanovljeno da
dio kamenja koji čine Stonehenge uistinu potječe iz udaljenih krajeva,
no ne iz Irske nego iz Walesa (Parker Pearson 2021) i kako je nedavno
ustanovljeno čak i sa sjevera Škotske (Clarke 2024).

Divovi se spominju u Starom zavjetu. Poznata je priča o Davidu i
Golijatu, divovi Kiklopi su poznati kod Homera, a u hrvatskoj tradiciji
također postoje priče o divovima od kojih je najpoznatiji Veli Jože iz
priče Vladimira Nazora, a po kojem se zove gigantska Brodospaso-
va ploveća dizalica. Divovi su ostali kao graditelji velikih objekata u
prostoru – tako je div Hajdi sagradio kapelicu sv. Križa u Otruševcu,
divovi su i Motovun, Grožnjan, Roč, Završje, Sovinjak, Vrh i Hum, a
najveći div je Dragonja. Ostaci ljudi koji toliko odudaraju od prosječ-
nih razmjera da ih se može nazvati divovima nisu nikada pronađeni
tako da ostaju u području mitova i legendi, ali i kao primjer kako su
ljudi tumačili neobjašnjive pojave u prostoru.

Sveti gral

Još jedno od općih mjesta prošlosti je Sveti gral, čaša iz koje je Isus pio na posljednjoj večeri i/ili posuda u koju se sakupila krv Isusova dok je bio pribijen na križ. Iako takav predmet nije nikada pronađen, potraga za njim te mitovi i legende traju do danas. Koliko je poznato, prvi put ga se spominje kod Chretien de Troyes u 12. stoljeću, no kao sveti tanjur, i ne dovodi se izrijeком u vezu s Isusom. U pjesmi *Parzifal* spominje ga Wolfram von Eschenbach u ranom 13. st. Tu je Sveti gral kamen koji je pao s neba i koji sadržava magične moći (Murphy 2006). Ovdje je teško izbjeći asocijaciju na gromov kamen.

Josip iz Arimateje je, prema legendi, došao u Englesku sa Svetim gralom, osnovao kršćansku crkvu u Engleskoj i bio predak Lancelota II. i /ili kralja Artura. Mit o kralju Arturu dio je opće kulture koji živi stalno i obnavlja se popularnom kulturom, ali i uz pomoć arheološke struke i preko službenih kanala. On je jedan od konstruktivnih elemenata britanskog identiteta, ali i prepoznatljiv i poželjan magični element prošlosti i u drugim područjima. Tako je ime Artorije, na nadgrobnoj ploči rimskog vojnika koja se nalazi danas kao spolija u zidu oko crkve svetog Martina u Podstrani, potaknulo priču da je kralj Artur Dalmatinac. Iako je Ministarstvo kulture sa zgražanjem odbacilo mogućnost da je riječ o ploči kralja Artura, ipak je izvađena i poslana na restauraciju, što govori o izboru spomenika kojima će se pridati važnost. Da kralj Artur postaje dio dalmatinskog identiteta, govore nam i stranice Turističke zajednice Splitsko-dalmatinske županije, turističke ture nazvane po kralju Arturu te kameni mač u kamenu koji je na plaži u Podstrani postavila općina (<https://www.dalmacijadanas.hr/obisli-smo-pituntium-3-znate-li-da-je-u-podstrani-pronaden-mac-kralja-artura-u-zidu-crkve-ispisan-ratni-put-rimskog-vojskovode>).

Naravno da je pitanje vjerodostojnosti mitova i legendi suvišno, jer mit i legenda svoje uporište nemaju u činjenicama nego u mašti te opstaju zbog zanimanja ljudi koji ih onda prenose generacijama.

Na koji smo način to neznanje prihvaćali i primjenjivali, te samo djelomično prevladali, o tome govori ova knjiga. Nažalost, danas teško možemo spoznati koliko je naše znanje zapravo neznanje. Tako da će se i naša istraživanja nekome u budućnosti činiti možda upravo onakvima kakvima su se zapisi prirodoslovca iz 16. stoljeća Aldro-

vandija činili prirodoslovcu Buffonu skoro stotinu i pedeset godina kasnije, a prenosi Foucault:

„Buffon će se jednog dana začuditi da se u prirodoslovca kao što je Aldrovandi može naći nerazmrsiva mješavina točnih opisa, prenesenih citata, basni bez kritika, primjedbi koje se beskonačno odnose na anatomiju, grbove, stanište, mitološke vrijednosti životinje, na način na koji se njme možemo koristiti u medicini ili magiji... Poznavati neku životinju, biljku ili bilo koju stvar na Zemlji znači prikupiti debeli sloj znakova koji su mogli biti postavljeni u njima ili na njima; znači također pronaći sve konstelacije oblika u kojima oni imaju vrijednost grba. Aldrovandi nije bio ni gori ni bolji promatrač od Buffona, nije bio lakovjerniji od njega, niti manje privržen vjernosti pogleda ili racionalnosti stvari. Njegov pogled jedino nije bio vezan za stvari istim stavom niti ispite rasporedom episteme. Alrovandi je skrupulozno promatrao prirodu koja je od vrha do dna bila ispisana.“ (Foucault 2002:58-59).

Dihotomija

Mnogo je primjera dihotomije u ovoj knjizi – ljudi vjeruju, a ne vide, ne vide, a vjeruju. To je konstanta kroz cijelu našu povijest. Naša povijest je povijest dihotomija, apsurdnosti, nepodudaranja, proturječja.

Uz dihotomiju, mnoge je pojave, stvari, procese i objekte teško opisati jer su višeznačni. I njihova je višeznačnost, iako neopisiva, njihova glavna značajka. Za arheologe kojima je i dalje namjera sve lijepo klasificirati u pripadajuće kategorije to samo naizgled ne stvara problem. Uzmimo za primjer kabinete. U ovoj su knjizi kabineti, iako njezin važan dio, lutali i tražili svoje mjesto kao od sobe do sobe, od poglavlja do poglavlja, te se na kraju nisu niti skrasili u jednome, nego raspršili kroz njih nekoliko. Jer, oni sami, a i za povijest arheologije imaju toliko različitih uloga i značenja da ih nije moguće jednostavno smjestiti kao u salonu namještaja pod natpis „*ladičari*“.

Iako znanost i znatiželja očito imaju isti korijen riječi, danas nitko ozbiljan neće reći da ga je za istraživanje motivirala znatiželja. Ne, to mora biti produkt pomno promišljenog istraživačkog procesa, jasno metodološki opisanog i slijeđenog, a ne neke žaruljice iznad glave. Tu vidimo još jednu dihotomiju – da se želja za znanjem ne smije opisati. Znanstvenik može reći da je kao mali bio znatiželjan, ali nikako da mu je sad to možebitni pokretač.

Različite teme pripadaju različitim poglavljima, i kada bi ih se sve smjestilo na sva mjesta na kojima je to prikladno, bilo bi neprikladno puno ponavljanja. Primjerice, percepcija drugih nedjeljiva je od kolonijalnog obilježja arheologije koje su očituje i u odnosu prema drugima, ali i općem poznavanju i opisivanju pojedinih procesa i mehanizama društvene promjene.

Sakupljanje – centri moći i tvornice znanja

Sakupljanje – centri moći i tvornice znanja

Bez sakupljanja, materijalnog ili nematerijalnog (predmeta ili uspomena, priča), nema prošlosti. Prošlost ostaje isključivo zbog odluke čovjeka da je na neki način pohrani. Možda možemo pretpostaviti da je sakupljanje vezano za čovjeka ili čovjekove pretke već stotinama tisuća godina, ako ne i dulje. Jedan od najstarijih dokaza prikupljanja, pogotovo bez utilitarne potrebe je oblutak s rupama, zbog kojih nalikuju na ljudsko lice, nađen u špilji Makapangsats u južnoj Africi, koji su australopitecini donijeli s obale udaljene više od 30 km (Dart 1955, Bahn & Vertut 1997: 32, Bednarik 2013). Velika je šteta što se taj nalaz često izostavlja iz rasprava o simbolici i samosvijesti hominina. Unatoč tome što oblutak nisu modificirali, pažnju nam svakako treba privući to što su ga izdvojili i donijeli.

Čim su se hominini počeli koristiti oruđem, proizvoditi ga, čuvati i prenositi, počela se razvijati i koncepcija izvantjelesne pohrane informacija. Izravni dokazi izvantjelesne pohrane informacija stari su oko 300 000 godina i nalaze se u obliku perlica, okera, figura i drugih sporadičnih neutilitarnih predmeta (Zlotnik & Vansintjan 2020). Iako se danas najčešće kao najstariji nalazi perli od školjaka navode datumi oko 140 000 godina prije sadašnjosti s lokaliteta špilja Bizmoune u Maroku (Sehassseh i sur. 2021), još je B. de Perthes spominjao, a Prestwich (1859) objavio uz, tada prvi put priznate ašelejenske šačnike, ostatke fosila koji su se upotrebljavali kao perle. Analiza koju je proveo Bednarik potvrđuje te spomene, navodi jasne tragove nošenja na uzici te zbog asocijacije s ašelejenskim šačnicima datira korištenje fosila spužve u razdoblje krede, *Porosphaera globularis*, kao perli u doba ašelejena (Bednarik 2015). Zašto se rezultati tih analiza ne spominju češće posljedica su ograničenja naše discipline i izbora podataka koji će biti priznati, korišteni i citirani.

Treba napomenuti da postoje i oprečna mišljenja koja smatraju da je asocijacija pogrešna (Berruti i sur. 2022). U svakom slučaju, mali fosili, puževi i školjke povezuju se s ljudima već više od 150 000 godina u neprekinutom nizu prikupljanja, nošenja i modifikacije. I danas, kada imamo veliku količinu raznih prirodnih i umjetnih materijala na raspolaganju, i dalje nas privlače male morske školjke te ih sakupljamo i/ili od njih izrađujemo nakit. Ovdje treba spomenuti i jedan

od najranijih pisanih dokaza sakupljanja i svijesti o postojanju stvari u zemlji predstavlja pismo iz starobabilonskog (18. – 17. st. pr. Kr.) razdoblja u kojem sin piše ocu da mu pošalje lijepu nisku perli, a ako nema, neka iskopa iz zemlje ondje gdje se takvi predmeti mogu naći (Beaulieu 2013: 125).

Sakupljanje je neodvojivo od čovjeka. To nisu prepoznali arheolozi i ljudi koji se bave prošlošću, nego i druge discipline koje se bave čovjekom i njegovih ponašanjem te prijenosom informacija. Tako se smatra da je konstanta tijekom povijesti čovječanstva potreba za pribavljanjem i kontrolom resursa te da je prikupljanje objekata na temeljnoj razini ljudske psihologije. Na razini kolektiva prikupljanje je prepoznato kao važan dio institucija sjećanja i uloge u javnom životu. Ali na individualnoj razini uglavnom se proučavalo opsesivno sakupljanje kao patološka značajka i tek se u posljednje vrijeme počelo proučavati kao normalan dio društvenih praksi na pojedinačnoj i grupnoj razini (Dillon 2019:255). Prikupljanje predmeta iz prošlosti, uza zanimanje i znatiželju, imalo je i svoju praktičnu funkciju – upotrebljavalo se za dokazivanje legitimiteta određenog vladara ili države.

Velike zbirke tisućljećima su obilježavala društva kroz ratni plijen, kraljevske riznice, itd. (Dillon 2019). Vladari su kroz predmete dobivali potrebnu potvrdu, jer im je bio potreban društveni kontekst njihova nastanka i uspona. Danas se to ostvaruje preko stranke ili otporom establišmentu. Vlast je nekada bila nasljedna, ali da bi se održala, trebalo ju je što je dublje usidriti u prošlost jer je time legitimitet bio veći i jači. Podatci o zbirkama predmeta postoje otprilike od kada postoji i pismo, a pretpostavlja se da su se pojavile i prije.

Potreba za sakupljanjem je, prema nekim znanstvenicima, upravo ono što je bilo ključno za razvoj arheologije. Možemo reći da bez sakupljanja nema ni arheologije. Sakupljanje i stavljanje predmeta na hrpu omogućuje uočavanje sličnosti i razlika, klasifikaciju i u konačnici stvaranje kronoloških i kulturoloških podjela ostataka iz prošlosti.

Sakupljanje predmeta je teško uočljivo u arheološkom zapisu i bez pisanih dokaza teško je ustanoviti postojanje i svrhu sakupljanja. Zbog toga se rijetko spominje u arheološkoj interpretaciji pri iskopavanju.

Kontekstom protiv sakupljanja

Neminovna posljedica stvaranja zbirke je čupanje predmeta iz njihova primarnog konteksta, prilagođavanje njihova opisa trenutačnoj modi koja će ih učiniti vrijednijima (i u današnje vrijeme i bolje prodavanijima). Tako se smatra da je 85 % kikaladskih ranobrončanodobnih grobova uništeno u potrazi za figurama. Povijesni se kontekst i vrijednost tih predmeta gubi, a estetska vrijednost i opisi koji su što sličniji opisima suvremene umjetnosti zauzimaju njihovo mjesto (Chippindale & Gill 2000: 463). No, mi ne znamo kada se to „čupanje dogodilo“.

Upravo zbog toga se ustrajava na što kraćem kronološkom kontekstu i onda interpretacija odlazi u krajnost u kojoj se sakupljanje kao aktivnost umanjuje.

Procjenom pouzdanosti konteksta i zatvorene cjeline dokidamo jednu od najčešćih čovjekovih aktivnosti, a to je sakupljanje. Stvari i fragmenti preživljavaju desetljećima i stotinama godina da bi na kraju skončali kao „zatvorena cjelina“ s predmetima iz njihove budućnosti. Arheološkom metodologijom olako ćemo takav kontekst odbaciti kao nepouzdan. Arheolozi imaju niz postupaka i opažanja kojima procjenjuju je li neki kontekst pouzdan. Pri iskopavanju to je najčešće nepostojanje vidljivih poremećaja u stratigrafiji. No, na taj način nije moguće obuhvatiti sve procese koji su mogli izazvati stvaranje određene arheološke stratigrafske situacije, a da to nije uočljivo na terenu. Zato treba imati na umu procese koji su utjecali na ono što je najviše u središtu pozornosti znanosti i istraživača, a to su slojevi kao pokazatelji protoka vremena.

Mnogo je razloga za prikupljanje i estetiku te odabir neobičnoga i atraktivnoga u dalekoj prošlosti iz razdoblja o kojima nemamo pisanih tragova, no ovdje ću kao primjer fosile na dva aeeljska šačnika, iz Swanscombea (fosil *echinoida*) i West Toftsa (fosil *spondylus spinosus*) pri čemu je šačnik izrađen tako da je fosil koji se nalazi na okorini netaknut i zauzima središnje mjesto na samom šačniku (Hussain i sur. 2021). Međutim, pozornost istraživača nerijetko je usmjerena na čisto tehničke značajke i odbacuje se bilo kakav estetski utjecaj ili neki drugi odabir te se stoga provode i eksperimenti kojima bi se dokazalo da ti predmeti nisu bili ništa posebno. Moram priznati da su mi motivi za postavljanje takvih istraživačkih pitanja potpuno nejasni. U

nedavnom znanstvenom radu u jednom od najuglednijih arheoloških časopisa *Journal of Archaeological Science* osporava se estetski kriterij odabira sirovine za izradu šačnika s lokaliteta West Tofts i to s tolikim žarom da je članak čak nazvan *The West Tofts handaxe: A remarkably average, structurally flawed, utilitarian biface* (Šačnik iz West Toftsa: izrazito prosječan, uporabni bifacijal sa strukturnim nedostacima) (Flanders & Key 2023). Autori su korištenjem raznih prirodnoznanstvenih suvremenih metoda zaključili da je sirovina bila pogodna za izradu šačnika svojim tankim oblikom i kvalitetom, ali da je fosil morao ostati na rukotvorini jer ga se nije moglo ukloniti, a pritom dobiti željeni oblik, te da je ostao ondje iz puke nužde, a ne želje. Argument je autora da projiciramo svoje estetske kriterije i premise na šačnik, a da te tvrdnje nisu potkrijepljene objektivnim dokazima. Nije jasno kako je moguće objektivnim dokazima odrediti što je estetski privlačno, a što nije kada dobro znamo koliko su raznolike mogućnosti koje su na raznim razinama privlačne ljudskom oku. Opisani rad je još jedan primjer popularnosti novog pozitivizma koji odlučno odbija sve što se nije moglo njihovom odabranog metodologijom dokazati, a znatno koči razvoj teorijskog misaonog prostora koji su mogli zauzimati ljudi u prošlosti.

Sakupljati su se mogli i najobičniji predmeti svakodnevne namjene, i to bez transformacije njihove primarne funkcije, ali preoblikuje im se kontekst i oni postaju dio memorije i njihovo postojanje nadilazi zadane vremenske okvire i kronologije. Promatranje litičkih skupova nalaza ne bi se trebalo proučavati samo u kontekstu arheološkog nalazišta nego i arheološkog okoliša. Površinske koncentracije litičkih rukotvorina dobar su pokazatelj iskorištavanja okoliša i na druge načine, osim nastanjivanja (Brück & Goodman 1999). Dostupnost sirovine mogla je uvjetovati izradu oruđa na određenom mjestu i u okolici tijekom dugog vremena, u različitim razdobljima. Koncentracije litičkih rukotvorina su kompleksni palimpsesti jezgri, oruđa, otpada u okolišu kroz dugo vrijeme (Bond 2009).

Upravo litički skup nalaza često postaje arheološka zamka – premissa Pompeji, odnosno pretpostavka da promatramo ostatke zamrznutog segmenta prošlosti i da arheološki nalazi čine stvarnu životnu situaciju (opširnije u Binford 1981, Schiffer 1985 itd.). Arheološka nalazišta češće čine palimpsest nego Pompeje, ali iako većinom svi složiti s tim zaključkom, u arheološkoj interpretaciji često ipak prevla-

da premisa Pompeji (nalazište se promatra kao zamrznut trenutak u prošlosti ili rezultat kratkotrajnih aktivnosti (Holdaway & Wandsnider 2006: 185)).

Vremenski faktor u arheološkom istraživanju ima velik utjecaj na nastanak arheološkog skupa nalaza, no upravo je taj čimbenik često teško uočljiv pa se i često propusti uključiti u arheološku interpretaciju. Intervali aktivnosti nisu podudarni s intervalima nastanka „arheološkog zapisa” jer procesi koji utječu na nastanak arheološkog nalazišta puno su dulji i složeniji nego pretpostavljena svakodnevna aktivnost koja se očituje u nekom skupu nalaza (Binford 1981). Zone, odnosno dijelovi okoliša s površinskim koncentracijama litike – *lithic scatters*, poznate su i dobro dokumentirane na području Australije, sjeverne Amerike te Velike Britanije, ali i srednje Europe i to od razdoblja srednjeg paleolitika pa do kasnog brončanog doba. (Bond 2011, Bailey 2000: 128). Pretpostavlja se i da mjesta površinske koncentracije litike na širem području Anatolije čine mjesta koja su usko povezana s trajnijim naseljima i da su dio protočnog okoliša čiji je kontekst mnogo širi od onog koji možemo uočiti ako promatramo lokalitete kao izolirane cjeline i odvojene prostore (Bailey 2000: 74). Na našem području takav bi lokalitet bio Žbelava pod Lipom na kojem je ustanovljeno korištenje istog prostora za pribavljanje i izradu litike kroz dulje razdoblje (Šošić Klindžić 2022).

Kameno oruđe ili artefakti iz mlađega kamenog doba nalaze se u kontekstima kasnijih razdoblja. Mogu se pronaći u slojevima, kućama i drugim objektima te grobovima. Novi život, odnosno arheoloških standardnim rječnikom rečeno – sekundarna upotreba neolitičkih kamenih sjekira uočena je u željeznodobnim grobovima na širem područjuse sjeverne i srednje Europe (primjerice Kufel-Diakowska i sur.. 2022, Dąbrowski, 2016; Natuniewicz-Sekuła & Werra, 2016). Pronalaze se u slojevima i grobovima i mlađih razdoblja, od antike do ranoga novog vijeka, nisu rijetki ni na našim područjima, a o tome opširnije u poglavlju Dugo trajanje kamenoga oruđa. U sekundarnoj upotrebi tim se rukotvorinama (za razliku od onih iz površinskih koncentracija litike) mijenja i uloga iz utilitarnog u neutilitarni predmet. Uz rukotvorine, sakupljali su se ostatci životinja, i to izumrlih. U Mikenii je identificiran astragal pleistocenskog izumrlog nosoroga u prostoriji u kojoj se nalazila i veća količina školjaka (Meier i sur. 2024). Fosili, stari

čak i prapovijesnim ljudima koji su ih sakupljali, nisu dobro zastupljeni u ranim arheološkim zapisima Grčke. Starogrčka književnost, nazivi mjesta i neki ikonografski izvori svjedoče o postojanom zanimanju za fosilizirane ostatke i velike kosti koje su prikupljene i uključene u mitove o junacima i čudovištima (Mayor 2022). Ovaj nalaz stvarno zanimanje za fosile i prikupljanje fosila smješta u razdoblje kasnoga brončanog doba Grčke (Meier i sur. 2024).

Takvih pojava sigurno ima puno, puno više, ali vjerojatno su prepoznate kao stratigrafski poremećaji i, ironično, nisu smatrane kronološki pouzdanima i indikativnima.

Nije lako prepoznati aktivnost sakupljanja, a podatke o sakupljanju starih predmeta i podatke o odnosu ljudi prema prošlosti u određenom razdoblju možemo prikupiti iz dviju vrsta izvora.

1) Skupovi nalaza materijalne kulture koji kronološki ne pripadaju zajedno ili se nalaze u kontekstu u kojem po ostalim parametrima ne bi trebali pripadati. Možda baš takvi nalazi često nisu bili prepoznati jer ih se interpretiralo kao dokaze stratigrafskih poremećaja. Istodobno, katkad je moguć i obratan, pogrešan zaključak – da se nalazi pripisuju aktivnosti prikupljanja bez dovoljno dokaza, a da oni možda uistinu označuju stratigrafske poremećaje.

2) Pisani izvori suvremenika koji kazuju o predmetima iz starine, sakupljačima ili zbirkama. Iako su to vrlo vrijedni izvori, treba imati na umu pitanje njihove vjerodostojnosti, što ionako vrijedi za svaki izvor.

Svima je poznata koncepcija sakupljanja, pa i gomilanja. Ako ne iz vlastitog iskustva, a onda onoga svojeg bližnjega. Danas je gomilanje stvari prikupljanjem pogotovo očito jer živimo u svijetu u kojem su raznoliki predmeti dostupni svakome pa se to gomilanje često pokaže objektivnim problemom i u smislu zatrpavanja vlastitog prostora. Sakupljanje je jedna od aktivnosti koja je inherentna gotovo isključivo ljudskim bićima. Potreba za sakupljanjem je, prema mišljenju znanstvenika, jedna od ključnih odlika razvoja društvene kompleksnosti (Dillon 2019). Sakupljanje se dovodi u vezu za stjecanjem ili povratkom kontrole. Freud je tako smatrao da je potreba za sakupljanjem ukorijenjena u potrebi da se riješe unutarnji strahovi i traume, vezani i za rano djetinjstvo. Sam je bio pasionirani sakupljač i posjedovao je zbirku s više od 300 komada starina koju je nakon bijega od nacista u

London 1938. godine uspio poslati za sobom. Tek se dolaskom svojih starina osjetio uistinu slobodnim od nacista (Freud 1992). Drugi poznati psiholog koji je proučavao sakupljanje, od druge polovice do kraja 20. stoljeća, W. Muensterberger također je vidio korijene potrebe za sakupljanjem u traumama (Muensterberger 1994), a kao i Freud i sam je bio strastveni sakupljač.

U ratnim situacijama djeca sakupljaju metke, čahure od metaka i šrapnele (komadi bombe koji padnu na tlo nakon eksplozije). Ovisno o kalibru, obliku i veličini ti se predmeti klasificiraju i dobivaju određenu vrijednost pri razmjeni. To su aktivnosti kojima sam i sama svjedočila tijekom 90-ih godina 20. st., a istraživanje koje je proveo G. Moshenska na području Velike Britanije na ispitanicima koji su kao djeca bili uključeni u takve aktivnosti donosi zaključke da je riječ o potrebi djece da steknu neki oblik kontrole nad (materijalnom) kulturom razaranja i smrti, ali i da postanu aktivni sudionici događaja u kojima odrasli sudjeluju i koji oblikuju njihovu realnost. Posebno se ističe i vrijednost fragmenta (Moshenska 2008: 109). Takvi nam primjeri mogu pomoći uočiti drukčije aspekte prošlosti od uobičajenih narativa.

Potreba za povezivanjem s ornamentima ili stilovima iz prošlosti katkad govori sama za sebe – jednaki motivi koji se protežu kroz nekoliko stoljeća ili se vraćaju nakon više stoljeća, a ima i primjera njihove uporabe kroz nekoliko tisuća, pa i stotina tisuća godina. Fosili na okorini ašelejenskih šačnika, poput spomenutih primjeraka iz Swanscombea (fossil *echinoida*) i West Toftsa (fossil *spondylus spinosus*), upućuju na odabir kamena po kriteriju znatno iznad pukih tehničkih značajki (Bahn & Vertut 1997: 23). Estetske značajke nekih predmeta toliko su privlačne ljudima da nadilaze sve vremenske i teritorijalne granice i imaju gotovo univerzalnu privlačnost i vrijednost. Fossil *echinoida* prikupljao se tako od paleolitika preko neolitika, brončanog doba, kršćanskog i islamskog doba (McNamara 2007: 279). Nije potrebno dodatno napominjati da su fosili privlačni ljudima i da se sakupljaju i danas. Istodobno, takvi se nalazi u sklopu struke uglavnom promatraju u kontekstu simbolizma i religijskih osjećaja, zaneamarujući afinitete ljudi za lijepo i neobično. Prikupljanje fosila praksa je dugog trajanja, od ljudi iz ašelejena do umjetnika sakupljača Vladimira Dodiga Trokuta i nas samih na plaži te ljudi oko nas. Dio tih predmeta onda postane dio zbirke kao kod Trokuta, dio svoje mjesto

nađe u muzejima (na policama, ili češće u depoima), a dio je predmet ukrasa i znatiželje ljudi koji ih pronađu i čuvaju u osobnom prostoru.

Anti-muzej Vladimira Dodiga Trokuta, pokojnoga hrvatskog konceptualnog umjetnika zbirka je predmeta u suvremeno doba koja kao da sažima sva prethodna prikupljanja, pa i ona vezana za arheologiju. Između ostalih, postoji dio koji se zove *Wundercammera*, među zbirka se nalazi *Industrijska arheologija* (predmeti serijske proizvodnje), *Predmeti prirode* (predmeti preuzeti iz prirode koji sadržavaju i artefakte i fosilizirane školjke). Za zbirku *Mistični predmeti* navodi se da je riječ o predmetima koji danas najčešće više nisu u primjeni pa „pritom postaje mistični predmet kojem treba razotkriti prvobitnu nakanu i funkciju“. U toj su zbirci, među ostalima, nosač za perad, Bohemia pritiskivač za papir na radnom stolu, stalak za četkice za zube i dvodijelni kalup za kolače iz 1910. godine (Anti-muzej Vladimir Dodig Trokut n. d.), dakle predmeti koji su nekada imali jasnu funkciju da bi se tijekom vremena potreba za njima izgubila, a ostali su predmeti. Konceptualno, zbirka V. D. Trokuta odražava način prikupljanja i klasifikacije te interpretacije, a svojom klasifikacijom Trokut razotkriva načine klasifikacije davnih, amaterskih i sadašnjih arheologa.

Profesionalni arheolog užasava se identifikacije sebe kao sakupljača i smatra da arheolog i sakupljač nikako nisu slični, a kamoli isti te da ima vrlo malo (ili nimalo) dodirnih točaka između arheologa i sakupljača. Arheolog za sebe smatra da se ne vodi samo formalnim zakonima i propisima, nego i vrlo visokim moralnim načelima, pa je moral vrlo važna komponenta svakog istraživanja. U slučaju arheologa, kao i u mnogim drugima, moral propisuje onaj koji ga i poštuje. Prijezir prema sakupljačima bio je i jest iznimno jak, što nam dočarava povjesničar arheologije A. Schnapp, prenoseći izjavu arheologa Yurija Dombrowskog da bi radije da ga ljudi percipiraju kao policajca nego kao sakupljača (a to je izrečeno u 30-im godinama 20. stoljeća u Kazahstanu) (Schnapp 1996:12). Schnapp smatra da arheolog ipak ne može pobjeći od sakupljačke prirode svoje discipline i definirat će arheologa kao pažljivog sakupljača koji je odgovoran institucijama i društvu (Schnapp 1996: 12–13). Poznato je da se arheologija kao znanstvena disciplina ustanovila tijekom 19. stoljeća, ali definicija discipline same prethodi tome za nekoliko stoljeća. Danas se razdoblje koje prethodi arheologiji naziva razdobljem antikvarstva, a ljudi koji su

prikupljali predmete nazivaju se antikvarima. Antikvarstvo je termin kojim se označuje djelatnost bliska današnjem poimanju arheologije prije nego što se arheologija formirala kao samostalna znanstvena disciplina. Početke antikvarstva tradicionalno se smješta u vrijeme prosvjetiteljstva (Mihajlović 2017), pa u renesansu (Acciarino 2017; 2022), da bi se danas povjesničari znanosti manje-više složili da antikvarske djelatnosti, u različitim oblicima, možemo pratiti tijekom cijele pisane povijesti na području Europe i Bliskog istoka (Trigger 2006; Schnapp 2012). Pojam je to, dakle, koji se proteže duboko u prošlost, gotovo do prvih pisanih izvora, a definiciju i antikvara i arheologa donosi Jacob Spon u 17. stoljeću u djelu *Miscellanea eruditae antiquitati*: „Arheologija je tako znanje o svemu što ima veze s običajima i moralom drevnih ljudi. Onaj koji se time bavi zove se arheologom ili češće, antikvarom; uistinu, prvi naziv češće se upotrebljava za one koje proučavaju običaje i moral, a drugi za one koji se bave spomenicima” (Spon 1685). Uistinu, Sponova definicija arheologije i arheologa, koja se smatra i prvom „službenom” definicijom arheologije odaje njezinu dvojakost i to u dva različita smjera – jedan je onaj koji upućuje na to da oni koji se bave moralom i običajima nisu u percepciji ljudi 17. stoljeća i oni koji izučavaju predmete. U idućih 200 godina i oni koji proučavaju moral i običaje koristit će se predmetima kao izvorom, ali polako sve manje proučavati moral i običaje, a sve više predmete, a antikvari će postati samo oni koji sakupljaju, a čije sakupljanje nije motivirano stjecanjem znanja nego stjecanjem – lijepih predmeta, bogatstva, ugleda. Drukčiji, a opet nama nikako nepoznat prikaz antikvara također potječe iz 17. stoljeća:

Glavno doba antikvara, ono 17. i 18. stoljeća, postavilo je standarde i smjerove bavljenja prošlošću kojih se teško može riješiti i do današnjih dana (Momigliano 1950). Spon postavlja temelje tom, tada upravo aktualnom, početku razdvajanja na arheologe i antikvare, sakupljače i učenjake, one koji promišljaju i oni koji se bave predmetima, zapravo svih višestrukih i višedimenzionalnih podjela koje postaju i ostaju važne kao razlikovni čimbenici raznih disciplina. Vrlo je zanimljiv način na koji Momigliano piše o podjeli na povjesničare i antikvare: „... povjesničar piše u kronološkom redu, antikoar piše u sistematskom redu; povjesničar proizvodi činjenice koje trebaju opisati ili objasniti neku situaciju, antikvar skuplja sve vezano uz neki predmet nevezano uz to pomaže

li riješiti određeni problem. Kada čovjek piše kronološki bez objašnjavanja zovemo ga kroničarom, kad čovjek skuplja sve informacije koje su mu dostupne ali ih sustavno ne organizira odbacujemo ga kao smušenog” (Mogliano 1950: 286–287).

Sakupljanje je potaknulo stvaranje nakupina sakupljenog, odnosno zbirki. Zbirke su bile različitih obilježja – privatne, javne, vladarske, da nabrojimo samo neke. Prostor u kojemu su se zbirke izlagale ili čuvale bile su vladarske palače, hramovi, kabineti, pa muzeji. Ili sve to i zajedno u isto vrijeme. Motivi za sakupljanje bili su znatiželja, ugled, pohlepa, isticanje moći i legitimiteta. Koji god motivi bili, ključna značajka za budućnost bila im je zajednička – velika količina stvari na jednom mjestu vodila je razvrstavanju, klasificiranju te uočavanju sličnosti i razlika. Tako su te riznice blaga bile zapravo i riznice znanja – začetnici muzeja i klasifikacija, ali isto tako mjesta na kojima se stvarno odvajalo od nestvarnog, što je možda najvažniji trenutak u začetcima klasifikacijskih sustava. Zbirke predmeta poznate su još od starog Istoka, u vrijeme Grčke i Rima imaju izraženu ulogu u društvenim i političkim praksama, a u Rimu su se posebno bogati i privatni izlošci iznosili tijekom proslava trijumfa, a zbirke su se pokatkad i otvarale za javnost. Tijekom srednjega vijeka zbirke su uglavnom bile vezane za vladare i njihove riznice. U doba renesanse osnivaju se osobni kabineti, polako i javne zbirke, a s vremenom i muzeji.

Zbirke predmeta česte su na području Starog istoka. Pod pojmom Stari istok podrazumijevaju se rane „civilizacije” na području današnjeg Bliskog istoka: Mezopotamija, Iran, Anatolija i Mala Azija, Levant i Egipat. Često su povezane s vladarima i osvajanjima, a pogotovo s otimanjem i odnošenjem kipova kao simbola pobjede i poniženja poraženih. Tako je u elamskom gradu Suzi bila zbirka predmeta otehtih iz Sippara tijekom napada elamitskog kralja Šutruk-Nahhunte u 12. st. Na neke je natpise sam dao uklesati što je učinio. Zbirku čine još kuddurusi iz Sippara, Hamurabijev zakonik iz 18. st. pr. Kr., Stela Narram Sima iz 23. st. pr. Kr. i Sargonovi reljefi. Hamurabijev zakonik je opstao sigurno do kraja perzijske vladavine jer se na natpisu u Sipparu spominje da je zakonik prepisan iz Suze (Beaulieu 2013).

Zbirka nađena u Tellohu (Girsu), glavnom gradu Lagashu, odnosi se na kipove princa Gudee koji je vladao u 22. st. pr. Krista. Ti su kipovi pronađeni unutar njegove palače, ali u sekundarnom kontekstu u

helenističkoj palači. Prikupljao ih je Adad-nadin-ahhe, lokalni vlastodržac. Poznata su 24 kipa, 10 ih je pronađeno pri iskopavanju 1924., a ostali nisu sigurne provenijencije. Gotovo sve statue izrađene su od diorita, i to vjerojatno namjerno kako ih se ne bi moglo prerađivati i kako bi uvijek na njima ostao Gudein lik. Schøyen tablet spominje 537 kipova, a zbog njihova tako velikog broja Gudea je stekao ugled još u antičko doba (Suter 2012). Danas su neki od njih izloženi u muzeju Louvre u Parizu, a posjetitelji ne znaju da su ti predmeti već jednom davno bili izložci u jednoj drugoj zbirci na jednom drugom kontinentu, u jednom drugom vremenu i prostoru (Beaulieu 2013).

Iznimno je važno bilo ukrasti Mardukov kip jer je predstavljao glavno božanstvo pa je njegovo posjedovanje donosilo posebnu moć. Stoga su krađe bile učestale. Njegovo odnošenje iz Babilona u Suzu simbolički je označilo početak slabljenja Babilona. Nabukodonosor I. poslije ga je vratio u Babilon.

Ideje antikvarstva vežu se uz novoasirsko i novobabilonsko razdoblje. Prema nekima, početak pravog antikvarstva možemo smjestiti u 9. st. pr. Kr. kada nastupa i „epidemija antikvarstva“ kako je to nazvao Beaulieu (1994). Postoji svijest o prošlosti, o ulozi prošlosti te spoznaja o tome da je kontrola prošlosti kontrola budućnosti. Tada se aktivno radilo na potvrdi starosti predmeta i građevina, bili su aktivni restauratorski radovi i tragalo se za predmetima.

Od renesanse počinju se stvarati zbirke unutar kojih će se u idućih nekoliko stoljeća sakupiti dovoljna masa predmeta koja će omogućiti klasifikacije. Te su zbirke poznate kao kabineti čudesa. Da bi se stvari mogle početi doživljavati i klasificirati, potrebno ih je vidjeti na jednom mjestu. Kabineti koji su nastajali, omogućili su da se prepoznaju neke sličnosti i različitosti određenih predmeta (primjerice zubi morskog psa i prapovijesne strelice za koje se dugo vremena smatralo da su iz istog spektra). Uz kabinete su katkad izlazile i popratne publikacije. Najstariji objavljeni i potpuno ilustrirani prikaz jednog kabineta jest onaj Ferrantea Imperata, *Dell'Historia Naturale* iz 1599. godine. Ferrante Imperato bio je napuljski apotekar, a u svojem je kabinetu prikupio više od 35 000 različitih životinja, biljaka, minerala i artefakata. Na prikazu se mogu vidjeti krokodili, ribe, fosili, brončani tronošci, keramičko posuđe, ptice, knjige, spužve itd. (<https://www.biodiversitylibrary.org/page/47563651#page/6/mode/1up>).

Conrad Gessner objavio je *Historia animalium*, koja je izlazila od 1551. do 1558., što se smatra prvom zoološkom publikacijom i jedna je od osnova za klasifikaciju živog svijeta. U tom su djelu uključene i neke fantastične životinje, poput morskog čudovišta, iako je Gessner bio svjestan krivotvorina koje su se mogle kupiti na tržnici ili od Nizozemaca koji su ih nabavili od Kineza. Objavio je i djelo *De rerum fossilum* 1565. godine, u kojem se nalaze mnogobrojni crteži fosila i artefakata uglavnom iz njegove privatne zbirke, a u kojem je u raznim kontekstima objavio i kameno oruđe, o čemu više u poglavlju *Kad padaju sjekire - dugo trajanje kamenog oruđa*. Unatoč vremenskom protoku, dio zbirke je očuvan i danas se nalazi u Baselu. To je prva sustavna objava fosila (Etter & Schmidt 2020). Ulisse Aldrovandi također, uz klasifikaciju biljaka, životinja, umjetnih stvari, ima i razne prikaze poput morskog čudovišta koji izgleda poput redovnika. Donosi i opis da je takvo stvorenje uhvaćeno u moru negdje u Norveškoj te da je nakon tri dana u kavezu uginulo. O njegovoj interpretaciji kamenoga oruđa također više u poglavlju *Kad padaju sjekire - dugo trajanje kamenoga oruđa*.

Sljedeći glasovit autor kabineta i popratne publikacije je Ole Worm iz Danske. Njegov se kabinet smatra pretečom Danskog nacionalnog muzeja (poznatog kao mjesto na kojem je Thomsen izradio troperiodni sustav). Worm 1655. u *Cabinet Naturalia* radi klasifikaciju umjetnih (onih koje je izradio čovjek) stvari u 12 kategorija. Kamenje dijeli na ono s natpisima i bez natpisa. Integralni dio njegovih podjela su i egzotične pojave te čudovišta koje vidi kao izraz raznolikosti božanskog djelovanja (Hafstein 2003). Ole Worm se bavio i istraživanjima i prikupljanjem, te je njemu, kao i njegovim suvremenicima, predmet imao nespornu empirijsku vrijednost i pouzdanost. U pismu biskupu opisuje kako treba izgledati arheološko istraživanje: „*Bit će vam lak zadatak ako nađete nekog mladića (po mogućnosti studenta s nekim slikarskim sposobnostima) da obiđe dekane i župnike s vašom preporukom u pismu. [...] On bi trebao uzeti u obzir (1) mjesto, u kojoj se županiji i župi nalazi, (2) orijentaciju, istok, zapad, i tako dalje, (3) dimenzije spomenika, njegovu duljinu, širinu i debljinu, (4) treba napraviti crtež koji prikazuje vanjski izgled i strukturu spomenika, (5) treba dodati interpretaciju za koju se odluči, (6) lokalne priče o spomeniku, makar i maštovite, (7) značajni događaji u blizini, zajedno sa svim drugim pojedinostima koje mogu*

biti materijalne za našu istragu," (Schnapp 1996). Schnapp ističe da je Wormov program identičan bio kojem suvremenom istraživanju tog tipa (Schnapp 1996: 36). Metodologija prikupljanja podataka uvelike po svojim dosezima prednjači u odnosu prema metodi interpretacije. Kako u Wormovo vrijeme, tako i danas.

U istim se djelima miješaju mitovi, nepostojeće stvari, novootkrivene stvari i spomen stvari koje će svoje mjesto naći stotinama godina poslije. Bilo ih je važno sakupiti, a ako se to nije moglo učiniti ili nije bilo dovoljno atraktivno, onda su se proizvodili falsifikati. Krivotvornine potječu još iz novobabilonskih konteksta kada se oponašala ikonografija iz (njima) daleke prošlosti, naravno u svrhu potvrde legitimiteta.

Kabineti se nazivaju kabineti čudesa i njihova funkcija nije bila znanstvena ili edukacijska, nego je primarno bilo da se čudesa prikazuju. Ako u kabinetu nije bilo pravih čudesa, ili nisu bila dovoljno zanimljiva ili bolja od konkurencije, onda su napravljena. Pokatkad su se čudesa kreirala od nekoliko različitih postojećih životinja, slično kao i u mašti. Kompozitna stvorenja i dalje čine važan aspekt raznih kultura unatoč osjetilnim iskustvima ljudi u odnosu s prirodom tisućama godina kroz koje se stekla spoznaja da takva stvorenja ne postoje (Wengrow 2013). Vrijeme nastanka kabineta vrijeme je kada su granice stvarnog i nestvarnog, živog i neživog, prirodnog i umjetnog, postojećeg i nepostojećeg, zacrtane drukčije nego danas. Putovanja i suočavanja s raznim vremenskim nepogodama, velikim morskim životinjama te vlastitim strahom utjecali su na razvoj priča i prikaza mitskih čudovišta i životinja. O takvim se stvorenjima također moglo čitati u povijesnim izvorima, dakle radovima antičkih autora. Dovoljno je spomenuti one najpoznatije priče, koje i danas čine dio opće kulture. To su *Odiseja* i priča o Scili i Haribdi koje su nastanjivale Mesinski tjesnac između Sicilije i Italije. Scila je šesteroglavo čudovište koje živi u hridi i hvata pomorce koji prolaze, a Haribda nasuprot njoj tri puta na dan uvlači vodu stvarajući tako vir u kojem stradaju brodovi. U drugome mitu Heraklo ubija višeglavu morsku zmiju – lernejsku Hidru. To je, dakle, doba kada su takva čudovišta itekako stvarna. Danas je poznato da postoje morske životinje uistinu velikih dimenzija i koje su u uvjetima mraka, straha, visokih valova i opće zbunjenosti mogle djelovati još strašnije nego što to uistinu jesu. Uz lokacije stvarnih ži-

votinja, smatra se da su na kartama prikazi čudovišta bili i u prenesenom značenju, odnosno upozoravali na opasnost poput jakih struja, ledenjaka i sl. Jedan od najranijih očuvanih globusa, Hunt-Lenoxov globus, koji potječe iz približno 1510. godine, sadržava natpis u ekvatorijalnom pojasu u dijelu koji bi bio jugoistočna Azija *HYC SUNT DRACONES* – ovdje su zmajevi. 3D model globusa izradio je University of Rochester i može se pogledati na poveznici (<https://www.rochester.edu/newscenter/worlds-oldest-globe-hunt-lenox-lazarus-project-417532/>). Smatra se da su ti zmajevi životinje koje se i danas u engleskom jeziku nazivaju zmajevima – varani (*Komodo dragons*) koji žive na otocima središnje Indonezije.

Opet ovdje treba ponoviti – službena slika stvarnosti kakva je danas bila je bitno drukčija nego u bilo kojem povijesnom razdoblju sve do kraja 19. stoljeća. To se više puta ponavlja kako bi bili što jasniji razlozi dugotrajnosti spoznaja o izgledu i starosti svijeta te o vlastitoj i tuđoj prošlosti.

Nije neobično zapitati se što znači prepoznavanje stvarnog od nestvarnog, u našim današnjim klasifikacijama sve je jako jasno i posloženo. Kao možda najočitiji primjer donosim klasifikaciju koja je svima poznata i koja je imala nemjerljiv utjecaj na sve buduće klasifikacije te na poimanje živog svijeta općenito. Kolika je bila uvjerenost u postojanje velikih čudovišnih životinja, potvrđuje i podatak da je u klasifikaciju živog svijeta *Systema naturae* iz 1735., djela koje je utjecalo na razvoj svih sustava klasifikacije i znanosti, uvršten i kraken kao *Miicrocofmsus marinus* (Linnaeus 1735). Kraken je divovska lignja ili divovska hobotnica koja je obitavala u morima i napadala i proždimala cijele brodove. U istom izdanju navodi i neke druge mistične životinje za koje iznosi argumente koji su pobili njihovo postojanje, no barem tih godina kraken nije bio sporan. U drugim izdanjima više ga nije uvrstio, no u djelu *Fauna soevica* iz 1746. uvršten je kao *Microcosmus marinus*, čudovište koje živi u Norveškom moru, ali uz napomenu da ga nikad nije vidio (Linnaeus 1746). U suvremenim publikacijama navodi se da Linnaeus nije uvrstio krakena, no nije ga uvrstio pod tim imenom, nego drugim, a u opisu je jasno o čemu je riječ. Povezivanje tog naziva morskim mikroorganizmima u nekim publikacijama vjerojatno je omaška autora (primjerice Ford 2009).

No, pokušaj opisivanja čudnovatog kljunaša, iako očito postojećeg i nesumnjivo živog, izazvala je toliko nedoumica, jer se životinja nije uklapala ni u jednu poznatu podjelu, da je potaknula dvojake reakcije: da je riječ o prijevari i da sustav klasifikacije nije valjan. Opširniji opis donosi Babić (2018): „*Pre svega, u samoj srži ove duge polemike među prirodnjacima bila je težnja da tu novu pojavu dovedu u vezu s već postojećim znanjem, oličeni u imenovanju i klasifikaciji, kao ključnim sredstvima uvođenja reda u različite uvide u svet.*” (Babić 2018: 14). Po mojemu mišljenju, to je bit arheologije. Svako novo opažanje prvo ćemo odbaciti ako se ne uklapa u naše postojeće standardne, pa ga tek poslije biti u stanju uključiti.

Ako je neobično danas pojmiti percepciju stvarnoga i nestvarnoga, još je neobičnije poimanje živoga i neživoga, te načina na koji stvari i bića nastaju. Razlikovanje prirodnog i umjetnog nije očito kako se to nama danas čini.

To se očituje u stvaranju i korištenju riječi fosil. Iako danas termin fosil označuje sve nekada žive organizme koji su prošli geološki proces fosilizacije, prvo je značenje drukčije. Riječ fosil potječe od latinske riječi *fossum* i doslovno znači „sve što je iskopano iz zemlje”. Tako su fosili bili sve ono što je izvađeno iz zemlje. Nije bilo jasno da je riječ o nekada živim organizmima, iako je proces „okamenjivanja” bio poznat iz Biblije – kako je sv. Pavao okamenio zmijski jezik. Kako se vjerovalo u autogenezu, odnosno da je moguće da se nešto stvori ni iz čega, tako se smatralo i da druga živa bića mogu izniknuti iz zemlje osim biljaka, a sve drugo što se moglo naći u zemlji također je pripadalo istoj skupini stvari koje su izrasle iz zemlje. Za takvo poimanje postoji i ilustracija – bakrorez koji je izradio Barthélemy de Glanville 1485. godine na kojem se vidi kako iz zemlje izrastaju biljke, životinje, keramičke posude, školjke i ribe (ovo zadnje mogli bi biti pravi fosili) (Schnapp 1996). Polako su se zbirke ili njihovi dijelovi izlagali javnosti, a prvi muzej koji je izgrađen i otvoren u tu svrhu je Ashmolean u sklopu Sveučilišta u Oxfordu (MacGregor 2001). Jezgru muzeja čini kabinet čudesa Johna Tradescanta, vrtlara kraljice Henriette Marije (Daniel 1963: 20). Tu je zbirku Elias Ashmole 1677. darovao Sveučilištu u Oxfordu. Prvi kustos bio je Dr. Plot, koji je, kao i mnogi njegovi suvremenici vjerovao u druide (Daniel 1963: 29). Tijekom 18. stoljeća otvaraju se novi muzeji, zbirke se izlažu javnosti i počinju se proučavati na drukčiji način. Kraken,

iako izbačen iz klasifikacija, živog svijeta, opstao je kao svima poznat pojam, i danas su mnogobrojne reference na njega, kao i korištenje u popularnoj kulturi i marketingu.

Klasifikacija prapovijesti – troperiodni sustav

Zbirke postaju službeni fundus u muzeju i zbog toga vjerodostojan izvor te postaju temelj klasifikacije. Na temelju zbirki i klasifikacija koje su iz njih proistekle stvara se troperiodni sustav, današnji sustav podjele prapovijesti. Iako načinjeni prema nalazima iz javnih institucija, ti službeni sustavi i klasifikacije nisu dostupni svima nego samo dijelu znanstvene zajednice, a za kriterije, primjere i vjerodostojnost očekivano se vjeruje klasifikaciji i njezinu autoru. Iako predmeti postaju dio javnog prostora, a ne više samo povlastica vladara, i dalje je pristup predmetima (u ovom slučaju i znanju) dopušten odabranim krugovima i stvaraju se nove elite. Troperiodni sustav podjele prapovijesti ima svoje korijene u razmišljanjima još od antičkog vremena, no njegovo se autorstvo danas s pravom pripisuje Christianu Jürgensenu Thomsenu koji 1836. godine objavljuje rad *Kortfattet Udsigt over Mindesmærker og Oldsager fra Nordens Fortid* u publikaciji *Ledetraad til Nordisk Oldkyndighed* 1836. (Madsen 2012), a već 1837. izlazi prijevod na njemački jezik, a 1848. prijevod na engleski jezik. Naziv djela bio bi *Kratak osvrt na spomenike i starine iz skandinavske prošlosti* (Eskildsen 2012), dakle pojam prapovijest još nije prihvaćen niti razrađen. Podjela prapovijesti nastaje dok pojma prapovijesti još nema.

C. J. Thomsen bio je poduzetnik i trgovac, a primarno se zanimao za rimske i skandinavske novce, dakle numizmatiku, i smatra se da je upravo kroz taj rad stekao iskustvo i nadahnuće potrebno za klasifikaciju na temelju morfoloških i stilističkih kriterija. Thomsen svoj sustav razvija kada u Danskoj, kao i u većini europskih zemalja, jača nacionalizam. I u Engleskoj i Danskoj postojali su snažni nacionalistički motivi istraživanja prošlosti, no, za razliku od Engleske, na području Danske oni nisu isključivali evolucionistički pristup. Njegova je podjela utemeljena na velikoj količini materijala koju je trebalo klasificirati u Danskom nacionalnom muzeju.

C. J. Thomsen često je sam sebe prikazivao kao naivnoga glasnogovornika predmeta koje je skupljao, oslobođenog znanstvenog teoretiziranja i nevinog što se tiče akademskih ambicija. Njegov grb iz 1858.

nosio je moto *Prvo predmeti, a zatim pisanje*. Grb se sastojao od triju linija u bojama – siva za kamen, brončana za broncu, crna za željezo (Eskildsen 2012: 25).

U svojoj autobiografiji, napisanoj 1864., Thomsen je izjavio: „*Uskraćen mi je talent pisanja, pa će se stoga naći malo mojih spisa – ja sam, međutim, uvijek težio tome da unesem planiranje i red onome što sam imao u rukama.*” (Eskildsen 2012: 25).

U tradicionalnom običaju slavljenja velikana i divova discipline, i C. J. Thomsena se uglavnom veliča, slavi i opisuje gotovo mitološki, kao objektivnog istraživača koji je uspio u jednom bogatom i velebnom muzeju sve to uočiti i organizirati. Posebno se cijeni što je to učinio služeći se bogatim iskustvom s materijalom, a to je važna pretpostavka uspješne klasifikacije. Tu opet vidimo stvaranje jednoga mita i uzora s uobičajenim elementima: bogat muzej, objektivan istraživač, bogato iskustvo i vještina opažanja. Najveće divljenje izaziva to što troperiodni sustav nije bio osmišljena teoretska pretpostavka ili hipoteza koju je Thomsen postavio i počeo ispitivati, nego se smatra da su „sami nalazi i njegove okolnosti to sugerirali”. Jednako tako, smatra se da nije bio opterećen ni tradicijom, dapače da se htio odmaknuti od tradicionalnih povijesnih metoda i umjesto tekstova upotrebljavati predmete za rekonstrukciju prošlosti. Povjesničari 19. stoljeća sve su više inzistirali na samostalnoj vrijednosti tekstualnog istraživanja i isticali arhiv kao primarno mjesto za proizvodnju povijesnog znanja. Thomsen je na sličan način pokušao redefinirati arheologiju, samo je umjesto pisanih dokumenata i arhiva kao izvor znanja vidio predmete, a muzeje kao mjesto predstavljanja tog znanja. Tako je stvorio ono što se može smatrati „jezikom predmeta” kao alternativu i izazov tekstualnom jeziku drugih povijesnih disciplina (Eskildsen 2012).

Sinkronizacija predmeta i ornamenata temeljila se na pouzdanom arheološkom kontekstu – zatvorenim cjelinama. Zatvorene cjeline postale su glavni kriterij pouzdanosti arheološkog zaključka, a zatvorenost cjeline određivao je i proglašavao glavni autoritet arheoloških istraživanja – voditelj arheološkog iskopavanja. Arheolozi vole zatvorene cjeline jer one stvaraju dojam pouzdanosti, vjerodostojnosti, reda i poretka u koje mogu vjerovati i preuzimati te primjenjivati u svojem radu. Svakom je arheologu vjerojatno poznata priča (znanstvena činjenica) kako je Draga Garašaniin ustanovila podjelu starčevačke kul-

ture na temelju zatvorene cjeline – jame u Starčevu u kojoj su se mirno i neometano nataložile razne faze starčevačke kulture (Arandžević Garašanin 1954). Zatvorena cjelina težnja je i san svakog arheologa u terenskom istraživanju jer će njezinim otkrivanjem moći riješiti svoje stratigrafske poteškoće i vjerodostojno predstaviti svoje rezultate kolegama.

Razlikovni element Thomsenove klasifikacije jest sirovina, ali on se ne bavi tehnološkim razvojem. Iako se često naziva tehnološkim modelom, to je pogrešno. Riječ je o pravom kronološkom modelu jer ne ulazi u tehnološke i ekonomske aspekte. Osnovne parametre Thomsenove klasifikacije čine: stil, dekoracija i kontekst koji se mijenjaju ovisno o vremenu, a materijali postupno zamjenjuju jedni druge u linearnom slijedu. Time su stvorene glavne postavke, ali i zablude arheološkog istraživanja koje nas prate i danas.

Na temelju toga predmete je podijelio na pet razdoblja: rano kameno doba; kasno kameno doba (prva pojava metala, pokapanje, megaliiti, posude u grobovima); brončano doba; rano željezno doba; kasno željezno doba. Zbog triju različitih sirovina – kamena, bronce i željeza – sustav je dobio ime troperiodni. Njegovi zaključci odnose se i na uvođenje materijala u različitim razdobljima – srebro se upotrebljava tek u željeznom dobu, zlato u brončanom dobu, već na prijelazu iz kamenog doba. Korištenje bronce nastavilo se u željeznom dobu, staklene posude u uporabi su od željeznog doba, ali staklene perle već od kamenog doba, jantar od kamenog doba, keramika u sva tri doba. Razdobljima također pripisuje i različite pogrebne običaje: u kamenom dobu uglavnom se provodi inhumacija, u brončanom i željeznom dobu i incineracija i inhumacija. Kamene grobnice pojavljuju se u kamenom dobu, mali grobovi s kamenim komorama u brončanom dobu, a grobovi s drvenim komorama, te ukopi brodova i konja u željeznom dobu. Sami predmeti nisu mu bili od koristi, nego skupine predmeta pronađene zajedno. Dakle, podjelu je zasnivao na kontekstu nalaza. Uspoređivali su se slični ornamenti na različitim predmetima i sirovinama (kameni, bronci, željezu, zlatu, staklu) (Daniel 1963).

Tehnološke inovacije i promjene u materijalu Thomsen nije doživljavao kao rezultat lokalne evolucije nego migracije što bi značilo da zaključci nisu bazirani na evolucijskim spekulacijama. Tu se postavlja pitanje kako je takav opće primjenjiv sustav stvoren baš na području

Danske. Razlozi koji se spominju odnose se uglavnom na političke i društvene okolnosti. Prva od njih je cjelovitost Danske – bogatstvo i raznolikost predmeta u muzeju u Kopenhagenu je rijetkost jer tadašnja politička rascjepkanost ostalih zemalja onemogućuje stvaranje velikih nacionalnih muzeja. Druga, na tom području nema rimskih spomenika koji bi sigurno bili u središtu zanimanja kao u ostalim zemljama. I treća je sretan splet okolnosti – dovoljno velika zbirka i kvalificiran stručnjak. Poznati arheolog Worsae primjećuje da je razvoj na području Danske možda bio ujednačeniji nego u drugim zemljama (refleksija na suvremene prilike i veličanje svojeg). Thomsenu je svakako na ruku išlo bogato iskustvo, velika količina nalaza, te uočavanje modela, a poznavao je i materijal iz ostatka Skandinavije i Njemačke (Daniel 1963).

Troperiodni sustav naziva se i prva te možda i jedina prava originalna arheološka paradigma – koja se temelji (Rodden 1981) na trima podjelama, a vrlo brzo će uključiti i troperiodnu podjelu čovječanstva na divljaštvo, barbarstvo i civilizaciju. Odnosno, te će se usporedne podjele, koje na prvi pogled nije bilo lako uklopiti zajedno, prožeti i zajedno formirati disciplinu prapovijesti. U približno isto vrijeme nastanka Thomsenove podjele, razvijaju se još tri potpuno neovisne kronologije. Usporedo s Thomesonovim radom razvijaju se drugi kronološki modeli, poput Nilssonove podjele na divljaka, nomada, poljoprivrednika i strukturirano društvo (Rowley-Conwy 2007: 52). Sven Nilsson radi shemu ekonomskog razvoja po kojoj lovci i sakupljači prethode zemljoradnicima, Japerus Steenstrup radi okolišnu kronologiju slijeda tipova šuma, a D. Eschricht, A. Retyius i S. Nilsson kronologiju rasnih zamjena zasnovanih na kranimetriji (Rowley-Conwy 2007: 48). Koliko god danas to neobično zvučalo, zapravo je sve te kronologije bilo vrlo teško spojiti jer su na prvi pogled bile potpuno različite i nespojive. U ovom slučaju gravitirale su jedna prema drugoj jer su se sve temeljile na materijalnim ostacima, a ne na pisanim izvorima (Rowley-Conwy 2007: 48). Kako je već više puta istaknuto, teorija o vezi materijalne kulture i istraživanja čovjekove povijesti (pogotovo podrijetla) vrlo je mlada i nije se prakticirala veći dio čovjekove pisane i misaone povijesti, nego su ta pitanja bila u sferi filozofije i čitanja djela antičkih autora i tu leži stvarna Thomsenova inovacija. Druga važna okolnost uz troperiodni sustav odnosi se na aktivnosti J.

Worsaaea koji je iskopavanjima uzdrmao vrijednost pisanih izvora i vratio ih u sferu mitova i legendi (Rowley-Conwy 2007: 49). Tako će se ispreplesti i činit će se logično da s promjenama u korištenju sirovine nastaju i promjene u načinu stanovanja, gospodarstvu, društvenom uređenju, promjene društvene kompleksnosti, što je ostalo i do danas. Ni najsuvremenija istraživanja nisu se mogla odmaknuti od tih sličnosti.

J. Worsaae je iskopavao megalitske grobove i bio svjestan da pripadaju najstarijem razdoblju, stoga ga je zbunjivalo prisustvo željeznih predmeta u njima uz očekivano kameno oruđe, a da pritom nije mogao uočiti „kasnije intruzije“. U svojim radovima primjenjuje nove kronologije, a također premješta poznate arheološke nalaze iz njihova uobičajenog povijesnog konteksta (ukopi kraljice Gunhilde i slično). Pri tome je uspio pokazati da pripadaju razdoblju mnogo starijem od dosega bilo kojih povijesnih zapisa. I bilo mu je važno pokazati da ima najstarije nalaze. Kao i mnogim njegovim suvremenicima, arheološki podatci trebali su mu kao potvrda očuvanja danskoga nacionalnog identiteta (Rowley-Conwy 2007: 66). Danska je u napoleonskim ratovima doživjela teritorijalne gubitke. Definiranje nacionalne prapovijesti bilo je jedno od elemenata stvaranja nacionalnog identiteta jer je mit o naciji morao biti potkrijepljen iz raznih izvora (Kohl 1998:228).

Kada su se stare kronologije prošlosti počele urušavati, Thomsen je ponudio novu, koja je također daleku prošlost dijelila u tri velika segmenta. Nakon što se uspostavila takva kronologija, utemeljena na kranimetriji, vegetaciji, materijalnoj kulturi, troperiodni sustav prometnuo se u agresivnog predatora (Rowley-Conwy 2007:65). Postao je općeprihvaćen i određen kao apsolutni ne samo na području Europe nego i praktički cijelog svijeta. U europskom kontekstu neolitizacija je kroz nekoliko tisućljeća prošla put od jugoistoka prema sjeverozapadu i upravo je dio kojeg su posljednjeg zahvaćale promjene, a to je Skandinavija, postao okvir za sva prapovijesna razdoblja.

Jedno su zamišljene etape razvoja čovječanstva, a drugo etape razvoja tehnologije, oblika predmeta i ukrasa. O ideji drukčije čovjekove prošlosti i promišljanjima o etapama razvoja čovječanstva više u poglavljima *Crno-bijeli svijet* i *Kad padaju sjekire*.

Iako nikako nije prvi koji je opisao takvu podjelu, niti je samostalno razvio troperiodni sustav, Thomsen je prvi koji ga je razvio u kronološki model zasnovan na predmetima i time se (privedno) odmaknuo od spekulativnih evolucijskih modela (Gräslund 1987: 29). Osnovni element troperiodnog sustava čini analiza predmeta koja uključuje ove postupke: esencijalizam (tipološko razmišljanje), aktualizam (korištenje etnografskih analogija) i direkcionalizam (uvrstavanje prapovijesti na lentu vremena, u tijek povijesti, razvoj).

Esencijalizam se bazira na aristotelovskom promišljanju da svaka vrsta ima esencijalne značajke koje su nepromjenjive. Svaki artefakt je mentalna konstrukcija, nacrt (*blueprint*) ideje, jedinstvenog skupa značajki esencijalnih za njegovu atribuciju, onoga što on jest. Taj pristup ima široku primjenu u biologiji, paleontologiji i arheologiji.

Koji su problemi tipološke klasifikacije? Tip se klasificira prema vidljivim morfološkim oznakama, stupanj morfološke razlike kao kriterij ne odgovara posve za razne mogućnosti, a mentalna konstrukcija tipa je subjektivna i podložna promjenama posebice pri izloženosti novim informacijama.

Aktualizam i interpretacija artefakata – Thomsen se koristio komparativnim pristupom – upotrijebio je etnografske podatke kao analogije. On uspoređuje oruđe kamenog doba s onim „divljaka“ toga doba. Nazive kamenom oruđu davao je na temelju postojećih alata u Danskoj – *wedges, knives, flint flakes, arrowheads, axes, hammers*, a ostale nazive davao je prema oblicima (lunarni, diskovi, trapezi – tim se izrazima i dalje koristimo). Nedostatak toga pristupa jest što ima vrlo malo direktnih izvora od triju mogućih, a to su: opisi i izvještaji „istraživača“, popratne ilustracije takvih djela i kolekcionarske zbirke kolonista. Crteži američkih Indijanaca upotrebljavaju i u Velikoj Britaniji kao predlošci za opisivanje drevnih Britanaca i njihovih oruđa. Pritom se, naravno, na te ljude gledalo kao na jednostavnije u svakom smislu i potpuno se osporavala raznolikost i kompleksnost njihovih života zbog čega će se u konačnici stvoriti potpuno iskrivljena slika o cijelim kontinentima (Graeber & Wengrow 2021).

Direkcionalizam je bio velika novost jer je do tada postojala slaba ili nikakva volja da se prapovijest uvrsti u vremensku lentu i razvoj društva. Sve više nalaza ipak pokazuje potrebu za uvrštavanjem prapovijesti na vremensku crtu.

Iako danas općep priznat, proces prihvaćanja Thomsenova sustava bio je dugotrajan i težak. Neke od kritika bile su da u tom slučaju treba uvesti i zlatno, srebrno, stakleno doba. I stalna kritika – da je to materijal populacija koje su istodobno bile na različitom stupnju razvoja. Nadalje, opreka troperiodnom sustavu bila je determinirana i političkim razlozima – tako je u Njemačkoj vladao otpor prihvaćanju troperiodnog sustava sve do 80-ih godina 19. st. Naravno, tu je i neprijateljstvo između Pruske i Danske. Jedan od razloga jest i taj što je evolucijski pristup blizak idejama prosvjetiteljstva. Nadalje, u Njemačkoj tadašnje istraživače prošlosti više zanima podrijetlo nalaza nego starost. Nikako nije zanemariva ni dominantna podjela povijesti, u kojoj ne postoji lenta vremena nego samo dva odvojena doba – poganstvo i kršćanstvo. To je podjela koja je bila široko prihvaćena (Sklenar 1983), a imala je potvrdu i u uvijek omiljenim i pouzdanim povijesnim izvorima. Još su antički autori spominjali i opisali pogane, pogani su postojali i u usmenoj predaji jer je područje Baltika pokršteno puno kasnije od ostatka Europe, no nisu bili zanimljivi za pobliže istraživanje.

Ovako se danas gleda na troperiodni sustav: najstarije obuhvatno istraživanje zasnovano na znanstvenim metodama, prvi pouzdan kronološki priručnik, prvi put su metalna razdoblja definirana tako da se akceptiralo korištenje bronce u kamenom dobu i da se nastavila primjena i u željeznom. Osobno smatram da je, gledajući iz perspektive 21. stoljeća, najveća vrijednost Thomsenove podjele bila upravo u tome što se podjela uopće radila, u vremenu kada je teorija o čovjekovoj dalekoj i drukčijoj prošlosti bila još vrlo apstraktna, pa i nepotrebna. Thomsen je stvorio okvir koji se mogao puniti, širiti i prilagođavati, te lansirao arheologiju kao samostalnu disciplinu koja je mogla razvijati svoju metodologiju. Opsežna kritika samog sustava je suvišna jer je načinjen na materijalu i u trenutku kada je načinjen s motivima prihvaćanja ili odbijanja koji su bili snažno uvjetovani političkim prilikama sjevera Europe u 19. stoljeću. Nekritičko prihvaćanje i ugravanje svega što je slijedilo razlog je za kritiku.

Troperiodni sustav nije opažan nego, kreiran i pitanje je kako bismo poimali prošlost danas da su prevagnuli neki drugi prijedlozi, odnosno teorije koje su u to vrijeme bile jednako legitimne i nitko ih nije promatrao na način na koji ih mi danas promatramo. Treba napo-

menuti da je podjela J. Evansa (inače oca A. Evansa, istraživača Knososa) dugo vremena bila jednako vrijedna, a koja je podrazumijevala da različiti skupovi nalaza označuju istovremene različite populacije na različitom stupnju razvoja. U Njemačkoj se predlagalo razlikovanje razdoblja iz kojih neki predmet potječe po kemijskom sastavu bronce, pa su se tako razlikovale germanske, slavenske i rimske bronce. Zamislimo na trenutak da je neka od tih podjela prevladala, možda nikada i ne bi bilo potrebe za 14C datiranjem i izrade kompleksnih kronologija.

Ono što se trebamo danas zapitati jest je li uistinu sirovina koju čovjek obrađuje za oruđe i oružje te promjena u stilu ukrašavanja odlučujuće i označujuće obilježje njegovih svih drugih dostignuća i struktura te odraz društvenih promjena. Jednom zacrtane podjele, pogotovo ako su djelomično i empirijski dokazane, teško je promijeniti. Suvremena znanost je postavljena tako da zahtijeva stroge i opisive metodološke kriterije, no s obzirom na količinu nalaza koji odskaču od nekih ustaljenih i pojednostavnjenih modela ne možemo se ne zapitati, a što ako bismo pokušali neki drugi kriterij promatrati kao presudni i formirajući. Na prvi pogled čitatelj će se zapitati: pa kako bismo drukčije to podijelili? Nesporno je da su se tehnologije, ukrasi i sirovine mijenjali i to je jednostavno imalo svoj tijek. No, jesu li drugi elementi života toliko vjerno pratili te promjene? Ili su se događali nekom drugom dinamikom? U ostalim povijesnim razdobljima dominantna sirovina nije određujuća ni u jednom, pa bi po tome željezno doba trajalo sve do proizvodnje čelika i aluminija. Različite i promjenjive društvene prakse također se zanemaruju, kao i njihova dinamičnost i fluidnost. Zahtjevi suvremene znanosti jesu točni odgovori, jer oni donose poštovanje i kredibilitet. Istraživač želi sigurnost u svojim podacima i interpretacijama jer se na taj način može brže i bolje ostvariti. Zbog toga smo, kako navode Graeber i Wengrow (2021) – zapeli. I kao društvo i kao struka. I dalje su osnovne postavke one koje su zacrtane u 19. stoljeću, a našu su disciplinu kao znanost formirali ovi ključni elementi:

- postupno prihvaćanje po raznim dijelovima Europe do kraja 19. stoljeća
- definicija prapovijesti kao razdoblja na lenti vremena
- kronologije i tipologije europske prapovijesti koje je izradio Montelius

- premještanje fokusa s tekstova i promišljanja na predmete i odvajanje od povijesti umjetnosti i ostalih povijesnih disciplina
- otkriće Pompeja u 18. stoljeću upozorava na važnost materijalnih izvora, potvrde u povijesnim izvorima, način percipiranja arheološkog iskopavanja kao odmrzavanja i razotkrivanja zamrznutog trenutka u (pra)povijesti; te su spoznaje pridonijele općoj promjeni fokusa s tekstova na predmete
- vrijeme nastanka prapovijesti jest i vrijeme nastanka nacionalnih identiteta i s time je neodvojivo povezana
- konačna spoznaja da stvari ne rastu iz zemlje, da nisu pale s neba nego da su ih izradili ljudi u prošlosti.

Sve ovo nije bilo moguće bez velike količine sakupljenog i publiciranog arheološkog materijala. Treba samo napomenuti da je u starijim objavama puno više crteža arheološkog materijala nego u današnjima, kao da je to od sekundarne važnosti, stoga i nije moguće dobro uočiti varijabilnosti.

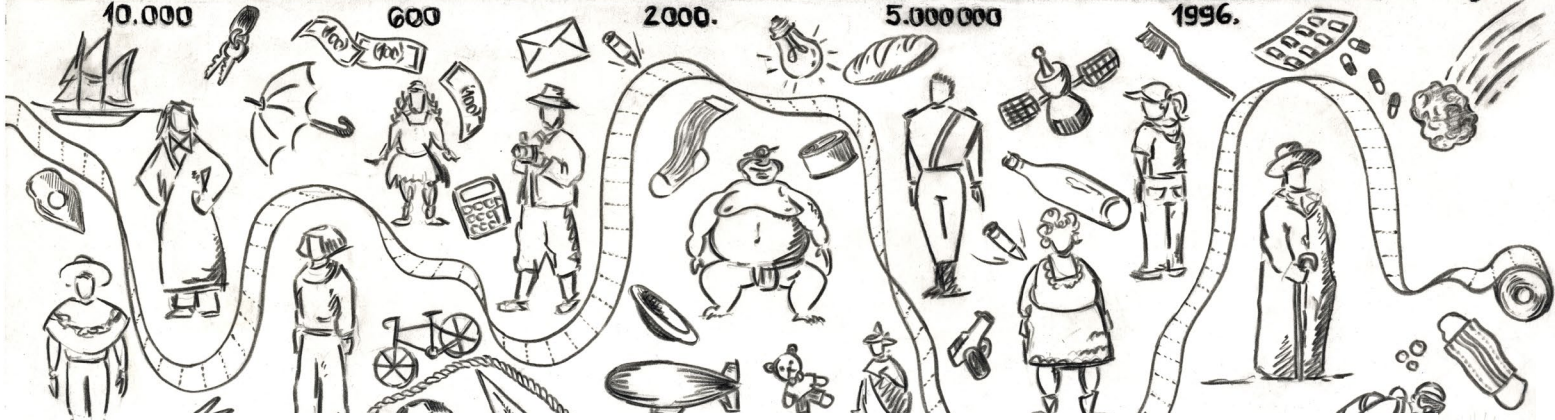
873

1372.

51003.7

1971

17

10.000

600

2000.

5.000.000

1996.

Gdje i kada je prošlost? Odnos prema vremenu

Gdje i kada je prošlost? Odnos prema vremenu

Mi se odnosimo prema vremenu kao da poznajemo i razumijemo Einsteinovu teoriju relativnosti, da je vrijeme opipljiva i mjerljiva dimenzija, četvrta dimenzija. Svaki pronađeni artefakt određuju četiri dimenzije – geografska dužina, širina, nadmorska visina te datacija –vremenska odrednica. Smatramo da svaki arheološki nalaz ima vremenski atribut koji je objektivan i mjerljiv te da smo ga kadri prepoznati i uočiti sa zadivljujućom preciznošću primjenom suvremenih metoda prirodnih znanosti i računalnog modeliranja. Prvu vremensku odrednicu dajemo odmah, i, za razliku od ostalih, ne mjerimo je s pomoću uređaja i računanja nego na temelju naših tablica, kronologija i tipologija, našeg iskustva. Nakon toga uzorke iz sloja, za koje odlučimo da su zbog pouzdanosti konteksta istovremeni (!), šaljemo na datiranje kako bismo potvrdili svoje preliminarne pretpostavke. Ako se rezultat pokaže previše neobičnim, odbacujemo ga uz sumnju da su nastali poremećaji u stratigrafiji, odnosno primarnom kontekstu i tu upadamo u čestu stupicu premise Pompeji. Mislimo da ne gledamo ostatke iz prošlosti kao zamrznute slike, ali stratigrafiju i pouzdanost konteksta promatramo upravo na taj način.

Vrijeme je neodvojivo od prostora. Odnos vremena i prostora možemo pratiti od prvih pisanih izvora. Također možemo pratiti i legitimnost odnosa prostor – vrijeme. Pravo na neki prostor polaže se ovisno o vremenu. Taj se odnos zadržao do danas, a može ga se pratiti gotovo na svim područjima kroz gotovo sva razdoblja. Vrijeme se gleda prostorno, kao što udaljenost i određeni vremenski opseg pripada određenoj osobi, zajednici, državi.

Usmena predaja

Usmena predaja je tema koja izaziva mnoge rasprave i proturječja i mnogo je znanstvenika koji smatraju da dugotrajni prijenos priča i informacija nije moguć u društvima koja se ne koriste pismom (npr. Henige 2009, Parker Pearson 2021). Tako se kao znanstveno provjerena činjenica uzimala pretpostavka da u svakom društvu točna usmena prepričavanja nekog događaja ne prelazi trajanje od tri do četiri generacije (Spear 1981). Sve više od toga nalazi se ili u spisima ili u nekom obliku narativa koji je u sferi autoriteta. Koliko traje usmena predaja.

ovisi o tome koliko znanstvenici misle da je „moguće” ili „realno”. Tako da velikodušno dopuštaju trajanje od otprilike 500 godina, ali ne više. Recimo 4000 godina nazvat će „pretjeranim”. Upravo tim argumentom pobijena je tvrdnja da bi u usmenoj tradiciji mogle preživjeti priče o tome da se kamenje za Stonehenge donijelo iz udaljenih krajeva (Parker Pearson 2021).

Henige (2009) zaključuje da je toliko dugačak prijenos informacija „nemoguće da bi se opovrgnulo, ali i nemoguće da bi se vjerovalo”.

No, istraživanja upućuju na suprotno i pokazuju da moramo prihvatiti mogućnost dugog trajanja usmene predaje, preko svih vremenskih granica na koje smo naviknuli, a to je prije svega mogućnost da su mnogobrojni mitovi o potopu reminiscencija na događaje uzrokovane završetkom posljednjega ledenog doba. U 19. stoljeću zapisana je aboriđinska tradicija o potapanju Bassian kopnenog mosta koji povezuje Tasmaniju s kopnom Australije i prisutnost kulturno-loški važne „Velike južne zvijezde”, identificirane kao Canopus (α Carinae) na južnom nebu. Koristeći se batimetrijskim i topografskim podacima kopna i morskog dna u Bassovu tjesnacu, procjenjuje se da je Bassian kopneni most konačno potopljen prije otprilike 12 000 godina. Prema izračunima deklinacije zvijezde Canopus, tijekom posljednjega precesijskog ciklusa (26 000 godina) pokazalo se da je bila na južnoj deklinaciji ($\delta < -75^\circ$) između 16 300 i 11 800 godina, a svoju je minimalnu deklinaciju dosegla prije približno 14 000 godina (Hamacher i sur. 2023). Time su znanstvenici primjenom kompleksnoga multidisciplinarnog istraživanja došli do *terminus antequem* za starost tih usmenih predaja.

Za tradiciju o poplavi se kao sasvim ozbiljan argument osmislilo i tumačenje da su ljudi čuli od kolonizatora o biblijskoj poplavi pa da se mit tako prenio k njima (Henige 2009).

Vrijeme je uz čovjeka neovisno o ostalom što mu je na raspolaganju. Bilježenje vremena i prvi kalendari također su sporna tema među znanstvenicima. Iako su ljudi svaki dan promatrali zvijezde i njihovo gibanje, oznake kojima su ih možda bilježili uglavnom se odbacuju zbog nedostatka dokaza. Tako imamo teorije o tome da je stijenska umjetnost zapravo način bilježenja vremena, nama poznata teorija o oznakama na posudama vučedolske kulture te u skorije vrijeme i teorija da prikazi na pilarima na lokalitetu Göbekli Tepe

zapravo prikazuju zvijezđa. Iako je teško takvo što dokazati, ipak je manje vjerojatno da ljudi nisu imali način bilježenja vremena nego da jesu.

Mi danas živimo u svijetu u kojem je prihvaćena linearna koncepcija vremena. No, to nije jedini način. Postoje linearne i cikličke koncepcije vremena i prošlosti. Linearna koncepcija vremena svojstvena je suvremenim zajednicama pretežito europskog smještaja ili podrijetla, kod kojih je dominantan kršćanski nauk. Jedna od tih je i naša. Cikličku koncepciju vremena poznajemo od starih Grka, autohtonih Amerikanaca, hinduista, Japanaca (šintoizam). Osnovna su obilježja takvog poimanja vremena da se sve događa u ciklusima koji imaju svoj početak i kraj, pri čemu kraj jednog ciklusa označuje početak drugoga ciklusa.

Izmjena dana i noći, odnosno jedinica dana je osnova svake kronologije. To je izmjena koja je konstantna i svima vidljiva. Gledajući kako se svaki dan izmjenjuju noć i dan, zamisao o cikličkom vremenu čak zvuči logičnije. U posljednjih desetak godina dva su događaja, medijski intenzivno popraćena, bila uvjetovana upravo takvom kalendarskom smjenom ciklusa. Jedan se odnosi na smjenu na prijestolju u carskom Japanu 2019. kada se zbog abdikacije starog cara i dolaska novoga, računanje vremena resetira na novo doba. Drugi je događaj bio medijski mnogo bučnije popraćen, te je popularnost trajala mnogo dulje, s time da u tom slučaju nije bila riječ o stvarnom događaju (za razliku od Japana, gdje je početak novog brojenja vremena bio simboličan, ali i stvaran jer je administrativno reguliran i obvezujući za sve stanovnike te zemlje, a ovaj drugi je označavao jedan od završetaka jednog ciklusa vremena). Riječ je, naravno, o bučno najavljivom smaku svijeta koji se trebao dogoditi na kraju jednog od ciklusa majanskoga kalendara, koji se, preračunat u gregorijanski kalendar, trebao dogoditi 2012. godine.

Linearna koncepcija vremena i prošlosti usko je povezana s kršćanskom naukom, s jedne strane, i idejom napretka, s druge strane. Linearnu su koncepciju na razvoj ljudskog društva primijenili Rousseau, Hobbes, Hegel, Marx, Tylor, Morgan i mnogi drugi poslije njih, a sadržava ideju o razvoju i širenju ljudskog duha, ekspanziji gotovo poput nastanka svemira nakon Velikog praska. Povijest kao napredak dio je linearne koncepcije vremena i prošlosti i zbog toga se ta koncepcija to-

liko uklopila u zapadni svijet da je teško moguće zamisliti alternativu.

Sve discipline koje se bave čovjekom nekako su više ili manje intenzivno proučavale vrijeme, a pitanje vremena, naravno, proučavaju i prirodne znanosti.

Definicijama vremena i prostora bavili su se gotovo svi glasoviti znanstvenici, a ovdje navodim samo neke:

Immanuel Kant definira vrijeme i prostor kao uvjete spoznaje, smatrajući da je promjena apsolutno ovisna o vremenu, odnosno da je jedino po vremenu i moguća (Kant 1984). Prostor i vrijeme ne mogu biti odvojeni prema S. Hawkingu, te je poznata sintagma vrijeme-prostor (*time-space*) koja označuje njihovu neodvojivost (Hawking 1996).

Povijesno je vrijeme određeno događajima u kojima sudjeluje čovjek, a sve drugo vrijeme je fizikalno ili „prirodno“. Vrijeme protječe u ciklusima koji se sastoje od mjerljivih jedinica koje se mogu pratiti kalendarom.

Ciklička koncepcija vremena temelji se na smjeni dana i noći pri čemu vidimo svakodnevni završetak i ponovni početak. Po cikličkoj koncepciji vremena i prošlosti sve se događa u određenim ciklusima, svaki ciklus ima svoj početak i kraj. Ciklusi su odvojeni jedan od drugoga.

Foucault, odbacujući evolucionistički pristup i povijesni razvoj, zapravo vraća cikličku koncepciju jer smatra da povijest čine četiri fragmentirane i nepovezane epohe – episteme (renesansna, klasicistička, moderna i postmoderna). Pri tome niječe postojanje povijesnoga linearnog razvoja jer episteme nastaju same od sebe bez ikakve povezanosti u povijesnom razvoju kojega nema. Epistema je pogled na svijet u svim granama znanja koja svima nameće pravila u strukturi misli koju ljudi u određenom razdoblju jednostavno ne mogu izbjeći, dakle definira način na koji nastaje znanje i kako je to znanje upotrijebljeno. U jednoj kulturi u određenom trenutku postoji samo jedna epistema koja definira uvjete nastanka svakoga znanja. Nije moguće spoznati uzročnost povijesnih promjena jer je svatko zarobljen u svojoj epistemi (Foucault 2019). Slična je struktura znanstvenih revolucija prema T. Kuhnu (2013), u kojoj se znanost ne razvija linearno, nego ciklički.

Stratigrafska koncepcija vremena i smještaj prošlosti i budućnosti

Dvije su važne razlike u usporedbi s današnjim uobičajenim računanjem i poimanjem vremena. Prva je da je prevladavala ciklička koncepcija vremena. To znači da vrijeme ne teče linearno nego u ciklusima. Druga je položaj prošlosti i budućnosti u odnosu prema nama u sadašnjosti.

Različite ljudske zajednice različito doživljavaju vrijeme. Vrijeme stoga ne postoji kao izvanjska činjenica koju treba samo mjeriti, nego je vezano uz osnovnu prirodu socijalnih aktivnosti u raznim zajednicama („kulturama“) (Bergemann 1992).

Postoje razna poimanja vremena, pa tako i prošlosti, kao i mnogobrojni kalendari, jer je vrijeme društveno uvjetovani konstrukt. Percepcija vremena ne može se lokalizirati na specifičnome mjestu u mozgu. Na percepciju vremena uvelike utječu vizualni podražaji, iskustvo i emocije. Zajednice možemo dijeliti i po tome imaju li kalendar ili vrijeme računaju po ciklusima u kojima im se obavljaju životno važne aktivnosti – poput sjetve, žetve i sl.

Odnos vremena i ljudi nije moguće izravno uočiti preko arheoloških nalaza, nego jedino preko analogija ili eksperimenata u sadašnjosti. Stoga je važno poznavati što više mogućih koncepcija vremena i percepcije prošlosti kako bismo mogli pretpostaviti odnos prema vremenu neke zajednice iz prošlosti koju istražujemo. Ovisno o intenzitetu događaja čovjeku protječe vrijeme, a i bilježenje vremenskih odrednica ovisi o tome koliko je neki događaj bio važan pojedincu ili zajednici.

U različitim se kulturama razlikuje smještaj prošlosti i budućnosti u odnosu prema nama, odnosno sadašnjost. Danas se izražavamo tako da je prošlost iza nas, u tami koju trebamo rasvijetliti, a budućnost stoji ispred nas, svijetla i mi koračamo prema njoj. Na pitanje kamo vrijeme ide i odakle dolazi, većina ljudi će odgovoriti da dolazi iz prošlosti i da se kreće prema budućnosti. U prostornom i tjelesnom smislu vrijeme počinje s lijeve strane od unatrag i rasteže se prema desnoj ruci pruženoj naprijed, prema budućnosti. Ta slika odgovara i slici tijela koje je shvaćeno kao sustav djelovanja aktivno organiziran u svjetlu iskustva prošlosti. (Čaldarović 2009).

Uz takvo poimanje stratigrafskog položaja vremena, postoji i obrnuti, u kojem je prošlost ispred nas, jer nam je poznata, jer smo je doživjeli i možemo je „vidjeti“, a iza nas je budućnost, u tami iza naših leđa, ne vidimo ju jer je tek treba dostići, te nam je nepoznata. Primjer koji dobro predočuje takvo poimanje vremena je scena u drugom filmu *Star Wars* serijala (<https://www.imdb.com/title/tt0120915/>) u kojoj se iza dječaka Anakina Skywalkera koji hoda po pustinjском okolišu planeta Tatooine, oblikuje sjena u obliku Dartha Vadera, na taj način navješćujući buduće događaje koje akter sam još ne može vidjeti.

Lokacija prošlosti

Primjere koje ovdje donosim potječu sa Staroga istoka. Prošlost u Sumeru je *bala*, u Akadu *palu*, a Egeru je ista riječ za leđa i za budućnost. U Akadu je *warkatu* – budućnost, ono što je iza nečijih leđa, a *pananu* prošlost – koja nastaje iz riječi sučelice, ispred. U spisima se spominju generacije i genealogije, povijest je odraz prilika u sadašnjosti, a naglasak nije na kronologiji događaja nego na imenima sudionika. Dakle, motivacija nije bilježenje događaja nego stvaranje biografija (Maul 2008). Poznat Ep o Gilgamešu iz starobabilonskog razdoblja također govori o smještaju prošlosti. Besmrtnost, kako nas uči Ep o Gilgamešu, znači pomlađivanje, a besmrtnost se može ostvariti u oba smjera, iz prošlosti i u budućnost. Prošlost dolazi u sadašnjost kako bi krenula u budućnost. Navodi se da ide u nepoznato okrećući leđa, a da mu tama nije dopustila da vidi što je *iza* njega (Glassner 2004). Pjesma govori o Gilgamešu, kralju Uruka koji je vladao oko 2700. g. pr. Kr. Najstarije verzije potječu iz 2100. – 1700 pr. Kr. Zapisan je i u sumerskim i akadskim verzijama te je preživio oko 13 stoljeća, najmlađe inačice su iz 7. stoljeća pr. Kr. (Emelianov 2021) U 8. stoljeću pr. Kr. Nabuzukupkenu je preradio ep i Gilgamešovo putovanje u 12 dijelova koji su korespondirali s babilonskim kalendarom. Drugi globalno poznat dokument, Hamurabijev zakonik iz 18. st. pr. Kr., donosi podatke da babilonski kalendar ima 354 dana, te 12 mjeseci koji imaju 29 i 30 dana. Nedostajalo je 11 i ¼ dana, pa se svakih 19 godina dodavalo 2 mjeseca i 7 dana. Kad je Hamurabi zauzeo kraljevstvo Larsu, odmah je nametnuo imenovanje godina svojim imenom. Prije toga, u Larsi je zabilježen prvi primjer korištenja sustava kalendara ovisno o nekoj eri – „*ovo je prva godina otkako je kralj zauzeo Isin*“. Ne upotrebljava se

nakon smrti Rim Sina (1758. – 1699. g. pr. Kr.) (Charpin & Zielgler 2013). To je druga koncepcija poimanja vremena na istoku uz cikličku – ere određene događajima. Natpis Urukagina govori o početku vremena – navodi da vrijeme postoji „*bar od kada je sjeme razasuto*“, što bi bila početna točka vremena (Rubio 2013). U gradu Mari postoje arhivi od 1782. – 1762. g. pr. Kr. i odnose se na dva naraštaja. Najstarije sjećanje koje se spominje približno je iz 1850. g. pr. Kr. (Sasson 2015). Takvi tekstovi nisu bili dio općeg znanja nego jako uske sfere pisara i učenjaka (Beaulieu 2013).

U Ugaritu je zabilježena prva pomrčina Sunca. Prvotno se pretpostavljalo da predstavlja pomrčinu 3. 5. 1375. pr. Kr. (Sawyer & Stevenson 1970), no u radu iz 1989. predložen je datum 5. 3. 1223. pr. Kr. koji se danas smatra za točnijim (de Jong & van Sold 1989). Drugi datum pretpostavlja da se primijenio egipatski, a ne babilonski kalendar, pa bi tako mjesec *hijaru* bio ranije. Uz tu pretpostavku vezalo se i pretpostavljeno trajanje pohrane dokumenata. Na natpisu na prednjoj strani piše: „*šestog sata dana kad je mladi mjesec u hijaru, sunce je zašlo. Njegov čuvar bio je Ršp.*“ Ršp se odnosi na Mars, te se po tome kada bi Mars bio vidljiv u danu, ako je pomrčina potpuna, odredilo koja je pomrčina prikazana. To što se vidio Mars ujedno je dokaz da je pomrčina bila potpuna (de Jong & van Sold 1989). Na stražnjoj strani natpisa piše: „*Pregledane su dvije jetre. Opasnost.*“ Dramatičan učinak pomrčine vjerojatno je pojačao zebnju zbog tada aktualnih napada Naroda s mora.

U Asurbanipalovoj knjižnici u Ninivi (c. 650 BC) na jednoj je pločici prikaz neba. Ne zna se točno što prikazuje jer svaka interpretacija završava velikim kontroverzijama, ali sigurno je da prikazuje raspored zvijezda na noćnom nebu i to s velikom preciznošću. Danas se čuva u British museumu u Londonu. Još je stariji prikaz konstelacije na nebu (ili neba) disk iz Nebre u Njemačkoj. Zbog okolnosti otkrića (nelegalno iskopavanje u svrhu prodaje) nije potpuno jasan kontekst nalaza pa je i dalje predmet sporenja. Prema ostalim nalazima vraćenim od pljačkaša, predmet pripada brončanom dobu. No, zbog načina prikaza dio znanstvenika smatra da ne može pripadati brončanom dobu jer bi takvih prikaza moralo biti više (to je inače česta kritika nekih neobičnih nalaza) (Gebhard & Krause 2020, Pernicka i sur. 2020). Druga rasprava, možda znanstveno važnija i zanimljivija, vodi se u vezi s tim što je prikazano na predmetu. Prevladava teorija da predstavlja

specifičnu situaciju na nebu (Pernicka i sur 2020 i literatura tamo korištena), a postoji i teorija da je riječ o kalendaru (Dathe & Krüger 2018). Iz Asurbanipalove knjižnice (668. – 627. pr. Kr.) potječe i zvjezdani kalendar. U potpisu je Nab-Zugup-Kenu koji je živio tijekom vladavine Sargona II. (720. – 704. pr. Kr.) i Sennascheriba (703. – 680. pr. Kr.).

Razvoj astronomije i opažanje te bilježenje pojava na nebu jako je važan za percepciju i vremena i protoka vremena. Kao što je vidljivo u ranim zapisima, nije se poznavao „realan“ protok vremena nego se trajanje određivalo prema dojmima, a jedinice vremena kojima se mi koristimo jesu konsenzus i jako su ovisne o iskustvu. Tako se spominje da je kralj Enmebaragesi vladao 900 godina, a vladari prije potopa i znatno dulje (Magid 2006).

Otkrivanje vremena prije vremena – prapovijest i vrijeme

Vrijeme u arheologiji

Vrijeme je u arheologiji jedna od okosnica arheološkog istraživanja, a bez kronologija svaki je arheološki rad nezamisliv. No, odnos vremena i arheologije nije tako jednostavan kako na prvi pogled djeluje, niti je automatski međuovisan. Aspekt vremena u proučavanju daleke prošlosti potječe od druge polovice 19. stoljeća kada je C. J. Thomsen osmislio troperiodni sustav i kada su G. de Mortillet i O. Montelius izradili prve kronologije europske prapovijesti.

Prapovijest je prvo bila onkraj vremena, pa između vremena. No, vrijeme tek u 19. stoljeću postaje relevantno za prošlost. Već pola stoljeća poslije istraživanje prošlosti bez vremena je nezamislivo: „Istraživanje prošlosti koje ne poznaje vremensku dimenziju je očito besmislica; prošlost je prošlost zbog mjesta koje zauzima na lenti vremena“ (Piggott 1959:63)

Vrijeme u arheologiji promatramo, dakle, iz dvaju kutova. Prvi, gore opisani je perspektiva zajednica iz prošlosti koje istražujemo i njihovo poimanje vremena i svijeta oko sebe, a drugi, možda ne važniji, ali svakako utjecajniji na uočavanje i opisivanje perspektive tih zajednica, jest poimanje vremena u suvremenom svijetu, i, još uže, poimanje vremena samog istraživača te trajanja opažanih pojava.

Na engleskom govornom području pojmom prapovijesti prvi put se koristi Wilson (Škotska), 1851. u knjizi *The Archaeology and Prehistoric Annals of Scotland*, a 1862. izdaje knjigu *Prehistoric man. Researches into the Origin of Civilisation in the Old and the New World*. Definirao je prapovijest kao proučavanje povijesti neke regije prije pojave pisma, uočio je razlike u materijalu, pogotovo u željeznom dobu. Jedan je od prvih izvan Skandinavije koji je prihvatio i primijenio troperiodni sustav. Wilsonova primjena termina prapovijest gotovo je konsenzusom proglašena prvom primjenom troperiodnog sustava u britanskoj arheologiji (Trigger 2006: 133).

Jonh Lubbock je predlagao termin *antehistory*, prije povijesti. Lucas smatra da nije mogao ne biti nesvjestan homofonije sličnosti i implikacija s terminom *antihistory* koji bi još udaljio to razdoblje od razdoblja pisane povijesti i dao mnogo snažniji evolucionistički prizvuk Lubbockovoj knjizi. Do danas ta razlika između povijesti i arheologije postoji i čini fundamentalnu šizmu između prošlosti i sadašnjosti (Lucas 2005: 123)

U idućim desetljećima pojam je široko prihvaćen i često u uporabi. Zainteresirani za istraživanje prošlosti i primitivnog načina života osnivaju Prapovijesna društva (*Prehistoric society*) od 70-ih godina 19. st. diljem Europe (Goodrum 2009: 27).

Prvo veće profesionalno društvo, uz zamisao o potrebi za međunarodnim kongresom, osnovano je na poticaj G. de Mortilleta i E. Larteteta 1867. i zvalo se *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie pré-historiques*. Oni su smatrali da se istraživanje prapovijesti razlikuje od ostalih arheoloških istraživanja, a da prapovijest pritom ne pripada ni geologiji ni paleontologiji. (Goodrum 2009: 28). Nedugo nakon, 1869., u Berlinu R. Wirchow osniva *Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. U sljedećim godinama u Njemačkoj se osniva još društava i časopisa (za opširniji pregled Njemačke, te ostalih europskih zemalja vidjeti Goodrum 2009). U Beču se 1878. osniva *Prähistorische Kommission*. Početkom 20. stoljeća osniva se više nacionalnih organizacija za prapovijest. Zloglasni nacistički ideolog G. Kossina je osnovao 1909. *Deutsche Gesellschaft für Vorgeschichte* (poslije će se preimenovati u *Gesellschaft für deutsche Vorgeschichte*). U Austriji je 1913. Oswald Menghin utemeljio *Wiener Prähistorische Gesellschaft* (Goodrum 2009: 31–32). Lik i djelo Oswalda Menghina te bečka škola prapovijesti okolina je u kojoj se razvija arheologija u Hrvatskoj i ostalim zemljama bivše Jugoslavije.

Pojam prapovijest upotrebljava se i za označavanje bilo kojeg vremena prije pisma, uključujući i geološka razdoblja, odnosno razdoblja prije pojave hominina, a primjerice Turner (2007) implicira da se isti epistemološki problemi odnose na sva razdoblja prije pojave pisma, neovisno o tome je li hominin prisutan ili nije. Turner navodi da nekoliko prirodnoznanstvenih disciplina pruža znanja o prapovijesti, a to su geologija, paleontologija, evolucijska biologija, kozmologija i arheologija (Turner 2007: 10). Postoje ograničenja stjecanja znanja o prošlosti koja ne postoje pri stjecanju znanja o sadašnjem svijetu. To je epistemička asimetrija ili neujednačenost u znanstvenoj spoznaji (Turner 2007: 10). Glavna asimetrija koja dominira proučavanjem prapovijesti je asimetrija između prošlosti i sitnoga. Prošlost je sveobuhvatni globalni prostor koji je neuhvatljiv i s kojim se ne može baratati niti ga se može replicirati, dok je sitno nešto što nam je vidljivo, dohvatljivo i čime možemo manipulirati, eksperimentirati, pa i replicirati (Turner 2007). Osvijestimo li si tu asimetriju, postaje jasnije što mi zapravo promatramo, a što na temelju toga donosimo, odnosno mislimo da donosimo.

Turner također istražuje i navodi vremensku asimetriju znanja koja se očituje u činjenici da mnogo više znamo o prošlosti nego o budućnosti, primjerice, znamo tko je pobijedio na parlamentarnim izborima 2024., ali ne znamo tko će pobijediti na predsjedničkim izborima 2024. Iako se na prvi pogled objašnjenje za vremensku asimetriju znanja čini logičnim jer se sve to u prošlosti dogodilo, a u budućnosti još nije, postoji i drukčije objašnjenje navedene asimetrije. Jedno je da postoje sustavi bilježenja prethodnih događaja, ali da ne postoje sustavi i kodovi predbilježenja budućih događaja (Turner 2007: 16). Kada bi postojali, naša bi zbilja bila bitno drukčija.

Zajednički je nazivnik svima to što su ljude iz daleke prošlosti smatrali isključivo divljacima dosta slabih kognitivnih sposobnosti. I to je jedna paradigma koja je postala osnova arheološkog zaključivanja. Termin prapovijest to je podrazumijevao i, nažalost, i dalje to čini. Ne možemo izbjeći staru izreku *nomen est omen* i u ovom slučaju omen je derogatorni i zastranjujući. Primjenjivost pojma prapovijest na sve zajednice koje se ne koriste pismom neopisivo je rasistički utemeljena i potpuno znanstveno pogrešna jer sve zajednice, uključujući i suvremene koje se ne koriste pismom, definira kao takve. Čak je pravilnije

kada popularni mediji prapoviješću nazivaju razdoblja geološke prošlosti u kojima nije bilo čovjeka ni njegovih predaka na Zemlji (primjerice Palmer 2016, Kozina 2016), iako termin prihvatimo li McCallovu argumentaciju, zapravo nikako nije prikladan za korištenje.

Koncepcija prapovijesti je nakaradna. Povijest se temelji na dokazima. Po toj logici, prapovijest bi se odnosila na vrijeme za koje nema dokaza. McCall predlaže naziv povijest prije pisma, ili povijest zajednica koje se ne koriste pismom. (McCall 1973). Prije 50 godina McCall je primijetio kako je H. E. Barnes (1925) možda prerano zaključio da se termin prapovijest u preciznoj terminologiji zamijenio terminom povijest prije pisma. Uistinu je uranio, i to barem stotinu godina, jer se lagodno i stručno upotrebljava i danas. Nažalost, Barnesov zaključak da stara povijest počinje s paleolitikom (Barnes 1925:20) očito je bio daleko ispred svojeg vremena. U novije se vrijeme aktualizirala rasprava o prikladnosti pojma, pa je tako 2013. objavljen zbornik *Death of prehistory: Reforming the Past, Looking to the Future* u kojem se ističe ne samo neprikladnost termina prapovijest nego i neprikladnost objasnidbenog modela proučavanja prapovijesti kojem se zapravo mnogim zajednicama na Zemlji niječe povijest i povijesni identitet (Schmidt & Mrozowski 2013).

Rasprave o biti i prikladnosti pojma prapovijest hrvatsku su arheologiju zaobišle, rasprava je ostala u terminološkim sferama pa se tako, primjerice, na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu primjenjuje termin prapovijest, a u dva kilometra udaljenom Arheološkom muzeju u Zagrebu istovremeno se upotrebljava naziv pretpovijest.

Izrazi za druga razdoblja povijesti, poput „moderan“, često su se propitivali i redefinirali, ali periodizacije poput kamenog doba i prapovijesti dalje su u uporabi kao da su samorazumljive oznake na linearnom putu univerzalne ljudske povijesti (Maynes & Waltner 2012). S „trećom znanstvenom revolucijom“ u arheologiji i naletom neopozivitizma čini se da je i riječ prapovijest ponovno postala struci samorazumljiva, a uhu i tipkovnici ugodna.

Prapovijest je najmlađe arheološko razdoblje jer je najkasnije definirano, te je za dobro definiranje razdoblja prije pojave pisma mnogo važnije propitivanje i redefiniranje, nego nakrcavanje „dokaza“ na pretpostavljenu linearnu lentu razvoja.

Vremenski perspektivizam

Vremenski perspektivizam u arheologiji razvijen je na temelju ideje da opažanja u okvirima različitih vremenskih ljestvica donose drukčije interpretacije te da mijenjanje granica vremenske ljestvice mijenja uočavanje određenih procesa (ističe ih ili smanjuje). Arheolozi poput L. Binforda, G. Baileya i R. Foleya smatrali su da ta spoznaja može pomoći uočavanju dugotrajnijih procesa u arheološkom zapisu. Svi su arheološki podatci palimpsest – kumulativni ostatci različitih procesa iz prošlosti. Palimpsest nije kompatibilan sa slojevima koje određujemo, on ne odražava linearno taloženje, nego odražava puno neuredniju i zbrkaniju sliku.

Postoji veza između vrste podataka koje možemo dobiti i istraživačkih pitanja koje možemo postaviti.

Vremensku ljestvicu često razvlačimo da odgovara našem lokalitetu, a problematiku često svodimo na jedan ili više uzoraka.

- Jedan datum ili serija datuma često postaje *proxy* za datiranje cijelog sloja, nalazišta ili čak određenog tipa artefakta.
- Unatoč otkriću radiokarbonskog datiranja, sve donedavno bilo je vrlo malo pokušaja da se utvrde biografije artefakata i slojeva koji do nas dolaze kao dio palimpsesta.
- Opažanja na određenoj vremenskoj ljestvici daju drukčije rezultate ovisno o tome koliko raširimo ljestvicu.

Vidljivi ostatci iz prošlosti dio su sustava u različitim razdobljima, bez obzira na to je li bilo fizičkih intervencija na njemu ili nije. Ako su arheološki ostatci vidljivi, onda postoji odnos zajednice i njih, čak i ako ih one odluče zanemariti.

- Stonehenge nije samo prapovijesni spomenik, on je i rimski i srednjovjekovni i suvremen i ljudi svakog od tih razdoblja odredili su svoj odnos prema njemu (Lucas 2005: 35). Ako ništa drugo, odluka da ga ostave utjecala je na njegovu budućnost i sadašnjost.
- Neki arheološki ostatci postanu nevidljivi u zemlji, ali i dalje ljudi mogu imati odnos prema njima. Arheološki ostatci su dinamični, ako su i zakopani u zemlji i zaboravljeni, mogu se pojaviti na površini pri oranju, kopanju temelja za kuću, promjeni toka rijeke, u poplavama, klizištima, potresima itd., znači u svim onim

prirodnim procesima i ljudskim aktivnostima koje su prisutne na Zemlji tisućama, a neke i milijunima godina. Zbog toga je pogrešna pretpostavka da ostatci iz prošlosti nemaju vremensku poveznicu sa sadašnjošću (Lucas 2005: 37). Svaka intervencija na arheološke ostatke postaje dio tog ostatka. Tako će i arheološka iskopavanja lokaliteta za budućnost označavati jednu fazu korištenja tog prostora (Olivier 2013).

Živimo u gradovima čija urbana infrastruktura u velikoj većini potječe iz devetnaestog stoljeća; naše su kuće stare 20, 30, 50, pa i stotinu godina, a ni sav naš namještaj nije nov. Automobili se ne mijenjaju svake godine. Materijalnost „trenutačne“ sadašnjosti uvelike je sastavljena od stvari iz prošlosti. Ta prošlost može biti više ili manje nedavna, ali kreacije sadašnjeg trenutka —one današnjeg dana—imaju samo maleno mjesto u sadašnjem materijalu stvarno zasićenom prošlost(i). Sadašnjost je uvijek bila viševremenska, a iznad svega nikada nije bila mlada, nikad potpuno aktualna (Olivier 2013).

Iako je vremenska komponenta samorazumljiv i temeljni dio arheološkog istraživanja, u počecima arheologije uopće se nije tako percipirala. Vremenska komponenta u arheologiji postaje važna nakon razvoja troperiodnog sustava C. J. Thomsena te prvih kronologija G. de Mortilleta i O. Monteliusa. Oni su smatrali da su različiti skupovi nalaza odraz različitih vremenskih faza u razvoju čovjeka i njegove kulture. Suprotno, iako je tada jednakovrijedno objašnjenje bilo da je riječ o ostacima istovremenih zajednica koje se razlikuju po svojim kognitivnim sposobnostima i kulturnim dostignućima.

U standardnom arheološkom radu i istraživanjima, vrijeme se često doživljava kao čvrsta okosnica i nepromjenjiva kategorija. U arheologiji se ističe da su vrijeme i prostor neodvojivi. No, vrijeme i prostor su neodvojivi u percepciji svakoga čovjeka i svake naše aktivnosti. Jednako tako, svaka je društvena situacija temporalizirana, odnosno svaka sadržava komponentu prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

U arheologiji, koliko god da je mjesto neodvojivo od vremena, toliko je i u određenom mimoilaženju koje nismo uvijek u stanju automatski percipirati. Ta je asimetrija između prostora i vremena u arheološkom zapisu najproblematičnija ako se ne uoči i ako se ne uključi u arheološku interpretaciju. Možda je ta asimetrija i problematična upravo zato što se vrijeme definira u odnosu prema mjestu. Mi iskopa-

mo ili prikupimo artefakte, ostatke objekata. Ali ono što ne iskopamo životni su vijekovi kuća, predmeta, njihove promjene. Shvaćanju tog problema može nam pomoći način na koji F. de Saussure opisuje jezik kroz partiju šaha u kojoj je stanje u igri stanje jezika, vrijednost figura ovisi o položaju na ploči, kao što jezični element dobiva vrijednost u odnosu na ostale dijelove sustava koji je trenutačan, i promjenjiv od situacije do situacije, ali vrijednosti ovise o nepromjenjivom dogovoru – pravilu igre. Ako se onaj koji proučava jezik stavi u dijakronijsku perspektivu, više ne proučava jezik, nego promjene koje se događaju u jeziku (de Saussure 2000). Zbog toga se služimo kronologijom kako bismo mogli zaključiti kojem vremenskom odsječku nešto pripada. Razlike u materijalu prevode se u razlike u kronologiji. Prostorna varijabilnost je osnova zaključivanja vremenske varijabilnosti: ispod je starije, iznad je mlađe; razlike u izradi ili ukrasu određuju se kao razlike u razdoblju. Zbog toga se trebamo zapitati je li to uistinu točna reprezentacija arheološke građe i arheološkog zapisa? (Lucas 2005: 33).

Promjenjivost vremenske ljestvice

Početak tehnologije, pa i početak „čovječanstva“ označuje se početkom dokumentiranog modificiranja kamena i oblikovanja u iskoristiviji predmet za obavljanje poslova – oruđe. Unatoč vjerojatoj pretpostavci da su se čovjekovi predci koristili predmetima iz okoliša za pomoć pri različitim aktivnostima (uostalom kao i životinje danas) to su aktivnosti za koje dokazi nisu mogli biti očuvani zbog raspadljivosti materijala kao što su granje, drvo i kosti. Tako se najstariji pronađeni ostatci kamenog oruđa uzimaju kao znanstveno utemeljen datum početka tehnologije. To je datum koji se pomiče kako se razvijaju metode datiranja te pojavljuju novi rezultati istraživanja koja su ciljana i usmjerena na potragu upravo za najranijim tehnološkim dokazima. Do polovice 90-ih godina 20. st. smatralo se da je najstarije oruđe staro oko 2 – 2,5 milijuna godina. Nakon istraživanja 1992. – 1994. objavljen je rad 2000. godine u kojem se najstarije oruđe datira na 2,6 milijuna godina (Semaw 2000). Razlike se tako daleko da se na jedva zamislivoj udaljenosti na vremenskoj ljestvici ne čine toliko velike, ali samo ta razlika označuje vremenski razmak koji je veći od cijelog trajanja boravka modernog čovjeka u Europi (gotovo dvostruko), 10 puta dulje od najranije zabilježene zemljoradnje, 1000 puta starije od vladavine kralja Zvonimira. Dakle, samo je ta razlika u dataciji toliko puta starija. Onda je cijelo desetljeće i pol „bio mir“. Publikacije i udžbenici su se prilagodili.

Danas imamo arheološke dokaze o starosti oruđa od 3,3 milijuna godina. Potječu s nalazišta Lomekwi (Harmand i dr. 2015). Ta se razlika u isto vrijeme čini i velikom i ne tako velikom, opet zato što nismo u stanju percipirati tolike vremenske raspone jer je percepcija vremena ponajprije definirana našim iskustvom i pamćenjem koje je prije svega kratkotrajno. Razlika između 2,6 i 3,3 milijuna godina je sedam stotina tisuća godina, 70 puta veća od razlike između najranije zabilježene zemljoradnje, 7000 puta veća od razlike između vremena vladavine kralja Zvonimira i danas.

Kada želimo izraziti koliko je dugo kameno oruđe bilo u upotrebi kao dominantna sirovina za proizvodnju oruđa i oružja, opet možemo izraziti samo relativno neprecizan broj od 3,3 milijuna godina jer je toliko trajala navedena dominacija. Kameno oruđe počinje izlaziti iz upotrebe tek s proizvodnjom bronce što se odigralo prije otprilike dvije i pol tisuće godina. Te se dvije i pol tisuće godina u iskazivanju starosti najstarijeg oruđa na nekoj vremenskoj crti ne mogu niti iskazati jer je rezolucija premala. Opet, tako velike vremenske razmake često uzimamo „zdravo za gotovo“, kao da naši zaključci polaze upravo iz dubinskog razumijevanja protoka velike količine vremena, a ne kao u biti apstraktne i nedokučive koncepcije. Razvoj metoda datiranja proistekao iz prirodnih znanosti također daje lažnu sigurnost u pouzdanost izrađenih i ažuriranih kronologija. Za ovo je bitno istaknuti da je kameno oruđe čovjekov suputnik i glavni suradnik bilo najmanje 3,3 milijuna godina i kao takvo sudjelovalo u različitim tehnološkim, društvenim i infrastrukturnim inovacijama tijekom toga vremena. U proteklih 2,5 tisuća godina uloga kamena se znatno promijenila, te se kao sirovina za izradu oruđa potpuno i izgubila, ali u kolektivnom pamćenju ljudi kao da se to dugotrajno znanje akumuliralo i koncentriralo te transformiralo u snažnu simboličku ulogu koja se može pratiti u mnogim svjetskim mitovima, običajima i vjerovanjima sve do suvremenog doba.

Na neolitik gledamo kao na relativno homogeno razdoblje, a samo neolitik na ovom području traje 1600 godina, što je vrijeme od prije pada Rimskog Carstva do danas.

Definicija prijelaznog razdoblja između dvaju razdoblja ovisi o rezoluciji koja je dostupna za to određeno razdoblje, pa se kao prijelazno razdoblje označuje doba od 5, 50, 500, 50000 ili čak 50 0000 godina

kao u slučaju prelaska donjeg na srednji paleolitik. Druga su krajnost pokušaji utvrđivanja kronologija i „biografije“ kuća iz razdoblja neolitika od po nekoliko desetaka godina ili manje, koristeći se serijama datuma kao vrlo preciznim odrednicama (Vuković 2023).

Ako pretpostavimo da podatci iz arheološkog zapisa pripadaju istom vremenskom kontekstu, ako ih promatramo kao neki zajednički prosjek dobiven metodama datiranja, hoćemo li potpuno pogriješiti? Dva su glavna smjera temporalne pogreške interpretacije:

pretpostaviti da predmeti u sloju **pripadaju** istom kontekstu

ili

pretpostaviti da predmeti u sloju **ne pripadaju** istom kontekstu.

Ovo je samo naizgled proturječno. U prvom slučaju, ako pretpostavimo da predmeti u sloju pripadaju istom kontekstu i istom vremenu, zanemarujemo trajanje predmeta u objektu i objekta samog kako nam je na prethodnim stranicama prikazao Olivier (2013). To i nije tolika pogreška jer su u jednom vremenskom odsječku sve te pojave funkcionirale zajedno. No, u tom slučaju zanemarujemo nastanak života i formiranja sloja nakon što su neki objekt ljudi napustili. Taj se objekt i inventar u njemu ne omata zaštitnom folijom koja zamrzava njegovu strukturu, nego nastavlja živjeti kroz vremena i do njega dopiru ostaci tog vremena – vjetar će nanijeti novine i praznu ambalažu, djeca će donijeti igračke, netko će baciti svoje smeće. Dokle god objekt stoji i polako se raspada, on se i obnavlja novim pridošlicama. To je dio biografije objekta koji se često zanemaruje. U drugom slučaju pogreška nastaje ako predmet koji, prema našim klasifikacijama, odbacimo kao nemoguć te time odbacujemo i pouzdanost konteksta. Jer, kao što je poznato, predmeti mogu imati produljeni vijek trajanja i pobuđivati zanimanje ljudi koji ih prikupljaju i čuvaju čime oni nadilaze vremenske okvire i kronologije.

Prošlost kao mjesto

Isprepletenost prostora i vremena je sveprisutna, pa i u ovoj knjizi, ali osim lokacije prošlosti na nekoj zamišljenoj mapi vremena, neki dijelovi prošlosti (ili svi) mogu biti (ili jesu) točke konvergencije različitih razdoblja, i doslovni mostovi koji dio prošlosti prebacuju u budućnost. U tom multiverzumu mogućnosti od pojedinačnih predmeta i kuća koje smo malo prije opisali do cijelih korpusa saznanja i

spoznaja, odabrat ću kao most razdoblje srednjega vijeka. Teme vezane za prošlost koje su tada bile zanimljive pobuđuju pozornost do današnjih dana. Jedno od tih skupina tema su i zanimanje za mjesta, ljude i događaje opisane u Bibliji i ostalo u vezi s kršćanstvom. Uz standardne umjetničke i književne oblike taj je interes potaknuo razvoj koncepcije putovanja vezanih za stvari iz prošlosti tako da i prošlost postaje mjesto putovanja – putovanja u prošlost. Razvija se oblik putovanja koji će imati uistinu velike i dalekosežne utjecaje i na koncepciju putovanja, ali i na pojedince, zajednice, zemlje. To su hodočašća. Hodočašće je putovanje potaknuto vjerskim razlozima, ali i dio putovanja i niz praksi vezanih za materijalnu kulturu. Praksa hodočašća poznata je još od kasnoantičkog razdoblja, od mnogobrojnih primjera predmeta vezanih za ta putovanja ovdje spominjem hodočasničku ampulu sv. Mene iz 6. ili 7. st. koja se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu (Ivčević 2020). Putovanje je trajalo nekoliko tjedana, bilo je organizirano s postajama na putu na kojima se noćilo. Popularna odredišta bila su Rim, Compostela, i, naravno, najpopularnije i najudaljenije, Jeruzalem. Na svojem cilju hodočasnici su kupovali relikvije ili uspomene, neki su urezivali svoja imena u zidove građevina koje su posjećivali. S putovanja su se donosile i relikvije i tako su preko hodočašća predmeti iz prošlosti ili priče iz prošlosti došli u sadašnjost i otišli u budućnost! Ovdje donosim jedan lokalni primjer, i to baš s prvog opisanog hodočašća iz Hrvatske – iz Dubrovnika. Očuvan je iz 843. godine u *Anali di Ragusa* – svećenik Ivan putovao je u Jeruzalem venecijanskom lađom da pohodi Kristov grob – donio je komadić platna u koje je bio umotan nakon rođenja (Peričić 1984), danas se nalazi u trezoru dubrovačke biskupije, naziva se relikvijar Isusove pelenice i jedanput na godinu iznosi na festu sv. Vlaha. Iz 9. stoljeća također se spominje hodočašće trojice hrvatskih knezova. Iz 1022. zabilježeno je kako se opat sv. Gerard na putu u Svetu Zemlju ukrcao na trgovački brod u Zadru. On zbog lošeg vremena nije oputovao, ali svejedno ostaje svjedočanstvo planiranog puta (Peričić 1984). U 12. i 13. stoljeću kada kršćanstvo prelazi iz „asketskog“ u „civilno i socijalno“ postupno hodočašća prelaze u javnu sferu, sve više ljudi kreće na putovanja (Ladić 2020) i od 14. stoljeća među hodočascima više nema razlike ni po statusu ni po spolu.

Hodočašća su bila pokretač putovanja preko cijele Europe, to je uistinu bio srednjovjekovni turizam i srednjovjekovne turističke rute u gotovo poznatom suvremenom obliku. S područja hrvatske obale imamo dvije vrste podataka o hodočašćima: podatke o građanima dalmatinskih gradova koji su odlazili na hodočašća i zapise hodočasnika iz raznih zemalja koji su se zaustavljali na području Hrvatske (Dalmacije, Slavonije) i opisivali gradove i ostatke.

U prvoj polovici 14. stoljeća, prema oporukama, bilo je 103 hodočašća iz Šibenika u Europu i Malu Aziju. Iz Šibenika je samo tijekom 15 godina u drugoj polovici 15. stoljeća zabilježeno 68 hodočašća u Rim, Compostelu i Jeruzalem, koji su bili najpopularnija odredišta općenito, pa i građanima hrvatskih gradova na obali, ali odlazilo se, u manjem broju i na mnoga druga, kraća i bliža mjesta hodočašća. Također su očuvani i smjerovi hodočašća iz Šibenika u razdoblju od 1451. do 1469. (Kolanović 1982). Slobodna žena Maruša iz Dubrovnika išla je na hodočašće u Svetu Zemlju 1394. o čemu imamo zapise u oporuci koju je izradila nakon povratka (Lonza 2017). Hodočasnice nisu bile rijetka pojava, ali svejedno su izazivale pozornost te ih se nazivalo i „tumarajućim ženama“ jer su iskoračile iz svojih zadanih uloga, unatoč iskazivanju pobožnosti (Lonza 2017). Udio žena među hodočasniciima s istočne jadranske obale bio je od četvrtine u Zadru (Ladić 1993) do gotovo polovice u Šibeniku (Kolanović 1982). Običaj je bio oporučno ostaviti novac za odlazak na hodočašće nekoga drugoga što je omogućilo putovanja pojedincima koji si sami ne bi mogli priuštiti (Ladić 2022).

Uz venecijansku rutu za Jeruzalem, hrvatska je obala bila na ruti hodočašća i za Rim i tako tijekom 14. i 15. stoljeća dalmatinski gradovi na obali postaju mjesta susreta s ljudima raznih profila iz cijele Europe što je znatno utjecalo na dinamiku njihova razvoja. Otvaraju se mnogobrojna konačišta – gostinjske sobe, patricijske palače, samostanske sobe (Ladić 2020). Putnici ostavljaju svoje tragove, materijalne i nematerijalne, pa je tako očuvan hodočasnički grafit iz 15. stoljeća u Poreču. Danas se potpis turista na zidu ili građevini smatra vandalizmom. Hodočasnici bilježe svoje dojmove i uspomene s puta, pa je tako očuvan niz putopisa, priča o stranim krajevima, ljudima, životinjama i događajima. Jedan od očuvanih putopisa je onaj Margery Kempe iz 1413. Conrad von Grunenberg iz 15. stoljeća proveo je 33 tjedna na

putu do Jeruzalema. Svoj put je prikazao kroz slike gradova koje je posjetio na putu 1487. godine. Tako su među slikama Poreč, Zadar, Biograd, Šibenik. Posebno je vrijedna slika Biograda na moru, koja zapravo prikazuje ruševine koje su još stajale nakon potpunoga mletačkog rušenja grada 1125. godine (iako je naselje djelomično funkcioniralo u međuvremenu), pa nam je taj crtež vrijedan izvor za moguću rekonstrukciju izgleda Biograda u vremenu dok je bio hrvatski kraljevski grad (<https://w.wiki/BV5i>).

Koncepcija hodočašća također podrazumijeva isprepletanje raznih motiva – vjere, politike, zanimanja za prošlost, a uključuje i suvenire – predmete iz prošlosti i tadašnje sadašnjosti u buduću sadašnjost.

Uz hodočašće, razvija se novi oblik putovanja, onaj koji će promijeniti svijet i donijeti nemjerljivu štetu cijelim kontinentima i milijunima ljudi – kolonizatorska putovanja. Vinko Paletin, dominikanac s Korčule, u 16. stoljeću boravio je na Yucatanu o čemu je objavljivao radove. U radu iz 1559. *Rasprava o pravu i opravdanosti rata što ga španjolski vladari vode protiv naroda Zapadne Indije*, koje je posvećeno argumentaciji u korist rata, donosi opise majanskih građevina i piramida na Yucatanu i pripisuje ih Kartažanima te smatra da su Kartažani otkrili Ameriku prije Kolumba jer primitivni narodi koji su ondje sigurno nisu bili u stanju izraditi takvo što (Paletin 1559 (1994)). Također donosi crtež (Petrić 1998: 150), što je možda i najstariji hrvatski arheološki crtež. To nam daje priliku da se zamislimo nad standardnim odbacivanjem ikakve veze pitanja kolonijalizma s nama i našim područjem.

Hodočasnička su putovanja jedan od motiva za pojačan razvoj interesa za antičke starine na svim područjima tijekom 14. i 15. stoljeća. Međutim, iz razdoblja srednjega vijeka ima dosta zapisa o starinama na jadranskoj obali što je prikupio i opisao Nikša Petrić (Petrić 1998), a ovdje ih izdvajam nekoliko. Uz već spomenutu Isusovu pelenicu, spominje se legenda o ženi koja je pronašla grob sv. Krševana tijekom radova u polju na mjestu koje se zove Stari Zadar. Položaj se spominje i u dokumentu iz 1072. godine (Petrić 1998: 139).

Detaljan opis arheološke baštine iz 9. stoljeća jest opis bazilike sv. Marije Formoze u Poreču koji je sastavio ravenki svećenik Angellus (Petrić 1998: 140). Pula se spominje u Danteovoj *Božanstvenoj komediji*, u 9. poglavlju – Pakao, a Michelangelo je nacrtao slavoluk Sergijevca (Petrić 1998). Ciriaco Pizzicoli izdaje djelo *Epigrammata reperta per*

Illyricum koji je jedan od najstarijih kataloga rimskih natpisa uopće. On je posjetio Dalmaciju 1436. te je odande objavio 57 natpisa. Sastavio je i dva svoja natpisa – u Kneževu dvoru i na Onofrijevoj česmi u Dubrovniku. Njegovo djelo označuje početak sustavnog sakupljanja spomenika u Dalmaciji. Nakon njega Juraj Benja, Petar Čipoko, Marin Restić i drugi počinju prikupljati i bilježiti spomenike (Petrić 1998).

Putovanja u prošlost nisu bila izum ni novost u srednjem vijeku. Herodot se uzima kao primjer rane koncepcije opisivanja zemalja, ljudi i pojava koje je susretao na svojim putovanjima i preko kojih donosi novu koncepciju prošlosti – ne više vlasništva vladara, nego zajedničkog dobra čovječanstva, i Grka i barbara (Schnapp 1996:43). Svojim interesima, načinima zapažanja, razumijevanja i prepričavanja stvorio je okvir za povezivanje prošlosti i sadašnjosti koje možemo definirati kao geohistorija i ekohistorija (Schnapp 1996). Njegovo otkriće „mudrosti nepoznatih“ bilo je ključno za razvoj grčke civilizacije, smatra Momigliano, jer iako je bio svjestan posebnosti Grčke, doživio je i shvatio postojanje i važnost različitosti.

Pauzanija, u 2. st. bio je antikvar, a ne povjesničar, i zapravo donosi poveznicu između tradicije i materijalnih ostataka. Njegovo djelo *Vodič po Heladi* donosi opise starina i suvremenih spomenika. Opisuje Tirint i Mikenu, Atrejev grob, kiklopske zidine i ne krije impresioniranost viđenim. Izrađuje kronologiju građevina koja je podudarna s mitologijom. Novost u njegovu djelu je interpretacija za koju on ne traži kontinuitet nego razlog prekida. Primjerice, kod Homera piše da je u junačko doba sve oružje bilo izrađeno od bronce, a mačevi u hramovima to potvrđuju, i time Pauzanija donosi vezu između tradicije i predmeta uz potrebu za verifikacijom zaključaka. Izvori informacija su mu priče i osobno (vizualno) iskustvo.

Gotovo 700 godina prije Tukidid je također opisivao Mikenu, no s posve drukčijim dojmom – navodi kako je teško povjerovati da je to malo i nepoznato naselje bilo središte nečega što znamo da je bilo tako veliko i moćno u vrijeme Trojanskog rata (Schnapp 1996). To nam pokazuje koliko je važan dojam za procjenu vrijednosti nekih ostataka. Iako kaže da je Homer možda malo pretjerao, ne sumnja u njegove opise i važnost razdoblja Trojanskog rata. Uz opise Mike-
ne, Tukidid se najviše približio arheologiji uočavanjem da se pripadnost određenoj skupini može odrediti prema materijalnim ostacima,

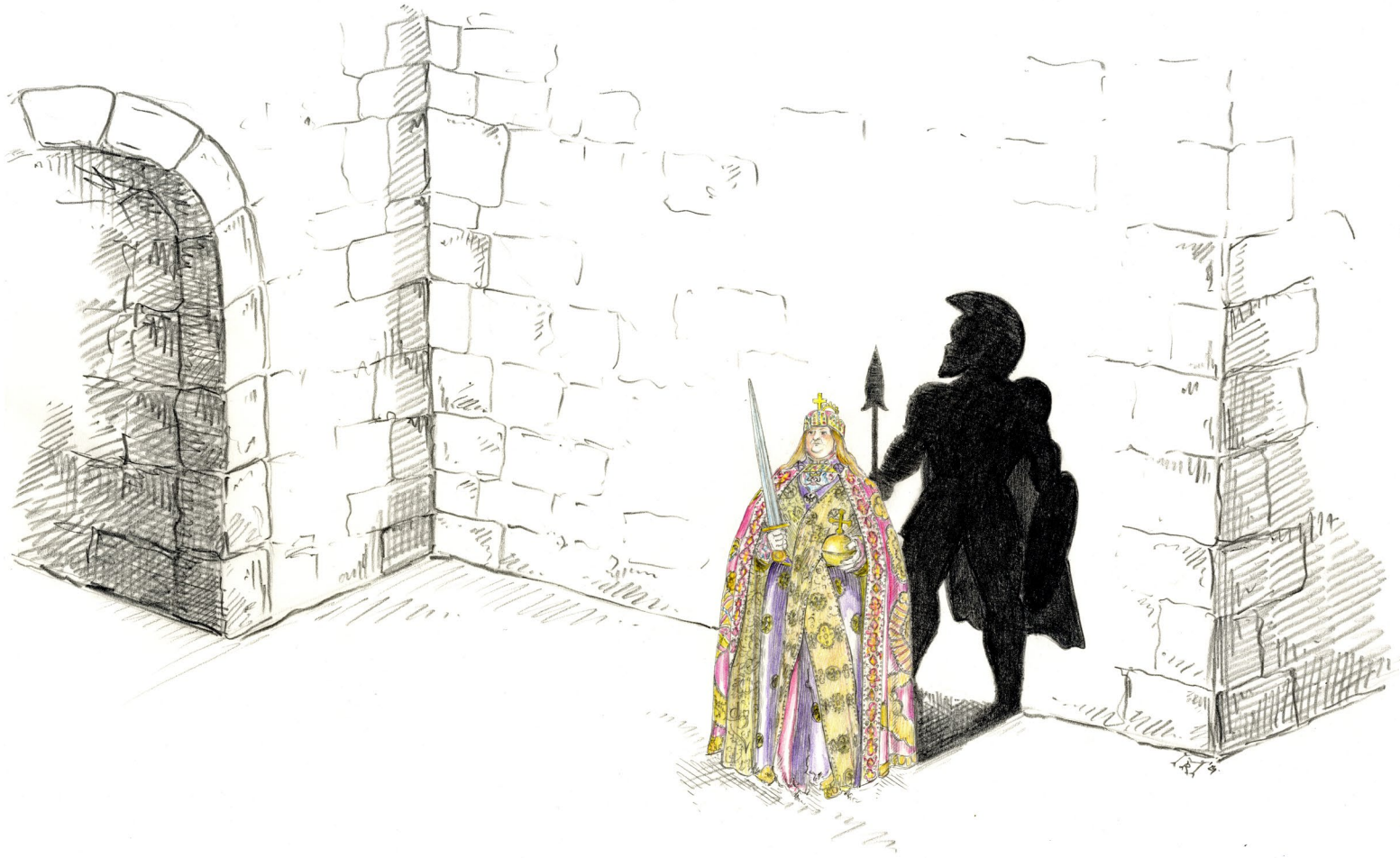
zasnovanim na sličnostima pronađenih predmeta s današnjima, što je, po Schnappovu mišljenju, jedno od osnovnih pravila arheologije. Navodi da su i Feničani i Karijci imali jednako intenzivne piratske aktivnosti po otocima. To je potvrđeno nakon nedavnog rata kada su Atenjani službeno očistili Delos, u sklopu čega su iskopani svi grobovi. Pola od svih grobova pripadalo je Karijcima, kao što je vidljivo iz oruđa i metode ukapanja koji su i danas isti kod Karijaca (Schnapp 1996: 26). Po Schnappovu mišljenju, upravo je to trenutak u kojem drevni spomenik (predmet) ne označuje samo simbol moći i legitimiteta nego postaje dio povijesti i arheologije (Schnapp 1996: 27). Ali ni Tukidid ni mnogi nakon njega tome nisu pridavali važnost. Tukidid je bio vrlo sumnjičav ne samo prema mogućnostima stjecanja znanja o dalekoj prošlosti, nego uopće i prema vrijednosti takve prošlosti: „*Jer iako sam to smatrao nemogućim, zbog svoje udaljenosti u vremenu, steći stvarno precizna znanja o dalekoj prošlosti ili čak o povijesti koja je prethodila našem vremenu, nakon što sam se osvrnuo na to doba koliko god mogu, svi me dokazi navode na zaključak da ta razdoblja nisu bila važna ni po ratovanju ni po bilo čemu drugome.*” (Thuc. I, 1 preuzeto iz Schnapp 1996)

U 15. i 16. stoljeću, i na našim prostorima Troja je bila fascinacija i inspiracija.

Marulić, šecujući po ruševinama Salone, sjetno razmišlja o tome koliko je nekoć bila slava našeg očinskog tla i priziva poznate Vergilijeve stihove. Pjesnička reminiscencija Troje za Marulića znači mitsko povijesnu matricu komparativnog značenja: Troja – Rim i Salona – Split, tj. napuštanje srušenoga grada i osnutak novoga, kontinuitet i održavanje (Lučin 2012, Petrić 1998). Takav odnos i istovjetno značenje za Iliju Crijevića jest na relaciji Epidaur – Dubrovnik, što on i opisuje u svojem spjevu *De Epidauru* (Petrić 1998). Dakle, Troja postaje prijenosnica simboličkog odnosa prema prostoru i identitetu.

Srednjovjekovni su dokumenti izvori, ne samo za fakte, nego i za ocrtavanje duha vremena i pozicije samog autora. U srednjem vijeku i ranom novom vijeku isprepleću se kršćanstvo, vjerovanje u čudesa i čudesna bića, događa se ekspanzija putovanja povezana s vjerom, znatiželjom, osvajanjima, pustolovinama bogatih. Sjever Europe upoznaje jug, a jug saznaje o sjeveru. Da u srednjem vijeku nije bilo zanimanja za predmete i događaje iz prošlosti, ti predmeti i zapisi

vrlo vjerojatno ne bi preživjeli do suvremenog doba u onom obliku u kojem ih mi danas imamo i možda bi slika naše prošlosti temeljene na pisanim izvorima bila bitno drukčija. Primjer značenja Troje i prijenosa važnosti o kojem govori iduće poglavlje još je dojmljiviji od primjera hodočašća.

Prošlost kao oruđe

Prošlost kao oruđe

Ono što je u središtu pozornosti proučavanja u određenom povijesnom razdoblju, odražava vrijednosti, stajališta ljudi i načina života toga razdoblja. To je najočitiije u razdoblju Staroga istoka i srednjega vijeka kada se okvirno o prošlosti vrlo malo zna i zapravo nije zanimljiva na način na koji je to danas, ali neki su dijelovi jako važni i jako potencirani.

Rijetko kada je interes za prošlost iskren i neopterećen nekim težnjama i željama i sadašnjosti. Gotovo uvijek je glavni motiv prisvajanje i isticanje vlastitog istaknutog položaja u odnosu prema drugima kao opravdanog razloga za dominaciju i vladanje. To uključuje polaganje prava na neki teritorij, isticanje starosti svojeg podrijetla te isticanje vlastite važnosti i naprednosti, a može biti pojedinačno (na razini vladara) ili kolektivno (na razini naroda).

U svojoj analizi asirske i babilonske historiografije Grayson (1980) izdvaja šest osnovnih motiva za pisanje povijesti. To su 1) propaganda, 2) didaktička upotreba, 3) šovinizam ili nacionalizam/nacionalni ponos, 4) pomoć za izradu kalendara ili kronologija, 5) za upotrebu u proročanstvima i predviđanjima te 6) za očuvanje kulta pokojnih vladara. Pravo pitanje nije je li to primjenjivo na ostale države drevne Mezopotamije poput Hetita (Hoffner 1980), nego možemo li govoriti o široko primjenjivu modelu i kriterijima. Naravno, svi ti motivi ne moraju u svakom slučaju biti prisutni, ali nekoliko njih svakako jest.

Predmeti se dugo nisu bili prepoznavali kao oruđa iz prošlosti, nego im se pripisivalo nebesko podrijetlo ili se mislilo da rastu iz zemlje, ali zato se vrlo rano prošlost prepoznala kao posebno učinkovito oruđe za ostvarivanje vrlo tekućih ciljeva i stvaranje i održavanje aktualnih odnosa.

Dugo trajanje podrijetla i legitimiteta

U opisivanju prošlosti na području Mezopotamije česte su zajedničke crte narativa: u početku je bilo zlatno doba koje je s vremenom propadalo i dogodio se suvremeni kaos, a potrebna je obnova zlatnog doba koju će naravno osigurati vladar (ili pretendent na vladarsko mjesto) koji potječe od zlatnog doba što će i biti jamstvo uspješnosti

toga pothvata. Različite su priče o zlatnom dobu, u Mezopotamiji se vjerovalo da je vrijeme prije potopa bilo savršeno razdoblje, u kojem su na Zemlji živjeli bogovi, i u kojem su se postavili temelji civilizacije. To je bilo vrijeme velikog znanja, mudrosti i kulture koju su donijeli i dali bogovi. Nakon toga slijedi neki grijeh, koji je kažnjen poplavom, a nakon toga dolazi restitucija u kojoj civiliziranje čovječanstva postaje vladarska dužnost. Kraljevanje se smatralo darom s neba. Zato je vladarima bilo toliko važno pozivati se na što starija razdoblja i povezivati se s njima. Potreba za traženjem legitimiteta u prošlim razdobljima vidljiva je tijekom cijele pisane povijesti, a iznimno je važno pitanje podrijetla koje se dovodi u usku vezu s legitimitetom, odnosno podrijetlo osigurava legitimitet vladara. Kako je vidljivo iz ovih redova, porijeklo može biti božansko, nebesko, trojansko, vlastito. Dakle, porijeklo može varirati, ali legitimitet izvučen iz njega je konstanta, možemo reći i do današnjih dana. Nebesko podrijetlo na Starom istoku zamijenilo je trojansko (rimsko porijeklo) u srednjem vijeku, pa onda i vlastito podrijetlo, autohtonost od novog vijeka do danas. Dokazivanje vlastitog legitimiteta na vlastitoj zemlji potaknula su mnogobrojna istraživanja i pisanja o prošlosti te razvoj arheologije od 16. stoljeća nadalje. Predmeti su se dovodili u vezu s legitimitetom još u gradovima Starog istoka. Važni objekti koji su se povezivali s vlašću, legitimitetom i prošlošću bili su hramovi, reljefi i cilindri (pečati). Na njima su sadržani natpisi koji nam govore o povijesti i percepciji prošlosti i vladarskog prava.

Najstariji tekstovi datiraju oko 3200 g. pr. Kr., a nekoliko stoljeća poslije, oko polovice 3. tisućljeća pr. Kr., u tekstovima se počinje o crtavati povijesna svijest (Beaulieu 2013: 121). Sve do helenističkog razdoblja tekstovi povijesne tematike pojavljuju se u gotovo neprekinutom nizu. Do sada je pronađeno više od pola milijuna tekstova na sumerskim i akadskim jezicima. Uglavnom su, kao što je poznato, administrativne prirode, ali otkriveni su i tekstovi o medicini, matematici, astronomiji, pa i o prošlosti, a velika većina nije ih prevedena pa o stvarnom udjelu sadržaja možemo samo nagađati. Čak 2000 godina nakon što je prestao biti živim jezikom, sumerski jezik je i dalje bio sveti jezik kojim se koristilo u obredima i jezik učenjaka. Pjesme, himne i molitve, čiji su korijeni bili u trećem tisućljeću pr. Kr., prepisivali su se i uvijek su bili popraćeni akadskim prijevodom. Uz kasnije

verzije iz 2. i 1. tisućljeća, bili su važan dio babilonskih kultova na kraju 1. tisućljeća pr. Kr. U formi jezika učenjaka sumerski jezik je preživio upravo kao i latinski jezik u nama bližem dobu (pa i danas). Isto kako su renesansni humanisti latinizirali svoja imena, tako su i asirski i babilonski učenjaci prevodili svoja semitska imena u sumerska (Maul 2008: 16)

Ako je već na Starom istoku percepcija prošlosti bila takva da je bilo jasno da je prošlost važna za sadašnjost, da je zemlja mjesto na kojem se mogu pronaći stvari (iz prošlosti), a mi za to znamo iz najstarijih očuvanih pisanih izvora, onda je teško sumnjati u to da takva percepcija nije postojala i prije, samo za nju ne znamo (ili je ne znamo prepoznati) jer pisanih izvora nemamo.

Vrijedni predmeti i izvori o prošlosti bili su cilindrični pečati. Cilindrični pečati lako su se mogli prepoznati kao predmeti koji pripadaju drugom razdoblju, uglavnom su se čuvali kao naslijeđe, ali ljudi su ih tražili i nalazili kopajući u zemlji. Cilindrični pečati pojavljuju se od prve polovice 3. tisućljeća pr. Kr. iz vremena Sargona I. Na pločici iz Ninive opisana je povijest cilindra od lapis lazulija: prvotno je pripadala kasitskom vladaru iz 13. stoljeća pr. Kr. Zaplijenio ju je suvremenik asirski kralj Tukulti – Ninurta odnio u Asur. Ponovno je u Babilon vraća Sanherib, neoasirski kralj, otima i dodaje svoj natpis (705. – 681.) (Garrison 2012: 44). Na Mardukovu cilindru iz Akada s prikazom Marduka ima dodatak spomena asirskog kralja Esarhaddona (680. – 667. g. pr. Kr.).

U vrijeme Asurbanipala ponovno se počinje pisati na sumerskom jeziku (May 2013). Sin balasu iqbi opisuje građevinske aktivnosti na sumerskom jeziku i namjernim arhaičnim dijalektom. Razumljivost sumerskog jezika u novobabilonsko doba potvrđuje i primjer ustoličenja Nabonidove kćeri En-nigaldi-nanne na mjesto vrhovne svećenice. Nabonid je dokazivao autentičnost i drevnost službe visoke svećenice stečen njegovim arheološkim istraživanjem referencijom na En-ane-du, kćer od Kudur-Mabuka, sestre Rim-Sina (1822. – 1763. pr. Kr.), posljednje visoke svećenice boga Mjeseca poznate nam po imenu. Uspoređujući njezin natpis s akademskim natpisom Nabonida, posvećen ustoličenju svoje kćeri, pokazuje poznavanje izričaja sličnom na sumerskom natpisu (May 2013).

Već je spomenuto da je u sumerskom i akadskom (asirsko-babilonskom) jeziku, prošlost ono što je ispred nas, nešto što nam je sučelice, a budućnost je iza nas. Mezopotamska je kultura bila usmjerena i usredotočena na prošlost i na početak svojeg postojanja (Maul 2008: 15–16). Opis i značenje termina prošlost i budućnost pogledati u (Maul 2008). Možda je ideja o poznatoj prošlosti u vezi s opsežnim natpisima koji su bili čak važniji i od građevina (ideja – građevina će propasti, a natpisi neće).

Kao i u razdobljima prije pisma, smatra se da je poznavanje prošlosti bilo ograničeno na razdoblje koje se moglo prenositi izravnom komunikacijom između baka, djedova, roditelja i djece. Sve dalje od toga nije bilo poznato ni običnom puku ni ostalim elitama izvan uskog kruga pisara i učenjaka (Beaulieu 2013: 122). Međutim, novija istraživanja u drugim krajevima svijeta nam ukazuju na potrebu za redefiniranjem ovih spoznaja.

Postojalo je vjerovanje da je moguće steći znanje iz doba prije potopa. Tako novoasirski kralj Asurbanipal (685. – 627. g. pr. Kr.) za sebe kao istraživača prošlosti kaže: proučavao sam tajno znanje, pisarski zanat, rad i mudrost Adapinu; mogu raspravljati o nebeskim i zemaljskim znakovima; mogu komentirati jesu li jetra u skladu s nebom; proučavao sam natpise u kamenu prije **poplave** (May 2013).

Idući primjer najbolje ocrtava vjeru da je moguće steći prepotopne mudrosti. Berossus, babilonski svećenik iz prvih desetljeća helenizma piše kako je prije poplave bog Kronos naredio Xisourthrosu (babilonskom Noi) da zakopa sve natpise u Sipparu i nakon toga sagradi brod u koji će skloniti sebe i svoje bližnje. Također je naredio da se nakon poplave vrate po natpise i učine ih dostupnima cjelokupnom čovječanstvu. Nakon što su pronašli natpise preživjeli su počeli graditi gradove i hramove (Beaulieu 2013: 122–123). Tu se ocrtava i promjena u načinu kako se znanje iz prošlosti stječe – tradicionalno je bilo prenošenje znanja od prije poplave usmenom predajom no tekstovi postaju primaran izvor znanja, a iskopavanja način pribavljanja tekstova (Schnapp 2012). To bi trebao biti pokazatelj da je riječ o društvu koje se naviknulo na „arheološki“ način pribavljanja znanja o prošlosti (Beaulieu 2013:123). Tu se mijenja konceptualizacija znanja – umjesto usmene predaje izvor informacija postaju tekstovi. Važno je istaknuti ulogu iskopavanja – potrage za objektima iz prošlosti zakopanima u zemlju

– proces iskopavanja je proces stjecanja znanja – kako se do tekstova dolazi iskopavanjem, tako se i do znanja dolazi iskopavanjem. Potraga za legitimitetom toliko je slična današnjoj arheologiji da Schnapp donosi opasku kako su prakse toliko slične da je današnjim arheolozima gotovo nelagodno zbog toga (Schnapp 2012). Svjesni krhkosti cigle u Mezopotamiji su se protiv erozije borili znanjem, kameni temeljci su se čuvali, da bi ih stotinama godina poslije vladari mogli naći, iskopati i upotrijebiti, natpisi su se prepisivali kako bi znanje ostalo (Schnapp 2012). A znanje je bilo legitimitet. Schnapp kao najvažniju riječ koja se pojavljuje u potragama za prošlošću izdvaja riječ *temenu*. To je tekst temeljac koji daje vjerodostojnost hramu. Njegov je kontekst potpuno nebitan, važno je samo da potječe od kraljeva pretka, može biti pečat, cilindar, cigla, tablet, čak i kip. Ako nema natpisa, može biti i predmet sam, samo da je autentičan (Schnapp 2012).

U tekstovima su dvije glavne teme koje se tiču prošlosti: podrijetlo i povijest. Spisi govore da su ljudi bili poput divljih životinja dok im bogovi nisu donijeli kulturu (Beaulieu 2013). Tu možemo već uočiti naznake razdvajanja ljudi na divlje i „uljudene“ što će postati poznato kao koncepcija civilizacije i globalnih odnosa između ljudi na Zemlji. U prvom tisućljeću prije Krista donositelji kulture umjesto bogova postaju *apkallus* – prepotopni mudraci. Kraljevstvo koje je nastalo na početku bilo je dar s nebesa. Zbog neposluha bogovi šalju potop da bi se ponovno vratio poredak, a civiliziranje čovječanstva postaje dužnost kralja (Beaulieu 2013). Vrijeme prije potopa smatralo se idealnom erom i izvorom znanja i dostignuća, a znanje o tome bilo je jako važno, pa podsjećam na Asurbanipalovu tvrdnju da je osobno čitao natpise iz vremena prije poplave.

Hramovi su, uz sve ostale aspekte, važni zbog značenja koje su imali vezano za odnos prema vremenu i prošlosti, odnosno bili su uvelike povezani s vremenom. Palače ili hramovi znak su kontinuiteta. Hramove se moralo pronaći kako bi se udobrovoljili bogovi, a bili su i aktivni dionici vladanja kao sredstvo dokazivanja legitimiteta. Svaki je hram pratila priča od njegova osnutka. Iz tih priča može se iščitati natjecanje između vladara što se tiče prošlosti i sadašnjosti. Svaki je kamen imao ciglu s natpisom koja je bila u funkciji kamena temeljca. Kako bi se udobrovoljilo bogove i dobila potvrda s neba, nije bilo dovoljno obnoviti svetišta, nego i pronaći njihove temelje i rekon-

struirati njihovu prošlost. Tako su s vremenom priče postojale sve preciznije. Ne bi opisivale samo konstrukciju, nego i detalje arhitekture i ukrasa. Naravno, svaki je vladar morao imati najljepše i najbolje.

Natpisi su bili važan izvor o prošlosti i čuvali su se tako da su se i prepisivali. U Nippuru, u Ekuru, Enhilovu hramu iz vremena Hamurabija, pronađeni su natpisi koji su prijepisi natpisa iz 24. do 22. stoljeća pr. Kr.. Sadržavaju natpise o Sargonu i Naram Simu, vladarima treće dinastije Ura, prvim babilonskim vladarima. To je osnovno znanje o području Mezopotamije u kasnijim razdobljima, najstariji korpus očuvane antikvarske aktivnosti, odnosno prijepisa (Beaulieu 2013).

Pisari su skupljali drevne spise; pokatkad su radili odljeve, nudili prijevod i označavali podrijetlo. To je predargonski natpis, najstariji koji je prepisan, a označuje „*Marian, trgovac, sin Iddi-'il pisara, sin Arsi-aha Saramejca, posvetio je (ovaj kip) Samasu.*” Slijedi izričit komentar koji upućuje na porijeklo i mjesto otkrića: „*S desnog ramena kamenog kipa koji . . . na ostatcima E-babbara*” (Schnapp 2012: 68).

Ploča boga Sunca, koji prikazuje vladara Nabû-apla-iddina iz Asirije u 9. st., govori o tome da je prikaz boga Sunca Šamaša od Sipara u 11. stoljeću opljačkan i nikada više nije nađen. Nakon 200 godina čudesno je pronađen i Nabû-apla-iddina je prema njemu dao uklesati lik boga Sunca. Ispostavilo se da je vjerojatno krivotvorina svećenstva, koje je u tome imalo dvostruku korist, Nabû-apla-iddina je uživao političke povlastice koje je stekao povratkom drevnog kulta, a ovo je najbolje dokumentirani primjer kako se prošlost upotrebljava i iskorištava za stjecanje održavanje legitimiteta. (Beaulieu 2013: 128).

Hramovi su bili važan dio održavanja kontinuiteta vladara. Esarhaddon govori o hramovima u Ašuru u 7. st. Uspia – ašurski svećenik sazio je hram, propao je; Erisum, sin Illusumne, ašurski svećenik, obnavlja hram; prolazi 120 godina; obnavlja ga Samsi-adad, sin Illukapkapija; 434 godine prolaze, hram uništen u požaru; Salmanasar I., sin Adada Nirarija, obnavlja hram; 580 godina prolazi – unutarnja komora u kojoj je vladao Ašur je uništena; i tako dalje jer opis govori o nekoliko stotina godina, gotovo tisuću (Schnapp 2012: 67).

Uz održavanje hramova, važan je povratak ikonografije. Najpoznatiji primjer je istaknuti vladar antikvar asirski kralj Asurbanipal koji se prikazuje na steli kao radnik s košarama punim cigli koje nosi na glavi. To je povratak prastare ikonografije – najstariji takav prikaz

su „figure temeljci” Ur Nanše iz 25. st., pa Ur-Nammu i Shulgi iz 21. stoljeća također prikazuju vladara kako nosi košaru s ciglama na glavi (May 2013). I njegov brat je imao takve prikaze (Beauiiau 2013).

Razdoblje novobabilonske države često se spominje kao početak antikvarstva, iako možemo vidjeti da su antikvarske prakse starije. Novobabilonsko carstvo označuje doba obnove nakon asirske vladavine koje završava sa zadnjim vladarom Nabonidom i perzijskim osvajanjem. Osnivač novobabilonskog carstva bio je Nabopolassar u 7. st. pr. Kr. Na njegovim su natpisima vidljivi staroakadski uzori. Postoje i različite vrste dokumenata – suvremena i arhaična verzija. Tijekom novobabilonskog razdoblja antikvarstvo postaje dio državne politike. Starine stare i do 2000. godina pronađene su u Babilonu i Uru, a sami vladari izrađivali su starine kada im je trebalo.

Posljednji novobabilonski kralj Nabonid je osoba u kojoj se isprepleću prošlost, sadašnjost i budućnost, zanimanje za prošlost, njegova percepcija prošlosti, percepcija njega kao ličnosti, percepcija arheologije i njezinih početaka kao i arheologa. Primjer je to kako se u jednoj osobi mogu spojiti stotine godina, pa i tisućljeća (iz višestrukih smjerala) raznih zbivanja, zapisa i pogrešaka.

Nabonid je ostao zapisan kao vladar, uzurpator, antikvar, arheolog, luđak ili čak izmišljena osoba. Prema nekima, „skriva se” iza pogrešnog atribuiranja Nabukodonosora i zapravo njega prikazuju *Knjiga o Danijelu*, slika Williama Blakea i opera *Nabucco* (Grassi 2014). U *Knjizi o Danijelu* spominje se ludilo koje se uglavnom pripisivalo Nabukodonosoru II. Međutim, zbog desetogodišnjeg samoizgnanstva tijekom kojeg je vladao sin i suvladar Belšazar, dio znanstvenika smatra da je riječ o Nabonidovu ludilu. To je ludilo oslikao William Blake (Grassi 2014). No, postao je i ostao najpoznatiji kao „prvi arheolog”.

Uz prikupljanje i svijest o prošlosti, postoje dokazi o arheološkim aktivnostima u suvremenom smislu. Iskopavanje se provodilo kao tehnika i kao strategija stjecanja znanja o prošlosti koji su bili nužni za održanje na vlasti. Nabonidovo zanimanje za starine je poznato, pa se tijekom 19. stoljeća katkad interpretiralo kao uzrok propasti Babilona i pada pod perzijsku vlast. Nijemi film *Intolerance* (1916) (<https://www.imdb.com/title/tt0006864/>) prikazuje kako Nabonid mahnita za starinama i pompozno objavljuje i prikazuje otkriće kamena temeljca kralja Naram Sima dok Babilon gori i osvajaju ga Perzijanci. Za potre-

be snimanja filma napravljene su kulise Babilona u dužini od gotovo kilometar i pol. U filmu se spominje pad Babilona i Nabonid. Film se zove *Intolerance* kao reakcija redatelja na kritike njegova prethodnog filma koji je bio izrazito rasistički obojen i veličao Ku Klux Klan. Unatoč tome, taj se film smatra jednim od djela koja su poslužila kao uzor za razvoj svjetske kinematografije i još je jedan primjer kako su sliku o prošlosti u 19. i prvoj polovici 20. stoljeća izrađivali uglavnom ljudi rasističkih svjetonazora te kako se ne može razmatrati prošlost bez utjecaja sadašnjosti. Zbog spektakularnih prizora i velikog odjeka koji su filmovi tog doba imali, povećana je popularnost Nabonida, a i stvorila se slika o njemu kao vladaru i ljubitelju starina.

Iako je još Goosman 1948. (preuzeto iz (Grassi 2014)), otkrio da je Nabonidov lik bitno drukčiji, da je riječ o izrazito religioznoj osobi, koji je morao kopati kako bi se ustoličio i da je to bila riječ o praktičnim, političkim aktivnostima, a ne zanesenom zaljubljeniku u prošlost; njegov lik ocrtan u nijemom filmu *Intolerance* ostao je do danas. Ali s obzirom na to da Nabonid nije mogao biti klasičan arheolog i povjesničar, jer su takve struke plod modernog doba, a da su motivi za arheologiju sve donedavno bili (a katkad i dalje jesu) uvelike politički nije pogrešno smatrati ga jednim od prvih arheologa (Grassi 2014).

Slika koja se pojavljuje u knjigama o arheologiji prikazuje ga kao simpatičnog zanesenjaka koji je još u dalekoj prošlosti volio starine i iskopavanje. To je slika koja je svakome prihvatljiva i s kojom se svatko želi i može poistovjetiti, pogotovo student arheologije. Istini je bliža da su sve njegove aktivnosti bile potaknute borbom za moći. Zbog toga treba sagledati što je izvor rekonstrukcije – jesu li to znanstveni podaci ili dojam i filmovi s početka 20. stoljeća. Koji su izvori o Nabonidu? Prvi skup čine izvori nastali u vrijeme Nabonida, ili neposredno nakon njegove vladavine u njegovu „domaćem“ kontekstu: glinene pločice iz 6. st. pr. Kr.; natpisi vezani za gradnju u Harranu, Sipparu, Larsi, Uru; Nabonidova kronika ili Kir-Nabonidova kronika – glavni događaji koji su prethodili padu Babilona; perzijska verzija priče o Nabonidu; Kirov cilindar; Eski-Harran natpis – tekst koji se pripisuje Nabonidovoj majci ili ocu; službeni dokumenti – računi, spisi, pismena (Grassi 2014).

Nabonid (556. – 539. g. pr. Kr.) bio je posljednji novobabilonski vladar. Prijestolnica je bila i dalje u Babilonu, ali Nabonid aktivno djeluje i u ostalim gradovima. Tako je provodio iskopavanja i obnove u Sipparu, središte kulta premjestio je u Ur, a deset godina vlada iz Tayme. Štup je Sima, babilonskog boga Mjeseca. Sin i suvladar mu je bio Belšazar. Među njegovim su iskopavanjima građevina posvećena Naram-Sinu, Sargonovu unuku u Harranu, iskopavanje hrama Šamaša, božjeg sina u Sipparu, iskopavanje hrama božice rata Anunitu u Sipparu. Za neke je građevine pretpostavio starost oko 1500 godina više nego što su stare. Zbog njegove intenzivne aktivnosti na dokazivanju legitimiteta smatra se da je možda bio uzurpator. On je jedini vladar koji spominje istodobno i asirske i babilonske kraljeve – time želi istaknuti posebnu i jedinstvenu kraljevsku liniju. Postavlja se pitanje i zašto je štovao staro božanstvo Sima, kad je i dalje službeno glavno božanstvo Marduk. U Larsi su se provodila iskopavanja u 6. st. pr. Kr., a svrha iskopavanja bila je težnja za povijesnim legitimitetom i dinastičkom kontinuitetom, a ne želja za prikupljanjem predmeta (Beauileu 2013, Grassi 2014). Obnove hramova su potrebne kako bi se hram smjestio u prostor i istaknuo u njemu kao dokaz vremena. Ta građevina nije uzdignuta da ljudima služi kao prostor nego da nosi simboličku poruku, da bude označen. Zbog svega toga može se zaključiti da se arheološka svijest stvorila više u konfrontaciji s budućnošću nego s prošlošću.

Nabonidova kronika donosi opis vladavine i pada kralja Nabonida i ulazak Kira u Babilon. Tablet s Nabonidovom kronikom čuva se u British museumu u Londonu. Očuvani su i Nabonidovi cilindri. Na jednom Nabonidovu cilindru govori o Nabukodonosorovoj steli, nađen je u Sipparu i čuva se u Londonu, a na drugom je opis obnove hrama Sin i taj se čuva u Berlinu.

Nabonidove antikvarske aktivnosti zabilježene su u gradu Sipparu. U Sipparu je zajedno s Nabonidovim natpisima nađen križni spomenik Maništušu koji je iz 23. stoljeća i vrijedno slijedi staroakadski stil. Lingvističke pojedinosti otkrivaju novobabilonsko doba, tako da je jasno da je riječ o falsifikatu (Beauileu 2013).

U Sipparu je obnovio Ebabbar, hram boga Šamaša. U tekstu u kojem se opisuje ta obnova Nabonid navodi da su njegovi predci, Nabukodonosor i Nabupolaasar, pokušali pronaći taj hram, no nisu uspjeli i da je to tek njemu pošlo za rukom (Beaulieu 2013).

Sve zajedno – stela boga Sunca, spomenik Maništušu i natpisi iz 6. stoljeća pr. Kr. govore o gradnji legitimiteta kroz prošlost. U posljednjim godinama svoje vladavine prikupio je i donio mnogo sumerskih i akadskih kipova u Babilon. Nakon osvajanja, Kir je kritizirao taj potez i spominje da je vratio kipove tamo kamo pripadaju. Tijekom 1. tisućljeća pr. Kr. često se spominje otimanje kipa nakon osvajanja i odvođenje kipa u zarobljeništvo (Beauleu 2013). Praksa je to koja se zadržala do suvremenog doba. Nabonid se predaje perzijskom kralju Kiru 539. godine pr. Kr. i time prestaje postojati Novobabilonsko Carstvo.

U povijesti arheologije važno mjesto ima Nabonidova kći En-nigaldi-Nanna / Bel-Shalti-Nanna(r). Ime je dobila prema starom božanstvu i znači – kći mjeseca. Akadski kralj Sargon postavio je svoju kćer Enheduanu (2285. – 2250. pr. Kr.) na mjesto vrhovne svećenice boga Mjeseca Nanna u Uru pa se pretpostavlja da je to bio Nabonidov motiv za davanje imena i titule svojoj kćeri. Ur je bilo središte boga Sina, boga Mjeseca. Nabonid je iskopavao u Uru, gdje je pronašao stelu Nabukodonosora 1 (1125. – 1104.). Navodno je sadržavala opis izgleda vrhovne svećenice, već spomenuti natpis En-ane-du, sestre Rim-Sina, vladara Ura u vrijeme Hamurabija. Ennigaldi Nanna je pripremila zbirku starina u Uru, a predmeti su bili označeni tako da se često u literaturi spominju kao „prve muzejske oznake” (Schnapp 1996). Iskopavanje starina u Uru je poprište zločina i mjesto radnje romana *Ubojstvo u Mezopotamiji* Agathe Christie (1976).

Nabonid je primjer i objekta i subjekta istraživanja prošlosti. O Nabonidu se često u pregledima povijesti arheologije piše s neskrivenom naklonošću i poštovanjem, kao jednom davnom vladaru koji je bio znatiželjan istraživač proteklih svjetova. Rijetko se u preglednim radovima piše o tome koji su bili njegovi motivi. Nabonid utjelovljuje mnoge aspekte stvaranja priča i činjenica o prošlosti. Nabonid pokazuje da, padne li priča na plodno tlo, proturječja nestaju i ostaje samo mit. Ako mit djeluje vjerodostojno, pozitivno, poticajno i autoritarno i prestaje se popitivati.

Winter (2000) vrlo otvoreno uspoređuje strategiju iskopavanja u Babilonu s onom suvremenih arheologa. I jedni i drugi svoja otkrića nazivaju rezultatom (božanski navođenog) istraživačkog dizajna usmjerenog na empirističko i pozitivističko otkriće „pravih tragova” prošlosti. Winter (2000) navodi kao izrazito procesni skup pretpostav-

ki, a ja bih dodala i neopozitivistički. Suvremeni arheolozi iskopavaju kako bi prikupili dokaze o drevnim sustavima spoznaje s pomoću modela ponašanja uočenih kroz materijalnu kulturu: arhitekturu, artefakte i tekstove. Iz istog razloga su kopali i drevni Babilonci, jer im je to bilo nužno za njihove potrebe i funkcioniranje njihova društvenog sustava. Iako se nisu koristili modernim znanstvenim metodama, tvrdili su da su pronašli i drevne predmete i dokaze drevne spoznaje (Winter 2000: 1785)

Winter (2000) svrstava podatke o arheološkim aktivnostima koje zvuče poprilično suvremeno:

- 1) terenske kampanje
- 2) otkrića ostataka arhitekture
- 3) otkrića tekstova i artefakata
- 4) izlaganje odabranih nalaza.

Nabopolassar, Nabukodonosor II. i Nabonid bili su aktivni kopači, dakle iskopavanja ne treba vezati samo uz Nabonida. Istraživali su i gradili u Babilonu, Uruku, Nippuru, Larsi, Sipparu, Uru, Agadi i Kišu. Mjesto iskopavanja često bi se biralo na temelju božanskog nadahnuća koje bi došlo u snu (Winter 2000, 1786). Prema stopi uspješnosti, njihove metode nisu bile puno inferiornije suvremenima, a često bi se i pronašla slučajno, pa i pod utjecajem prirodnih sila. Tako je pješćana oluja pokazala put Nabukodonosoru II. gdje su temelji zida hrama Shamasha, Ebaabbara u Larsi što ga je podignuo kasitski kralj Burnaburiash koji je vladao 1359. – 1333. pr. Kr. Nabonid je tvrdio da je njemu, pak, druga oluja pokazala plato i zigurat Hamurabijev (700 godina stariji od Burnaburiasha) koji je onda on obnovio. Iako se može raspravljati o istinitosti tih zapisa, postoje dokazi o tome da su građevine u Uru, poput rezidencije svećenice Nanne ili zigurata Ur III. bili vidljivi i dograđivani u doba novobabilonske države (Winter 2000: 1786). Lokacija grada Akada, koja je i danas predmet potrage istraživača bila je poznata i Nabukodonosoru II. i Nabonidu. Istraživanja Tella Muhammada koji je potencijalna lokacija Akada pokazala su aktivnosti i Nabukodonosora II. i Nabonida, pa je to možda i suvremena potvrda tvrdnji novobabilonskih vladara. Nabonid tvrdi da je pronašao temelje Eulmasha, hrama Ištar od Akada. Nabonid opisuje kako je iskopavao u rovovima koje je počeo Nabukodonosor, ali s

malo uspjeha i baš kada su kanili napustiti mjesto iskopavanja počela je snažna oluja i kiša koja je razotkrila temelje Naram-Sin hrama (Winter 2000). Nabukodonosor II. osvojio je Jeruzalem, izgradio novu palaču, obnovio zidine Babilona i upravo se za njegovo vrijeme i aktivnosti veže priča o Visećim vrtovima Babilona. Obnova se poduzimala i na građevini za koju i danas zna gotovo svatko – Babilonskoj kuli. Novobabilonski vladar Nabukodonosor II. je 570. g. pr. Kr. napisao kratak tekst o svojem pothvatu obnove legendarne babilonske kule. Pritom je spomenuo i katastrofalno stanje u kojem se građevina nalazila: *„Jedan je od kraljeva sagrađio kulu, ali joj nije dovršio vrh. Ljudi su je bez riječi napustili i zanemarili ... Potresi i munje oštetili su zdanje; glina se osušila, cigle razdvojile a zemlja nakupila u unutrašnjosti građevine. Ugledni Merodah potaknuo me da obnovim kulu. Temeljno kamenje sam ostavio a ni izgled nisam izmijenio već je on ostao poput onog u stara vremena. Dakle, pronađoh i obnovih kulu. Uzdigao sam je do nebesa.”* Babilonska kula postaje dio Biblije, prikazi se pojavljuju u srednjem vijeku, renesansi, sve do danas, a vrlo aktivan život ima i kao dio teorija urote pa se čak i izgled Europskog parlamenta dovodi u vezu s pretpostavljenim izgledom kule Babilonske s Brueggelove slike iz 16. stoljeća (<https://www.khm.at/en/objectdb/detail/323/>).

Zanimanje za Stari istok i korijene kršćanstva postoji od kada je i kršćanstva, pa kroz srednji vijek i sva razdoblja do u suvremeno doba. Kula babilonska spominje se kod Herodota, Diodora Sikulskog i Strabona i u tim su djelima ljudi zainteresirani za porijeklo kršćanstva mogli naći podatke i inspiraciju. Ti su ljudi bili trgovci, hodočasnici, liječnici, vojnici, diplomati i drugi, a sve ih je povezivala želja za pronalaskom jedne tako važne, a izgubljene građevine. (Fenollós 2011) donosi podatke o potrazi za Kulom babilonskom od 12. do 14. stoljeća. Nalazi se na *Herreford Mappa mundi*, najvećoj karti toga tipa s početka 14. stoljeća (<https://www.themappamundi.co.uk/>). Kula babilonska je i motiv mnogobrojnih umjetničkih djela, pa tako izgled i oblik kule babilonske svjedoče o vremenu u kojem su nastajali (prikazi iz 1360., 1370., 1423., 16. st. itd., pa sve do Salvadora Dalija). I prije nego što je postala mit po kojem je mi poznajemo ta je građevina sudjelovala u stvaranju mita. Ovo je jedan od primjera kako je teško odlučiti u koje razdoblje smjestiti određenu priču, mit ili aktivnost.

Predmeti sa Starog istoka skupljaju se i u kasnijim razdobljima. U Tebi u Grčkoj nađeni su lapis lazuli cilindri, neki s prikazom boga Marduka u mikenskim slojevima. Svi su porijeklom s istoka, od 23. do 14. st. pr. Kr. Palača u kojoj su nađeni je iz 13. st. pr. Kr. To je primjer sakupljanja s drukčijim motivom od uobičajenih razloga za prikupljanje predmeta u hramovima, a to je prikupljanje radi prikupljanja samog. Praksa sakupljanja predmeta u hramovima, na nešto drukčiji način, ali sa sličnim motivima, nastavlja se i u antičkoj Grčkoj.

Predmeti su imali veliku i višestruku važnost u društvenim odnosima u antičkoj Grčkoj te su služili kao pokazatelj socijalnog statusa, ali i kao pokazatelj i regulator društvenih odnosa i kao mediji štovanja bogova i vlasti.

Praksa votivnih darova je prvo bila vezana za grobove, no od 8. st. smanjuje se broj votivnih darova kao grobnih priloga, a raste broj votivnih darova u hramovima (Bounia 2004). Po zapisima koje imamo, najviše sakupljačke aktivnosti odnosilo se na hramove i junake te štovanje određenog predmeta kako bi dobio snagu jednaku kao onaj koji je taj predmet posjedovao, sreću i sl. Prakse sakupljanja i izlaganja votivnih darova u hramovima povezuju se s jačanjem institucionaliziranje religije i osnivanjem polisa u arhaiskom razdoblju (Gahtan & Pegazzano 2014). Hramovi se transformiraju iz pojedinačnih oltara, svetog drveća ili skupine stupova u kompleksno strukturirane građevine pod krovom u kojima se darovi mogu čuvati i izlagati. Jedan takav hram koji podiže Apolonov svećenik Krisa opisan je u Ilijadi. U hramovima su bili prostori za darove, oružje, tronošce, posude, natpise... Darovi su se donosili kroz različita razdoblja, a svi ti predmeti formirali su zajedničko kontekstualno i kolektivno značenje kroz smještaj u hramu i kroz prostorni kontekst dobivaju vanvremenski kontekst (Gahtan & Pegazzano 2014). Takve kolekcije opstajale su sve do razdoblja kasne antike. Posebno popularna mjesta za podizanje svetišta bili su prostori oko relikvija junaka, posebno homerskih, a smatra se da su se ta svetišta podizala u tranzicijskom razdoblju seljenja votivnih darova iz grobova u hramove te da su mnoga i podignuta na mjestima grobova junaka. Relikvije, epitafi i natpisi homerskih junaka bili su jako traženi i na koncu su oblikovali literarne zbirke (Gutzwiller, 2010). Jako je bilo važno i popularno sakupljanje predmeta herojske provenijencije, kako je bilo zabilježeno u Ilijadi – Zeusov skeptar koji

mu je izradio Hefest prolazi kroz ruke Hermesa, Pelopsa, Atreja i Tijesta prije nego što je završio kod Agamemnona. Štovanje tog skeptra u Heroneji spominje Pauzanija (Gahtan & Pegazzano 2015). Plinije navodi da su se cijenili i štovali predmeti Aleksandra Makedonskog, a Dion Kasije da je Karakala u svojem posjedu imao oklop i posude za piće Aleksandra Makedonskog, a među njima je možda bio i Ahilejev štit. Ta bi skupina predmeta, dakle, preživjela do kasne antike. Potraga za epitafima i relikvijama homerskih junaka počinje od 6. stoljeća. Fascinacija likovima iz Homerovih epova počinje otprilike tada i ne prestaje do danas. U Ateninu hramu u Faselisu u Turskoj bilo je pohranjeno Ahilejevo koplje, u Asklepijevu hramu u Nikomediji u Turskoj Mnemnonov mač (Gahtan & Pegazzano 2015).

Potraga za herojskim relikvijama i predmetima naziva se još i „arheologija svetog” – postupak iskopavanja i dokazivanja autentičnosti kosti junaka. Predmeti su sidra kojima su stari Grci učvršćivali svoje mitove, a dokazano porijeklo predmeta podizalo je vrijednost hrama (Boardman 2002).

Herodot označuje vrijeme razvoja Atene, slobode, trgovine, slobodnog kretanja, razmišljanja, širenja vidika, susreta s drugima. Vrijeme je to kada prošlost iz male ekskluzivne niše i privilegija vladara izlazi na vidjelo i postaje javno, zajedničko dobro (ili zlo). Uz to što je pisao o prošlosti, Herodot je važan i kao rani etnograf i geograf jer je bilježio svoja kretanja i druge narode i običaje smještao na kartu tada poznatoga svijeta. Njegova je karta treća najstarija očuvana, nakon one Hekateja iz Mileta (7/6. st. pr. Kr. u kojoj se donosi i najstariji poznati opis Jadrana), te Anaksimandrove iz prve polovice 6. stoljeća. Važni elementi Herodotova djela su razmatranje uzroka rata, etnografski opisi, narativ u kojem slobodni Atenjani postaju nadmoćni i posljedično kako atenska sloboda nasuprot istočnjačkom despotizmu utječe na tisućljeća poslije i zapadnu historiografiju i misao, te nastaje historiografski klišej – kontrast između Istoka i Zapada. U Herodotovu izričaju Ἱστορίαι znači istraživanje. Herodot je itekako svjestan manjkavosti svojih informacija i izričaja pa tako primjerice navodi: „Moja je dužnost da ispričam ono što se pripovijeda, ali mi nikako nije dužnost da svemu vjerujem, i ova tvrdnja neka vrijedi za cijelo moje djelo” (VII. 152) ili „Neka ove egipatske priče posluže onome kome se čine uvjerljivima” (II. 123). Unatoč tome, u antičko doba se Herodotov ugodni stil pi-

sanja tumači kao znak prijevare. Kod Herodota se mogu naći opisi predmeta iz prošlosti: „*nakon Mide, sina Gordijeva, kralja Frigije, ovaj je Gig – koliko nam je poznato – prvi od barbara odaslaao u Delfe zavjetne darove. Mida je, naime, odaslaao doista vrijedan spomena kraljevski tron na kojem je sjedio kad bi dijelio pravdu: „taj se tron nalazi ondje gdje su i Gigovi vrčevi (I. 14)“*. Donosi i opis inventara u Delfima: „*(...) s dvama doista golemim vrčevima, zlatnim i srebrnim; zlatni je bio postavljen desno od ulaza u hram, a srebrni slijeva. I oni su premješteni nakon požara hrama, pa je zlatni postavljen u riznici Klazomenjana, a težak je osam i po talenata i još dvanaest mina, dok srebrni stoji u kutu u predvorju hrama, a sadržava šest stotina amfora (I. 51)“*.

Hramovi su bili mjesto komunalne i kolektivne vrijednosti. O darovima su se vodili detaljni spisi i svojevrzne inventurne knjige. Ime donora bilo je jednako bitno kao predmet i čini dio važnosti predmeta. Inventari i popisi također su se čuvali i prevodili te su tako nastajale virtualne zbirke. Inventar nam svjedoči o promjenama kroz vrijeme: što je bilo vrijedno, kakvi su materijali bili popularni u određenom razdoblju, kako se mijenjala tipologija. U Delu i Partenonu zbirke su stvarane od helenskog do helenističkog razdoblja.

Politička snaga grada očituje se preko boga i hrama uz koji je vezan te čini mjesto ponosa i okupljanja građana jednog polisa i mjesto kreacije zajedničkog identiteta, iako same kolekcije nije mogao vidjeti bilo tko. Predmeti, građevina i inventarne knjige zajedno su činili reprezentaciju zajedničkog (nacionalnog) identiteta. U budućnosti tu će ulogu imati nacionalni muzeji. Često je intenzitet potrage za herojskim predmetima vezan za političku stabilnost i promjene na vlasti. Nakon klasičnog razdoblja pada intenzitet gradnje hramova, ali sakupljanje votivnih darova nastavlja se na postojećim lokacijama. Uz predmete, postojale su i galerije slika, Propileje (hram Atene Nike) i Minervin hram na Siciliji (spominje ga Ciceron). To su bila sveta mjesta kojima se moglo pristupiti u posebnim prigodama i uz zavjetno darivanje (Gahtan & Pegazzano 2015).

Iz Atenina hrama u Lindosu potječe tzv. Kronika s Lindosa. Na natpisu iz 1. st. pr. Kr. (99. godina) nalaze se dva kataloga (inventara). U prvom je katalogu popisano četrdesetak darova koje je Atena dobila od mitskih i povijesnih osoba, a u drugom katalogu opisana su tri Atenina ukazanja mještanima. Danas se nalazi u Nacionalnom muzeju u

Kopenhagenu. Taj popis čine predmeti kojih većinom više nema, i on čini vrijednost i vjerodostojnost predmeta. Predstavlja kolektivnu vrijednost, kolektivno sjećanje i kolektivnu prošlost. Odras je pogleda na prošlost kroničara, a ne posjetitelja i darivatelja. Kontekst u kojem je predmet izložen mijenja značenje i odnos između predmeta i okoline (Shaya 2014).

U helenističkom razdoblju ima više izlaganja nego u helenskom, a jačaju i privatne zbirke, prve veće osnivaju se u Pergamonu i Aleksandriji. Helenistički običaj izlaganja smatra se pretečom trijumfalnih zbirki u Rimu.

Poimanje prošlosti i predmeta iz prošlosti u Staroj Grčkoj vezano je neraskidivo za bogove, heroje i njihove važnosti u životu polisa. Hramovi imaju snažnu društvenu ulogu prikazivanjem blaga, vezom s junacima i bogovima. Predmet se povezuje s osobom ili događajem, sama kronologija nije toliko važna, ali genealogija predmeta važna je koliko i genealogija ljudi. Iako se smatra da se točno ne može pisati o prošlim vremenima, to očito ne vrijedi i za predmete.

U sklopu svih državnih uređenja Rima nastavlja se povezanost političkog i vjerskog života, a zanimanje za povijesne genealogije i povijesno podrijetlo veće je nego u Grčkoj. To su važna sredstva za održavanje političke stabilnosti i reda, ali i izraz nostalgije za prošlim vremenima i davnom povijesti grada. Uz to, važni elementi u službi poretka jesu i mjesta te predmeti iz prošlosti ili s trijumfa. Važno je pronaći i obilježiti važna povijesna mjesta, pa se tako organizirala i potraga te obnavljanje mjesta rođenja prvoga kralja Romula. Romulova koliba i rodno mjesto smještaju se na Palatin, a na Kapitolu se izrađuje kopija kolibe s Palatina. U Jupiterovu hramu nalazila se velika kolekcija oružja s trijumfa. Livije spominje da su u 6 stoljeću pr. Kr. prve terakotne statue etruščanskog umjetnika Vulke iz Veija, odnesene iz Veija u Rim i ponovno posvećene (prvi njihov spomen datira u 396. g. pr. Kr.). Terakote iz Veija odnesene su kao dio običaja *evocatto*: kao što je i 2000 predmeta iz Volsinija preneseno radi posvećenja hrama Fortune i Mater Matute 264. pr. Kr. što spominje Plinije. Iz tog se običaja razvija i privatno kolekcionarstvo. Plinije i Livije spominju generale koji nakon svojih pohoda donose gomile vrijednih predmeta u Rim. Tako je general M. Fulvije Nobilor 197. pr. Kr. donio 500 skulptura, 168 pr. Kr. Emilije Paul donosi 250 vagona umjetnina iz Pidne,

148. pr. Kr. Kvint Metel donosi 25 brončanih kipova konjanika iz Makedonije koji su predstavljali Aleksandra i njihovu vojsku i podiže ih na Metelov portik koji gleda na Jupiterov hram, Mummius 146. pr. Kr. donosi skulpture, slike, vaze, razne skupocjene predmete iz Korinta (Gahtan & Pegazzano 2015). Dovoženje umjetnina s osvajačkih pohoda u vagonima, nažalost, svakom će svjedoku ratnih događaja iz 20. i 21. stoljeća biti poznato. Predmeti su se iznosili na mjesta proslave pobjede, mjesta javnog iskazivanja moći i tako su nosili važnu političku i vojnu poruku. Kako bi što više ljudi moglo vidjeti zbirke, ne samo u vrijeme trijumfa, Agripa 28. g. pr. Kr. izdaje preporuku patricijima da svoje zbirke otvore javnosti. Privatne zbirke izlažu se javnosti, preko njih građani upoznaju umjetnost, a koliki su utjecaj i značenje imale, pokazuje i postupak Tiberija koji je Lizipova Apoksiomena iz Agripinih termi premjestio u svoju spavaću sobu, što je uzrokovalo prosvjede građana pa ga je morao vratiti iako je izradio kopiju (Gahtan & Pegazzano 2015).

Kolektivno značenje usmjereno je na individualnog darivatelja, a utjecaj pojedinca na formiranje kolektivnog značenja i svijesti razvija se i u kasnijim razdobljima.

Puno starina, kao Venera Genetrix, nalazilo se i u kompleksu Cezarovih hramova, u kojima su stajali novci, statue, slike i geme. Uvodi se novina – obnova hrama. Tako Gaj Asinije Polion nakon osvajanja Ilirika obnavlja Atrium Libertatis iz 2. st. pr. Kr., što spominje Plinije. U njemu je osnovana javna knjižnica i velika zbirka predmeta prikupljenih na osvajanjima.

Praksa (međusobnih) državničkim darivanjima predmetima iz vlastite slavne prošlosti održala se do danas. Egipatski hram Debod, koji se danas nalazi u Madridu, poklonili su Egipćani Kraljevini Španjolskoj kao znak zahvalnosti za pomoć pri izgradnji Asuanske brane.

U carsko vrijeme prakse se nastavljaju i jačaju, a dodatni izvor prikupljanja postaje i trgovina. Dio razvoja tržišta bio je uvjetovan potrebom za lijepim i luksuznim predmetima. U Augustovo vrijeme obnavljaju se neki hramovi što jača vezu između cara i hrama. Povezanost cara s hramom (primjerice hramom Marsa Ultora), a i predmeti koje je on sakupljao, a koji su uključivali umjetnine, ali i prirodne dragocjenosti, utjecali su i na sastav i postav drugih privatnih zbirki. Carski vrtovi i vrtovi patricijskih obitelji bili su pravi muzeji na otvo-

renom, a koliko ih je bilo, govori i podatak da August uvodi čuvare svetih i javnih prostora. I u Rimu su se izrađivale i čvale inventarne knjige. To su bili popisi svih javnih izložaka, od kojih su neki imali i oznake. Zanimljivo je napomenuti da se velika pozornost pridavala i načinu izlaganja, pa su u hramu božanskog Augusta pokušavali bolje osvijetliti predmete i skulpture. U zbirkama Gneja Pompeja Velikog (poznati Pompej) nakon azijskih kampanja očiti su pergamonski helenistički uzori i vidljiva je kombinacija različitih razdoblja i stilova, a uz predmete, donose se i biljke iz različitih krajeva. Zbirke su trebale predstavljati cijelo carstvo i cijeli svijet, te se stvara arhetip univerzalnog muzeja. Plinije u *Naturalis historia* pokušava izraditi sintezu svih dijelova carstva usporedbama između fizičke očuvanosti objekta i prirodnih resursa. Predmeti su se javno izlagali osim za proslave trijumfa i procesija te prigodom vjerskih svečanosti. Politički trijumf generala slavio se kroz procesiju do Kapitola. Plinije kaže da predmeti ispred domova generala govore o njihovim nekadašnjim postignućima i potvrđuju veličinu Rima i kroz vrijednost predmeta koji se posjeduju.

Kao dionici zabilježeni su i različiti predmeti za posvetu i žrtvu. Često su ti predmeti bili posuđivani iz privatnih zbirki. Zbirke su bile namijenjene stvaranju kolektivne političke svijesti, a istovremeno su isticale kvalitetu i ulogu pojedinca. Cijelo vrijeme slažu se eklektične zbirke u starim hramovima. Radi se na očuvanju starih i dopunama novim predmetima. U okolici Pompeja iskopana je vila Boscoreale iz koje potječe poznato „blago iz Boscorealea“ – 209 komada srebrnog posuđa, zlatnog nakita i više od 1000 komada novca. Predmeti datiraju od 4. st. pr. Kr. do 1. st. kada je vila uništena u erupciji Vezuva. U vili Papyri nađene su rimske kopije grčkih kipova iz 5. st. pr. Kr. Zbirku predmeta sadržavala je i Hadrijanova vila u Tivoliju. U razdoblju najranijeg kršćanstva nastavljaju se eklektične zbirke, ali ovaj put i kroz spolije. Građevine su se izrađivale i od spolija –komada građevina iz različitih razdoblja, jedan od primjera je Konstantinov slavoluk. Konstantin je u Istanbul donio starine iz 25 različitih gradova kako bi opremio grad s prošlosti. Te su starine dijelovi Hipodroma, Foruma, termi... Pogledamo li palaču Topkapi u Istanbulu, vidimo da je i danas zbirka predmeta iz prošlosti iz različitih krajeva svijeta i razdoblja. Kako se nekad vjerovalo, tako danas turisti jednako vjeruju da gledaju primjerice Mojsijev štap. Vila u Chiraganu sadržava najveću

zbirku skulptura u Rimskom Carstvu. Skulpture datiraju od 1. do 5. stoljeća. Vila je doživjela nekoliko obnova, u vrijeme Trajana, pa onda krajem 2. stoljeća. Godine 408. uništili su je Vandali. Dio skulptura nađen je na otpadu. Zbirka je sadržavala 30 carskih poprsja, četiri portreta iz tetrarhije, žensku glavu iz 5. stoljeća, više od 20 privatnih portreta te Herkulove poslove iz 4. stoljeća. Ovdje sam navela najpoznatije i najzvučnije primjere, a naravno da ih ima puno više i da su još mnogo kompleksniji nego što ovaj kratak pregled donosi, no oni dobro ocrtavaju važnost i dinamiku predmeta u dijakronijskoj perspektivi staroga Rima. Spomenuti primjeri su iz (Gahtan & Pegazzano 2015)

Predmeti su se također iskopavali. Strabon u opisu Cezarova osvajanja Korinta spominje kako su vojnici iskopavali grobove te su u Rim donijeli „mortuarije“ iz Korinta iz 7. – 6. st. pr. Kr. Cijenili su korintsku keramiku kao i brončane statue i posude. U doba Nerona jak potres oštetio je Knosos na Kreti. Pastiri su pronašli natpise na metalnim pločama koje su odnesene u Rim. Tadašnji stručnjaci pokušali su ih prevesti, ali mislili su da su feničanski natpisi pa su ih krivo preveli. Prijevod se može naći kod L. Septimija. Plutarh donosi priču o seljenju Tezejevih kostiju, jer je Tezej za njega povijesna osoba. Spominje da je Pitija naredila da se iskopaju Tezejeve kosti. Donosi i opis Alkmenina groba te spominje mikenske brončane natpise.

Kolika je bila simbolička uloga predmeta i građevina pokazuje i ovaj opis koji donosi Newell (2016): 410. godine nove ere, Rim, Vječni grad, opljačkali su Alarik Vizigot i njegove snage. Nisu napravili veliku štetu. Alarik je bio rimski saveznik i general. Smatrao je da je carska vlada prihvatila njihov dogovor – zauzimanje grada značilo je u to doba učiniti pregovarački pritisak. Rim u tom trenutku nije čak ni bio glavni grad zapadnog carstva – preselio se u Ravennu. Ipak, njegovo ime i povijest bili su toliko poznati da je cijeli rimski svijet bio traumatiziran. Grad nije bio napadnut osam stotina godina. Kao što je napisao sveti Jeronim, „*ako Rim može propasti, tko može biti siguran?*“. Psihološki učinak bio je sličan onom izazvanom njemačkom okupacijom Pariza 1870. ili napadom na New York 11. rujna 2001. Mnogi su vjerovali da je kršćanstvo, nova dominantna religija, odgovorno za uništavanje starih rimskih vrijednosti. Kršćanstvo je, tvrdili su, bilo pacifističko, dok se slava Rima temeljila na njegovoj snazi oružja. Tvrđili su da su kršćani imali podijeljenu lojalnost i da su stavili svoje

onostrano spasenje iznad svoje lojalnosti državi. Kršćani nisu aktivno odobravalı ratne uspjehe Rima, pa je tako kršćanski car Konstancije II. naredio da se iz Senata ukloni glasovit Oltar pobjede, koji je sadržavao zlatni kip božice Pobjede koja drži palminu granu (mir za poražene) i nudi lovorov vijenac (slava pobjednicima). Zarobljen tijekom rimskih pokorničkih ratova protiv Grčke, August ga je dao postaviti na Oltar pobjede u Senatu u znak sjećanja na njegov poraz od Antonija i Kleopatre kod Akcija. Konstancijevo uklanjanje kipa nije moglo biti oštrije odbacivanje prvog cara i cijele rimske tradicije vojne časti. Sada, vjerovali su pogani, plaćamo cijenu za okretanje leđa borilačkim vještinama koje su nas učinile velikima. Sveti Augustin napisao je svoj klasik Božji grad kako bi opovrgnuo optužbe da je kršćanstvo oslabilo rimsku vrlinu i tako pozvalo barbarsku invaziju na legendarnu i dotad nepovredivu prijestolnicu. Kršćani, tvrdio je, imaju visoke moralne standarde, više od standarda pogana (obožavaju bogove koji su seksualni neprijatelji), a ove vrline umjerenosti, čednosti i pristojnosti čine ih dobrim građanima. (Newell 2016).

S dolaskom kršćanstva mijenja se i odnos prema starinama, a kroz kasnu antiku i rani srednji vijek provodi se dekonstrukcija i prenamjena rimskih spomenika. Prošlost se mijenja i postaje vezana za Isusa Krista i kršćanstvo. Izvori za povijest su Biblija, pisanje crkvenih otaca te prilagodbe antičkih autora u kojima su prihvatljivi dijelovi oni koji govore o osobnim i vojnim vještinama, a neprikladni oni koji govore o poganskim bogovima. Bog je konačno objašnjenje povijesti. Poznati primjer transformacije (poganskog) prostora je Nervin forum u Rimu koji do 8. st. postaje ulica s malim kućicama, a dijelovi hrama služe kao potporni ili vanjski zidovi. Mijenja se sudbina i funkcija antičkih građevina i blaga. Kamen se raznosi kao građevinski materijal, a blago se pljačka. Već u 4. stoljeću zaštita starine ulazi u propise – 376. Valens, Gracijan i Valentinijan donose zabranu korištenja mramora i kamena sa spomenika, a očuvana je iz 458. godine naredba prefektu Aureliju da spriječi daljnju destrukciju. Prokopije piše da je pohod Vandala u Afriku bio motiviran lovom na blago i da je dolazak barbara u carstvo bio motiviran lovom na blago. Teodorik govori da novo ne smije pokvariti staro te da svi elementi moraju biti lijepi i odgovarati jedni uz druge kao kod odjeće. Svoju palaču u Raveni ukrasio je stupovima i mramorom iz Rima. Od Teodorika potječe i uputa za postupanje s

grobovima. Prema toj uputi, ako se nađe grob, treba dovesti svjedoke te prisvojiti pravo na vrijedne priloge. „Nije pohlepno uzeti od nekoga kome to ne može štetiti“. Phoitus u 9. stoljeću piše o pljačkašima grobova koji žrtvuju psa kako bi zemlja iznjedrila što traže (Schnapp 2012).

Potruga za ostacima kršćanstva poznata je još iz doba antike – svi-ma je poznat primjer potrage Konstantinove majke Helene za Kristo-vim grobom i mjestom raspeća (ona se također spominje i navodi kao prvi arheolog, dapače katkad i kao zaštitnica arheologa i arheologije). U vrijeme Teodozija je opatica Egeria putovala u Svetu Zemlju sa Sta-rim zavjetom kao vodičem. Tragala je za ostacima Abrahama, Izaka i Jakova. Pokušala je doći i do grada Ura, ali nije mogla zbog sukoba između Rima i Sadanida. Biskup Makarije govori kako su sveta mje-sta pokrivena poganskim spomenicima. Ispod spomenika Adonisu je Betlehemska špilja, ispod Venerina spomenika Kalvarija, a ispod Jupiterova spomenika Kristov grob. Konstantinova majka (sveta) He-lena išla je u potragu za tim mjestima. Našla je tri križa, od jednog je odmah ozdravila. Taj njezin pothvat prikazivao se i zapisivao tijekom povijesti. Tako je u riječi i slici prikazan pronalazak križa u Staroge-lazijanskom sakramentaru iz 7. st. Na prikazu iz 825. godine također sv. Helena kako pronalazi Kristov križ (Schnapp 1996). Uz predme-te vezane za kršćanstvo, koji će biti posebno vezani i za hodočašća o kojima je riječi bilo u prethodnom poglavlju, u srednjem vijeku vlada zanimanje za povijest Rima i u skladu s tim za podrijetlo toga grada, odnosno podrijetlo od Troje (Yavuz 2018). Porijeklo od Trojanca Ene-je svojatali su svi, od samog Rimskog Carstva, preko raznih dijelova današnje Italije, Engleske, Francuske i drugih europskih zemalja. Pad Troje bio je sekularni ekvivalent biblijskog pada čovjeka. Kako sveta povijest počinje stvaranjem, padom te izgonom Adama i Eve iz raja, tako sekularna povijest počinje osnutkom Troje i raseljavanjem ljudi nakon što su Grci osvojili i uništili Troju. Vladari raznih europskih zemalja pisali su svoje povijesti koje su uključivale prilagodbe tek-sta Vergilijeve Eneide za potrebe pojedine vladarske kuće. Službena povijest glasi da su svi trojanskog podrijetla jer je time genealogija u skladu s položajem i pravo na vladanje je zajamčeno (Arner 2016). Iako su korijeni Troje u Ilijadi, Ilijadu se prezire, a Homera smatra lažljivcem. Zbog čega? Zbog toga što je Ilijada pogansko štivo prepu-

na referencija na poganska nepostojeća božanstva. Poganski bogovi stoga nisu ovdje imali mjesta. Priča o Troji poučna je priča o ljudskom djelovanju, vojnoj strategiji pa je bila moralni uzor srednjovjekovnih autora koji su je prepričavali i prilagođavali na temelju priče o trojanskom podrijetlu Rima iz Vergilijeve Eneide. Srednjovjekovni kroničari prilagodili su taj narativ da bi ispričali kako su Enejina braća i potomci osnovali vlastite civilizacije koje mogu polagati pravo na rimsko političko naslijeđe i uspostavljati nova carstva s pomoću koncepcije prijenosa vlasti između nacija – *translatio imperii*. Srednjovjekovni vladari svoju su vladavinu opravdavali usvajanjem genealogija koje su povezivale njihovu lozu s trojanskim kraljevima i junacima. Legenda o Troji uključivala se u povijesne kronike i kroz njih opstajala tijekom srednjega vijeka i ranoga novog vijeka (Arner 2016). Jacques le Goff opisao je glavne odrednice koncepcije *translatio imperii* te istaknuo da je bilo kakav razvoj izvan Europe potpuno zanemaren. Božanska povijest nije odvojena od povijesti zemaljske moći. Ideja linearnosti vremena i povijesti tipična je za srednji vijek (le Goff 1998) (kako vidimo tu ideju baštinimo do suvremenog doba, pogotovo u bavljenju prapovijesnim razdobljima). Minijature Eneide iz 5. stoljeća čuvaju se u *Bibliotheca Apostolica Vaticana*, i to je jedan od samo dvaju ilustriranih rukopisa toga doba.

Svoje trojansko podrijetlo od srednjovjekovnih naroda izražavali su: Franci, Turci, Britanci, Normani, Danci i Makedonci. Posebno je važno kod Franaka i to više kod Karolinga nego Merovinga. Podrijetlo Frankusa prvi put se spominje u Fredegarovoj kronici u 7. stoljeću – *Liber historiae Francorum*. U 9. stoljeću Nennius u *Historia Brittonum* navodi kako je Frankus jedan od četvorice sinova (Frankus, Romanus, Alamanus i Brutus) Hisikonova, unuka Alanusova, prvog čovjeka koji je živio u Europi. Kronike od 13. do 15. stoljeća također donose trojansko porijeklo francuskih dinastija. U Franačkoj u 8. stoljeću, uz podrijetlo, postoji interes za poznavanje prostora. Čitanjem *Commentarii de bello Gallico* počela je potraga za glavnim gradom Mandubijaca. Karlo Veliki je isticao svoje „rimsko podrijetlo“. Iz Rima je dovezio građevinski materijal za Aachen što predstavlja još jedan primjer veze materijalnog (pa bio to i građevinski materijal) i veze s prošlosti koja donosi legitimitet. Uz „sirovinu“, popularni su bili stupovi, sarkofazi, nakit. Navodno je posjedovao i Longinovo koplje koje je izgubio

nakon poraza od Saksonaca kad je pao u ruke kralju Ottu. U 9. stoljeću Nennius u *Historia Britorum* spominje da je osnivač Britanije Brut, potomak Eneje. Tu priču preuzima Geoffrey Monmouth u 12. st. U *Historia Regnum Britanniae* (Clarke 2022: 199) Monmouth London zove *Troia Nova* (Fulton 2022). U 12. st. Benoît de Sainte-Maur piše *Roman de Troie*, što je zapravo prepjev Eneide (Fulton 2022).

Slična je koncepcija *translatio studii* – geografsko pomicanje znanja. Chrétien de Troyes tumači približno 1170. godine da je Grčka bila primarno mjesto svega znanja koje je onda došlo u Rim te se preselilo u Francusku gdje će, milošću Božjom ostati zauvijek. To nije cijela putanja pomicanja znanja – u renesansi pa i poslije povjesničari su promatrali metaforičko pomicanje znanja u istom smjeru kao opažano pomicanje Sunca – u smjeru zapada. Prvo središte znanja bio je Eden, pa Jeruzalem, pa Babilon. Svjetlo znanja krenulo je dalje na zapad prema Ateni pa Rimu, a nakon Rima prema Parizu. Nakon toga otišlo je u London. Druge su nacije, poput Rusa, također svojatale dolazak svjetla znanja, ali u tom slučaju retrogradnim kretanjem. U 18. stoljeću *translatio studii* potpuno je izašao iz mode, ali predviđalo se pomicanje u Ameriku.

Translatio imperii svojevrsan je antitet koncepciji uspona i pada iz kojeg će zapravo proisteci suvremeno poimanje države i vlasti. Prenosi se iz ruke u ruku i s mjesta na mjesto čime se pritom osigurava njegovo preživljavanje. Carstvo je sveto i neuništivo (Pocock 2003). I te koncepcije prijenosa vlasti potječu iz Biblije – Nabukodonosorov san u Knjizi Danielovoj (2:31–45). Kao što Daniel opisuje, kralj Nabukodonosor sanja kip sa zlatnom glavom, grudi od srebra, trbuh od bronce, noge od željeza i stopala od gline i željeza, što je bilo zdrobljena stijenom koja je narasla da ispuni cijelu zemlju. Ta četiri metala, objašnjeno je kralju, predstavljaju niz od četiriju kraljevstava koja prethode Božjem kraljevstvu, koje će trajati zauvijek. Zlatna glava je, naravno, Nabukodonosorovo kraljevstvo, a nije rečeno koja kraljevstva predstavljaju preostali metali. Ipak, u Jeronimovu komentaru Danijela dan je odgovor za latinski svijet: zlato je Babilon, srebro Medeja i Perzija, bronca je Makedonija i željezo je Rim (Wolever 2024).

Trojansko porijeklo europskih vladara pravi je *origin story* koji je u suvremenoj umjetnosti i književnosti čest narativ za opisivanje razvoja karaktera nekog lika, a u prošlim vremenima bio je službeno opravdanje nečijeg prava na vladavinu. Za potrebe legitimiteta selek-

tivno se odabiru dijelovi koji su poželjni i podobni. Tako iz Ilijade Troja vrijedi, bogovi ne vrijede. To je još jedna od mnogih dihotomija koja označuje cijelu našu povijest.

Na kraj takvim genealogijama i dokazivanjem trojanskog podrijetla nisu stale neke nove spoznaje već političko-vjerska zbivanja koja su promijenila političku kartu Europe. To je pokret reformacije koji je doveo do raskola zapadne Crkve i jedna je od prekretnica u zapadnome svijetu. Za arheologiju je važna posljedica zaokret u potrebnom podrijetlu – to više nije bilo trojansko, jer je trebalo prekinuti veze s Rimom, već lokalno, autohtono koje ukazuje na pravo vladanja područjem. Ali zanimanje za Troju se nastavlja i ne prestaje potraga za mogućim lokacijama po raznim dijelovima Europe, a krajem 20. stoljeća „pronađena“ je i u našoj blizini. Troja se smještala i na područje Gabele, južno od Čapljine u Bosni i Hercegovini. Tijekom 80-ih godina 20. stoljeća, kada je Gabela bila dio bivše Jugoslavije, bila je vrlo popularna teorija da se Troja nalazila upravo ondje. Autor teorije je Salinas Price koji je svoja promišljanja objavio u djelu *Homerova slepa publika* (Price 1985). To je privuklo golemu pozornost javnosti, unatoč negativnim odgovorima stručne zajednice. Nedavno se, nakon smrti Salinasa Pricea, kada je njegova obitelj došla razasuti njegov pepeo upravo u Gabeli, priča se ponovno aktivirala i to tako da se pojavila u novinskim naslovima kao „*Nevjerojatno: Troja je bila u blizini ovog glavnoga grada bivše Jugoslavije?!*“ s podnaslovom: „Je li se Trojanski rat zaista dogodio u dolini Neretve?“ Vijest je s portala telegraf.rs od 07. 08. 2015. Dvije godine prije Večernji list je 13. 07. 2013. ponovno pokrenuo priču pod naslovom „*Salinasova knjiga dokaz da je drevni grad ipak u dolini Neretve?*“ s podnaslovom „Što je ostalo od teorije Meksikanca Roberta Salinasa Pricea koja je bila svjetska senzacija“. Koliko je ta priča živa i aktualna, potvrđuju i lokalni odgovori u obliku trojanskog konja odjevenog u kvadratiće hrvatske reprezentacije, na kojem je zastava nepostojeće Hrvatske Republike Herceg Bosne, osuvremenjenog natpisom „Not my president“ koji je postavljen nakon izbora Željka Komšića za hrvatskog člana predsjedništva Bosne i Hercegovine 2019. Sam konj s kvadratićima i zastavom postavljen je kao potpora hrvatskoj reprezentaciji tijekom Svjetskog prvenstva u nogometu u Rusiji 2018.). U Čapljini se od 2016. proizvodi craft pivo naziva „Trojansko pivo“. Dok je on pišući knjige svijetom promicao teoriju o

Troji u Gabeli, sami Gabeljani su bili suzdržani. Sad nema Pricea, ali u Gabeli postoji pjevačka skupina „Trojani“, Turističko društvo „Troja“ i spomenuto „Trojansko pivo“, a trojanski je konj obvezan dio scenografije mlađih Gabeljana na karnevalima (<https://www.bljesak.info/lifestyle/flash/ako-je-u-gabeli-bila-troja-onda-moze-biti-i-trojansko-pivo/249883>).

U Hrvatskoj se kao mjesto Troje spominje i Motovun u Istri. Taj grad dojmljivog izgleda i arhitekture na vrhu brda kojeprethodno spominjem i kao jednog od divova, svakako može djelovati posebno i mistično, pogotovo kad se izdiže iznad oblaka. U tom su gradu sadržana dva mita – onaj o Troji i onaj o divu. Motovun kao lokaciju Troje donosi profesor povijesti iz Novigrada Vedran Sinožić u knjizi *Niša Troja* (Sinožić 2016).

Dekonstrukcija mita o vladarskom trojanskom podrijetlu završava u 16. stoljeću (Brown 1998). Vladari više svoje podrijetlo ne povezuju s trojanskim i ta se poveznica gubi. Glavni uzrok tome je svakako reformacija, kada se u dijelu europskih zemalja prekidaju veze s Rimom i dosadašnje genealogije više nisu potrebne, nego dapače, nepoželjne. Jedan od ključnih razdoblja u dugom procesu razvoja arheologije jest razdoblje reformacije u Europi. Već je spomenuta važnost reformacije u raskidanju veza s Rimom i Trojom. Aktivnosti poznate kao reformacija donose korjenite promjene u načinu na koji se doživljava i proučava prošlost. Raskid s papom, i na formalnoj i simboličkoj razini, označuje kraj ovisnosti o Rimu. Kako su prekinute suvremene veze, tako se počinju prekidati i veze s prošlosti. Višestoljetno trojansko podrijetlo više nije potrebno i poželjno i javlja se nasušna potreba za stvaranjem vlastite nove nacionalne povijesti i prošlosti. To stvaranje nacionalne svijesti, u odnosu prema Rimu i suprotnosti s Rimom otvara pitanja o porijeklu Germana, Slavena, Kelta. Neka je baza znanja postojala jer su primitivna plemena na rubu rimskog i grčkog svijeta poznata već iz pisanja Herodota i Tacita. No prapovijesni nalazi služe kao nadomjestak za grčke i rimske, pogotovo u onim područjima gdje ih i nije bilo što se uglavnom poklapa s područjem srednje Europe zahvaćenim reformacijom. Ostave zlatnog novca bile su prepoznate i korištene kao izvor ili nekad i pretopljene.

Henrik VIII. i raskid s papom potiču razvoj interesa za prošlost u Engleskoj iz dva smjera. Prvi je novoprobudeno domoljublje motivirano raskidom koji je potaknuo zanimanje za vlastitu prošlost. Istodobno, nakon nekoliko godina i desetljeća fizički se počelo gledati kako je što izgledalo „prije“. Zarasli samostani u Engleskoj – raskid sa suvremenim praksama postaje izvor za proučavanje prošlosti, kako je to prije izgledalo. U objektima iz kojih je raslo drveće u isto su se vrijeme mogli naći spisi i dokumenti o vremenu koje već tada više nije postojalo. To je bio dobar i prikladan model iz kojeg se učilo da su predmeti iz još davnije prošlosti mogli tako završiti – dakle tek tada se to spoznalo. Tako J. Leland, kraljevski antikvar 1533., bilježi mjesta, imena i ostatke te radi na očuvanju knjiga iz samostana. Djelovanjem Henrika VIII. uništeno je oko 95 % inventara samostana. Dakle, moglo se opažati kako stvari i građevine i znanje mogu brzo propasti i nestati i da za to nije potreban dug protok vremena. Sa spisima nestaje i specifično znanje, a zamjenjuje ga novo znanje.

Ipak, mit o Troji preživljava, kao i junaštvo i veliki narativi. Priča je puna inspirativnih elemenata, a i nalazila se u mnogobrojnim kronikama i kao takva ušla u mnogo više prostora nego kao puki alat vladara. Primjerice, pokazuje kako je Troja utkana i u Shakespearov izričaj te kako je oblikovan narativ i njegovi konstitutivni dijelovi i korijen modernog engleskog nacionalizma (Bowling 2018). Troja nije samo grad ili arheološko nalazište, Troja je koncepcija i to očito izvanvremenska. Današnja Troja je arheološki lokalitet pod zaštitom UNESCO-a, a na njihovim je stranicama ovako opisana: *„Troja, sa svojih 4000 godina povijesti, jedno je od najpoznatijih arheoloških nalazišta na svijetu. Prva iskopavanja na tom mjestu poduzeo je poznati arheolog Heinrich Schliemann 1870. godine. U znanstvenom smislu, njezini opsežni ostatci najvažniji su dokaz prvog kontakta između civilizacija Anatolije i mediteranskog svijeta. Štoviše, opsada Troje koju su izveli spartanski i ahejski ratnici iz Grčke u 13. ili 12. stoljeću prije Krista, koju je Homer uvijekovječio u Ilijadi, od tada je inspirirala velike kreativne umjetnike diljem svijeta.“* (<https://whc.unesco.org/en/list/849/>).

Primjeri iz ovog poglavlja pokazuju da mjesta i predmeti imaju političku, društvenu i umjetničku funkciju koju svojom uobičajenom suvremenom arheološkom interpretacijom često nijećemo.

Kada padaju sjekire - dugo trajanje kamenog oruđa

Kada padaju sjekire - dugo trajanje kamenog oruđa

Dvostruki je aspekt dugog trajanja kamenog oruđa u arheološkom i povijesnom kontekstu – *long duree* i sama prisutnost kamenoga oruđa u posljednjih više od tri milijuna godina. Ako promatramo kameno oruđe samo u onom kontekstu u kojem je ono primarno i „normalno“, gubimo uvid u uočavanje mogućeg (i čestog) dugog trajanja tih predmeta kroz tisućljeća. A upravo su oni primjer dugog trajanja u arheologiji. Podsjećam na upozorenje F. Braudela što se može dogoditi ako promatramo u premalim odsječcima. Isto vrijedi i za arheologiju i predmete:

Povjesničari i znanstvenici iz društvenih znanosti mogli bi se dakle neprestano međusobno sporiti zbog mrtvog dokumenta i odviše živog svjedočanstva; daleke prošlosti i odviše bliske sadašnjosti. Ne vjerujem da je taj problem bitan. Sadašnjost i prošlost uzajamno se osvjetljuju svojom svjetlošću. I ako promatramo isključivo u ograničenoj sadašnjosti, pažnju ćemo pokloniti onome što se brzo kreće, bliješti bez uzroka ili s razlogom, ili se mijenja. Ili je bučno, ili se otkriva bez muke. Događajno, koje je jednako neugodno kao i u historijskim naukama, oreba promatrača kojemu se žuri, etnografa koji zakazuje: sastanak od tri mjeseca s polinezijskim plemenom, industrijskog sociologa koji izdaje klišeje svoje posljednje ankete ili koji misli da će, vještīm upitnim listama i kombinacijama perforiranih kartica, savršeno obuhvatiti društveni mehanizam. Društvena su zbivanja lukava dioljač (sasvim) drugačije vrste (Braudel 1983: 109).

Nevidljivo značenje materijalnog presudno je za sam predmet mnogo više od njegovih morfoloških obilježja, pa i od okoliša u kojem se on nalazi. Biografije predmeta dinamične su i promjenjive kao i životi ljudi. Kameno oruđe, osim iznimaka načinjenih na atraktivnim sirovinama poput opsidijana, uvijek se percipiralo kao drugorazredni arheološki materijal, i znatan dio 20. stoljeća se, osim za razdoblje paleolitika, nije niti ozbiljno izučavalo. Upravo ta skromna i nenametljiva skupina artefakata preživjela je tisućljeća u stvarnim životima ljudi, spisima antičkih autora, srednjovjekovnim izvorima, crtežima, svakodnevnom životu ljudi koji možda nikada nisu naučili čitati i pisati, kao magični predmeti, kraljevski darovi, gromobrani, srećonoše, lijekovi, oruđe otpora, kao žive stvari. Njihova pojava i

koncentracija zabilježena je kroz toponime vezane za kremen, pa su tako i bili putokaz pri otkrivanju novih arheoloških lokaliteta. Bili su inspiracija za Thorov čekić, Perunove strijele, strijele sv. Ilije. Takvo se oruđe upotrebljavalo u posebnim obredima i za posebne funkcije kao što su trepanacije i obrezivanje. A onda ga je službena znanstvena arheologija ogolila od tih tisućljeća imaginacije i stavila na mjesto koje mu pripada – nepromjenjivo i neinformativno oruđe i otpad, da bi ga onda krajem 20. stoljeća ponovno uskrnsnula kao vrijedan izvor informacija – ali o tehnologiji i gospodarskom aspektu života, potom kao informaciju o radijusu kretanja radi pribavljanja sirovina, te ostavila u sferi posebne specijalizacije, važne, ali ne arheološki presudne. Kroz aspekte percipiranja kamenog oruđa nakon kamenog doba prikazat ću dugo trajanje tih predmeta.

U prethodnim poglavljima već je spomenuto da tijekom kamenog doba, dugotrajno korištenje oruđa ili ponovna upotreba nakon odbacivanja, pogotovo na višeslojnim nalazištima, nije bila rijetkost. To postaje u arheološkom zapisu vidljivo i jasno tek u posljednje vrijeme jer su prije neobične asocijacije različitih vrsta oruđa pripisivane stratigrafskim poremećajima, a isto tako zbog dugotrajnosti pojedinih oblika nije lako uočiti da su se kronološki odvojene zajednice koristile jednakim setom alata. Položaji koji su se izabirali za naseljavanje kroz dulje vrijeme pružali su pridošlicama priliku da se koriste oruđem koje su njihovi prethodnici odbacili, a koje se moglo pronaći na površini. Uočavanje dijakronijske perspektive kamenog oruđa prvotno se dogodilo u kasnijim razdobljima kada se kamen više nije rabio kao sirovina. To je omogućilo i drukčije razmišljanje o skupovima nalaza u razdobljima kada je kamen bio u uporabi. Dodatne informacije pružili su podatci o sirovinama pa se tako moglo uočiti da se neka sirovina gubi iz upotrebe, ali da se pojedini artefakti pojavljuju i nadalje što se onda moglo interpretirati kao ponovna upotreba jednom odbačenog oruđa novih stanovnika nekog prostora. Prosesi koji utječu na nastanak arheološkog nalazišta mnogo su duži i kompleksniji nego pretpostavljena svakodnevna aktivnost koja se očituje u nekom skupu nalaza (Binford 1981). Ostatci litičke proizvodnje ne smiju se promatrati kao homogeni kućni inventar jedne zajednice nego se trebaju promatrati u mnogo širem kontekstu. Kameno oruđe ne pronalazi se samo u naseljima nego na „nenaseljenim“ mjestima, u obliku naku-

pina ili veće koncentracije. Te, već opisane, površinske koncentracije litike (*lithic scatters*) i njihov sastav omogućile su uvid u kompleksnost i značenje kamenog oruđa i odbačenih predmeta te utjecaj vremenske komponente na nastanak arheološkog skupa nalaza. Mjesta na kojima su velike nakupine kamenog oruđa bile na površini bile su uočljive i prapovijesnim zajednicama te su ih one prepoznavale, prihvaćale, poštovala i koristile se njima. Zone, odnosno dijelovi okoliša s površinskim koncentracijama litike, poznate su i dobro dokumentirane na području Australije, sjeverne Amerike te Europe i to od razdoblja srednjeg paleolitika pa do kasnoga brončanog doba. Pretpostavlja se i da mjesta površinske koncentracije litike čine mjesta koja su u uskoj vezi s trajnijim naseljima i da su dio protočnog okoliša čiji je kontekst mnogo širi od onog koji možemo uočiti ako promatramo lokalitete kao izolirane cjeline i odvojene prostore (Bailey 2000: 74).

Tijekom brončanog doba dominantna sirovina za izradu oruđa postaje bronca te kameno oruđe postupno izlazi iz upotrebe da bi se do kraja brončanoga doba gotovo potpuno zamijenilo metalnim. Međutim, kameno oruđe koje je bilo dio inventara svakog kućanstva nije se posve izgubilo, nego se počinje pojavljivati u nekoliko različitih uloga.

Prvi put se isključivo simbolička uloga kamenoga oruđa uočava (odnosno mi je možemo uočiti) u željeznom dobu, dakle prvom razdoblju koje se nastavlja na brončano doba i kada se kamen više ne upotrebljava kao sirovina za izradu oruđa i oružja. Pogrešno bi bilo zanemariti mogućnost da je i još u razdobljima kada je bilo glavno oruđe, kameno oruđe također imalo simboličku funkciju kao grobni prilog. Također je još u kamenom dobu uočena praksa simboličkog odlaganja kamenih sjekira u jezerima i sličnim okolišima (Bradley 1990).

Kuhinjski pribor, šumarski alat, lovno oružje polako postaju magični predmeti i takvi će ostati gotovo do današnjih dana. Njihova se funkcija mijenja – iz radnika u čuvara.

Već spomenuti običaj polaganja oruđa od kremena u željeznodobnim grobovima ima višestruke interpretacije. To može biti odraz odnosa ljudi u prapovijesti prema svojim pretpostavljenim predcima te dokazivanja legitimiteta i „prava“ na određeni prostor. Naravno, ta je teorija uvelike konstrukcija pod utjecajem sličnih procesa koji su se događali tijekom razvoja nacionalne svijesti u 19. st, no slične su poja-

ve svakako zabilježene i prije u srednjovjekovnoj i ranonovovjekovnoj povijesti srednje i sjeverne Europe. Običaj pokapanja s kamenim sjekirama i oruđem može proizlaziti iz nekog vjerovanja, a protezat će se kroz tisuće godina i milijune četvornih kilometara, nadilaziti granice, nebo, zemlju, bogove, jezike, kraljeve, knjige, slike, sveta mjesta, uobičajena mjesta, biti dio života mnogih ljudi. To je vjerovanje u magična svojstva kamenoga oruđa. U razdobljima pisane povijesti, antike i srednjega vijeka prapovijesni artefakti opisivani su kao magični predmeti koji su padali s neba ili su se formirali na zemlji pri udaru munje. Takvo su viđenje možda imali već i ljudi u prapovijesti.

No, prvo ću iznijeti kratak pregled potpuno praktične primjene kamena kremenca, pa i sekundarne upotrebe kamenog oruđa koje se nastavlja tijekom antike i srednjega vijeka kada se kremen rabio i u praktične svrhe, ali ne kao oruđe, nego kao kresivo. Kresiva su se izrađivala od prikupljenih prapovijesnih artefakata, razbijanja nodula i nemoificiranih komada sirovine. Kao i u slučaju magičnih kamenih sjekira, ljudi vjerojatno nisu bili svjesni da se koriste oruđem ljudi iz prošlosti, bilo im je važno samo da kamen ima neku svrhu. Kresivo od kremenca upotrebljavalo se sve do 19. stoljeća. Primjer kolekcije odbačenih kresiva – od kojih su neka izrađena u modernom razdoblju, a neka srednjo- i gornjopaleolitička oruđa koja su se koristila u modernom doba kao kresiva – jest Albanska brda u okolici Rima. Kako se u tom dijelu rožnjak ne pojavljuje u prirodnom obliku, paleolitičko kameno oruđe pronađeno na lokalitetima moralo je biti doneseno, korišteno i konačno odbačeno zajedno s ostalim otpadom modernog doba (Altamura 2013). S razvojem vatrenog oružja prapovijesni artefakti dobivaju novu svrhu, kao kresivo za puške kremenjače. Komadi rožnjaka obrađivali su se kako bi stali na predviđeno mjesto za kresivo, ali povremeno su se upotrebljavali i prikladni prapovijesni artefakti koji su se mogli naći na površini. Također je uočeno da su neki izvori sirovine bili omiljeni i za pribavljanje za izradu oruđa i za izradu kresiva tisućama godina poslije (Luedtke 1999). Kameno oruđe očito je bilo uzor metalnim nasljednicima i oni od srednjega brončanog doba potpuno gube svoju primarnu funkciju. Međutim, na području Sredozemlja i Balkana jedan kompleksan kompozitni oblik oruđa u upotrebi je još i u suvremeno doba. Riječ je o napravi za vršenje žita koja se sastoji se od spojenih drvenih dasaka u koje su umetani

oštri kameni ili metalni artefakti trokutastog ili trapezoidnog oblika – tribulum. Žito se vršilo tako da je naprava na kojoj je stajao čovjek bila zavezana za upregnutog vola koji ga je vukao u krugovima preko razasutog klasja. Oštri kameni (i poslije metalni) artefakti rezali su klas i odvajali ga od stabljike. Izgled i upotreba tribuluma poznati su i iz bliskoistočnih zapisa i prikaza, poput tribuluma na cilindričnom pečatu s lokaliteta Arslantepe (Anderson i sur. 2006, sl. 4). Zabilježeni su slučajevi upotrebe prapovijesnih kamenih artefakata u izradi tih naprava i u suvremeno doba (Malta, Turska). U ruralnim predjelima izrađivali su se tribulumi sve do sredine 20. stoljeća, a mnoga kućanstva čuvaju ih do danas kao simbol tradicije i manifestacije osobnog identiteta (Gurova 2013: 181). Mogu se vidjeti u tradicijski uređenim restoranima u Grčkoj i Španjolskoj.

Početak dugog trajanja

Kamene sjekire i strelice najčešći su predmeti koji su se nazivali *thunderstones*. Sjekire su veće i teške, mnoge imaju rupu za nasad, a strelice su specifičnoga trokutastog oblika.

Iako je različita upotreba kamenog oruđa kroz mlađa razdoblja prošlosti konstanta i do suvremenog doba, najdulje se zadržao aspekt kamenog oruđa onog kao gromobrana, zaštitnika i srećonoše. Sakupljali su se i čuvali za moć, sreću i zdravlje te za zaštitu od groma i nesreće. S tim počinje dugo trajanje kroz „povijesna“ razdoblja. Kao što smo već dosad naučili, opisi nekih dugotrajnih modela koji nadilaze vremenske i prostorne odrednice, dolaze odmah s prvim pisanim tragovima. To su opisi kopalja, toljaga i sličnih predmeta koji su se štovali položeni na oltaru na području Mezopotamije te njihova povezanost s bogovima gromovnicima (Blinkenberg 1911). Na području Mezopotamije oružje gromovnika prikazivalo se kao munje u obliku trozuba; slični oblici postaju Posejdonovo oružje u Grčkoj, Zeus Keraunos nosi munju u ruci koja je često valjkastog oblika, a u Mikenima se simbolika munje veže uz dvostruku sjekiru (Blinkenberg 1911). Različiti prikazi munja daju naslutiti da nije riječ o prijenosu ideja nego o nekom još daljem mitu iz kojeg su potekle slične ili iste priče, ali s drukčijom ikonografijom. Tu nastaje modifikacija kulta sjekire pa sjekira postaje glavni dio magije, a materijal od kojeg je napravljena sekundaran, pa su tako i metalne dvojne sjekire magične. U antičkoj Grčkoj kamene

sjekire i artefakti našli su svoje posebno mjesto kao rijetki, vrijedni i magični predmeti. Nazivali su se ceraunije. Ime ceraunia donosi Plinije u *Naturalis historia*. Plinije prenosi Sotakov opis ceraunija koji kaže da postoje dvije vrste ceraunija, crne i crvene, da podsjećaju na helebarde ili glave sjekira te da se uz njihovu (magičnu) pomoć mogu pokoriti cijeli gradovi ili nadjačati mornarice na moru (Steven 1870). Sotak je jedan od najstarijih autora koji su pisali o kamenju i stijena-ma. Nije poznato kada je točno živio, no pretpostavlja se da je to bilo u trećem stoljeću pr. Kr. Uz to, Plinije spominje kamenje iris. Cvijet iris je perunika, cvijet koji također nastaje udarom munje u zemlju prema slavenskoj mitologiji, o čemu više poslije u ovom poglavlju. Opise ceraunija, irisa i kamenja sličnih svojstava prenosim u cijelosti iz *Naturalis Historia*.

Plinije Stariji, *Naturalis Historia* XXXVII, 131-136

[xlvi] 131

Proxima candicantium est asteria . principatum habet proprietate naturae, quod inclusam lucem pupilla quadam continet. hanc transfundit cum inclinatione velut intus ambulans alio atque alio loco reddens. eadem contraria soli regerit candicantes radios in medium stellae, unde nomen invenit. difficiles in India natae ad caelandum . praeferuntur Carmanicae.

Idući je među sjajnim prozirnim kamenjem kamen imenom asterija (lat. *astēria* ili „zvjezdani kamen“). Visoku poziciju drži zahvaljujući prirodnoj osobitosti, što je svjetlo zatvoreno u njemu, pohranjeno u nečemu nalik na zjenicu oka. To se svjetlo razlijeva, kako se kamen premeće i naginje, prikazujući se čas na jednom čas na drugom mjestu, kao da se samo kreće unutar kamena. Također kad se okrene naspram suncu odsijava svijetle zrake koje sjaje kao zvijezde, i odatle mu i ime potječe. Asterije iz Indije teško se graviraju, te su prigodnije one iz Kermanske pokrajine.

[xlvi] 132

Similiter candida est quae vocatur astrion , crystallo propinqua, in India nascentis et in Patalenes litoribus. huic intus a centro stella lucet fulgore pleno lunae. quidam causam nominis reddunt quod astris opposita fulgorem rapiat et regerat. optimam in Carmania gigni dicunt nullamque minus obnoxiam vitio; cerauniam etiam vocari quae sit deterior; pessimam vero lanternarum lumini similem.

Jednako je svijetao onaj bezbojni kamen koji zovu astrion (lat. *astrion* ili „mala zvijezda, zvjezdica“), nalik kristalu, koji potječe iz Indije i s obala Patalene. Unutar njega u središtu nalazi se zvijezda koja sjaji poput punog mjeseca. Kažu da se ime kamena ponekad tumači činjenicom da bi kamen, kada se okrene i drži nasuprot zvijezdama, trebao hvatati njihov sjaj i odražavati ga. Kažu i da se najbolja vrsta tog kamena rađa u Kermanskoj pokrajini i da nijedna druga vrsta dragog kamenja nije manje sklona nedostacima. Rečeno nam je da postoji i vrsta kamena poznata kao ceraunija, koja je inferiornija i čiji bljesak, što je jako loše, podsjeća na svjetlucanje svjetiljke.

[xlix I] 133

celebrant et astrioten , mirasque laudes eius in Magicis artibus Zoroastren cecinisse produnt.

Astolon Sudines dicit oculis piscium similem esse, radiare fulgore candido ut solem.

Još jedan je kamen vrlo cijenjen, imenom astriotes (lat. *astrōites*, opet „zvjezdani kamen“). Kažu da je Zoroaster naglasio izvanredne prednosti ovog kamena kada se koristi pri prakticiranju magije.

A Sudin pak pripovijeda da astolon nalikuje ribljem oku i da baca sjajne bijele zrake nalik sunčevima.

[xlix II] 134

Est inter candidas et quae ceraunia vocatur, fulgorem siderum rapiens, ipsa crystallina, splendoris caerulei, in Carmania nascens. Zenothemis fateatur albam esse, sed habere intus stellam coruscantem ; fieri et hebetes ceraunias, quas in nitro et aceto maceratas per aliquot dies concipere stellam eam, quae post totidem menses relanguagescat.

Među svijetlim bezbojnim kamenjem postoji i ono zvano ceraunija koje hvata sjaj zvijezda i, iako je to zapravo gorski kristal, ima briljantan plavkast sjaj. Potječe iz Kermana. Zenotemid navodi da je bezbojan, ali i da sadrži svjetlucavu treperavu zvijezdu. Napominje da ima i zagasitih ceraunija, koji ako se nekoliko dana namaču u nitritnoj soli i octu stvorit će istu takvu treperavu zvijezdu, no koja će, međutim, nakon isto toliko mjeseci opet izbljediti.

[xlix Iii] 135

Sotacus et alia duo genera fecit cerauniae, nigrae rubentisque [similes eas esse securibus]. ex his quae nigrae sint ac rotundae, sacras esse; urbes per illas expugnari et classes; baetulos vocari; quae vero longae sint, ceraunias. faciunt et aliam raram admodum, Magorum studiis expetitam, quoniam non alibi inveniatur quam in loco fulmine icto.

Sotak pak razlikuje druge dvije varijante kamena ceraunije, crnu i crvenu, a podsjećaju, kaže, na glave sjekire. Prema njemu, crne i okrugle ceraunije izrađenim predmetima daju magijska svojstva te se zahvaljujući njima gradovi i flote pri napadu daju svladati, te ih zovu „baetuli (betuli)“, a one izdužene [i crvene] zovu se „ceraunia (ceraunije)“. Ovi pisci razlikuju još jednu vrstu ceraunija koja je dosta rijetka. Prema njima, magi ju revnosno traže, jer se ne nalazi nigdje drugdje, nego samo na mjestu koje je udario grom.

[xlix Iii] 136

Proximum cerauniae nomen apud eos habet quae vocatur iris . effoditur in quadam insula Rubri maris, quae distat a Berenice urbe LX p., cetera sui parte crystallus. itaque quidam eam radicem crystalli esse dixerunt. ex argumento vocatur iris, nam sub tecto percussa sole species et colores arcus caelestis in proximos parietes eiaculatur, subinde mutans magnaue varietate admirationem sui augens. (Za prijevod s latinskog jezika zahvaljujem dr.sc. Ani Pavlović.)

Kamen koji se kod ovih pisaca pojavljuje odmah nakon naziva ceraunia jest kamen imenom iris (lat. *iris* ili „dugin kamen/kamen duginih boja“). Iz zemlje se vadi na jednom otoku u Crvenom moru 60 milja udaljenom od grada Berenike. U svakom drugom pogledu to je samo kameni kristal i zbog toga ga ponekad nazivaju ‘korijenom kristala’. Ime iris duguje svom izgledu, jer kada na njega u prostoriji padne zraka sunčeve svjetlosti, odsjaje u bojama duginog nebeskog luka baca na obližnje zidove, neprestano mijenjajući svoje nijanse i izazivajući sve više i više čuđenja zbog svojih izrazite promjenjivosti.

Danas se u Grčkoj sjekire koje su pale s neba nazivaju *astropelekia* (Stevens 1870, Faraone 2014).

Na nekim sjekirama srećonošama nalaze se urezani natpisi na grčkom jeziku, koji su pak pronađeni u rimskom kontekstu (Faraone 2014). Nema nikakvih naznaka da su to prepoznali kao oruđe svo-

jih predaka, nego kao prirodne oblike koji su imali posebna svojstva poput opala ili koralja. Neolitičke sjekire istočnog Sredozemlja, poslije ukrašene ili u izvornom obliku, našle su svoj dom kao amuleti na području Francuske, Britanije i drugdje (Faraone 2014). Za neke od grčkih natpisa smatra se da su možda nastali i u kasnije vrijeme, kao krivotvorine, no i u tom slučaju riječ je o reciklaži prapovijesnih artefakata. Dokazani primjer krivotvorine, i to vrlo recentne, jest kamena sjekira s urezanim prikazom jelena koju je nalaznik ukraasio kako bi je mogao bolje prodati (Blinkenberg 1911). Manje sjekire služile su kao osobni amuleti i privjesci na ogrlicama. U etruščanskim grobovima na lokalitetima Poggio delle Granate i Narce pronađene su male (naknadno) probušene sjekire od kojih je ona iz Narce bila obješena na ogrlici od plavih perli (Faraone 2014; Blinkenberg 1911: 29; sl. 2). Etruščanska zlatna ogrlica koja se nalazi u postavu British Museuma kao privjesak ima prapovijesnu strelicu od rožnjaka (Evans 1872, Wilson 1899). Ceraunije su bile važan dio grčkih vjerovanja i rituala. Česti su različiti prikazi polaganja (kamenih) sjekira na oltar. Pri iskopavanju hrama u Pergamonu pronađene su tri kamene ploče, izrezane od kamenih sjekira, u kontekstu s drugim predmetima tako da odaju inventar za magijske rituale. Praksa štovanja sjekira (dvostrukih brončanih sjekira) u sklopu minojske civilizacije je također nadaleko poznata, a može se povezati i s ceraunijama jer su te sjekire također povezane s gromovima i munjama (Blinkenberg 1911: 17). Etruščanski protokol postupanja pri udaru munje održao se i u sklopu rimske religije. Ograđivalo bi se mjesto udara munje i bilo je zabranjeno išta odnositi s njega, a za ceraunijama se tragalo i kopalo jer se smatralo da mogu biti i do tri metra u zemlji. Običan puk nije ih smio dirati jer su se i mjesto i ostatci smatrali svetima. Ako bi se našli ostatci, zakopali bi se, a mjesto bi se ogradilo i označilo, često i natpisom. Ovisno o dobu dana udara munje nudile bi se žrtve – bijela ovca ako je udar bio po danu, crna ako bi bio po noći. Ako bi munja udarila u zgradu, eventualna rupa bi se morala ostaviti kako bi bog mogao uvijek ponovno pristupiti mjestu koje je odabrao. U jednom od najstarijih rimskih svetišta, na Kapitolu, štovao se Jupiter Lapis (kameni Jupiter), a u hramu se čuvao kulturni predmet koji se nazivao *lapis*, *lapis silex* ili *saxum silex* (Blinkenberg 1911: 30). Praksu vjerovanja u povezanost sjekire i groma u Rimu se može pratiti kroz zapise o ludilu cara Kaligule koji je izazivao bogove tako da je tijekom nevremena prema svakoj munji bacao kamen u zrak i vikao „daj još“ (Blinkenberg 1911: 30).

Nalazi kamenog oruđa u kontekstu rimskih slojeva ponukao je neke rane istraživače na području velike Britanije da pretpostave postojanje „tehnološki zaostalih“ populacija u rimsko doba (Fox 1869). Za to je dodatna potvrda bilo i postojanje *primitivnih* barbara što se moglo pročitati kod Tacita i drugih. Suvremeni su, pak, istraživači takve slučajeve pripisivali poremećenom kontekstu. Većina tih nalaza ipak je znak teško uočljive, ali sveprisutne dugotrajne upotrebe, odnosno prenošenja predmeta u temporalnom smislu, a ne samo u prostornom.

Biblija i kameno oruđe

Vrijednost kamena kao trajnoga materijala i sirovine za najtrajnije stvari kao što su hramovi, zapisivanje božjih zapovijedi, pa i ljudi (*bit ćeš moja stijena na kojoj ću sagraditi svoju crkvu*) u kršćanstvu je neupitna. U Izraelu i Egiptu kremen su se noževi upotrebljavali za obred obrezivanja kao dio tradicije i nakon otkrića metala (Walton i sur., 2014). Dio je to rituala u kojima tradicija preživljava mnogo dulje nego u drugim aspektima života, kao i u ostalim aspektima vezanim uz život, smrt i zemlju (zbog toga što potječe iz zemlje kremen se uvijek dovodi u vezu sa Zemljom što je vidljivo u pretkršćanskoj mitologiji gotovo svih dijelova Europe). Obrezivanje kamenim noževima spominje se i u Bibliji, pa su se zbog toga kamene oštrice katkad primjenjivale za obrezivanje i u suvremeno doba: Jošua 5,2: U to vrijeme Jahve reče Jošui: „*Načini sebi kamene noževe i ponovo obreži Izraelce* (Evans 1872: 9) / Jošua 5,3: *Jošua načini sebi kamene noževe i obreza Izraelce na brežuljku Aralotu*“ (Jeruzalemska Biblija 2012).

Iako se općenito smatra da se, prema Bibliji, metal upotrebljavao od samih početaka, ipak se stvorilo jedno objašnjenje koje je nova opažanja ljudi koji se ne koriste metalom učinila mogućima, a to je kratko vrijeme između Adama i Tubal-Kaina, onoga koji je izumio metalurgiju. No, korištenje te vremenske rupe došlo je tek naknadno. Prvo se smatralo da je riječ o potomcima ljudi koji su degenerirali.

Višenamjenski alat – gromobran, lijek, talisman

Tijekom srednjeg vijeka vjerovanje u magične moći kamenog oruđa nije bilo strano ni kršćanskom svećenstvu. Marbod, biskup Renne-
sa, u svojem djelu *Liber Lapidum seu de Gemmis*, koje je nastalo krajem

11. stoljeća, piše da gromovo kamenje koje je palo s neba štiti čovjeka i njegovo kućanstvo od udara munje, a također štiti ljude koji plove morima i rijekama, pridonosi pobjedi u bitkama, kao i mirnom snu. Slično piše i dominikanski teolog sveti Albert Veliki u svojoj raspravi *De mineralibus et rebus metallicis libri Quinquev* u 13. stoljeću, a u istom stoljeću svećenik Harpestraeng spominje ih kao čuvare od vještica. Već je spomenuto da u pjesmi *Parzifal* Wolfram von Eschenbach u ranom 13. stoljeću spominje Sveti gral kao kamen koji je pao s neba i koji sadržava magične moći (Murphy 2006). U 14. stoljeću Conrad de Megenberg, njemački znanstvenik i književnik koji je imao različite crkvene dužnosti, napominje u *Buch de Natur* da gromov kamen koji je pao s neba čuva od groma ono mjesto na kojem se trenutačno nalazi (Kurasiński 2022).

Dana 07. 11. 1492. na mjesto Ensisheim u donjem Porajnju pao je meteor težak 127 kg. Dio su odnijeli okupljeni građani kao suvenire, dio je uzeo kralj Maksimilijan koji se slučajno ondje zatekao taj dan, a za ostatak je naredio da se izloži u crkvi. Padanje kamenja s neba moglo je značiti predviđanje rata, gladi ili nesreće i bilo ga je važno obuzdati na svetom tlu kako bi se spriječile te nedaće. Istodobno, spominjalo se da je to bio znak potpore boga s neba Maksimilijanu da krene u rat protiv Francuske (Bühler 1992, Schnapp 1996, Johanson 2009, Bressan 2011). Događaj i predmet koji je postao poznat kao *Thunderstone of Ensisheim* našao se i u mnogim kronikama i prikazima (<http://historyofgeology.fieldofscience.com/2011/03/thunderstone-of-ensisheim.html>). Ni u kasnijim interpretacijama tvrdnja da je riječ o izvanzemaljskom porijeklu nije bila moguća jer je Isaac Newton smatrao da je prostor između planeta prazan i bez materije.

Neolitičke kamene sjekire postale su i dio kršćanskih običaja pa se tako jedna čuvala u katedrali u Utrechtu i nazivala „čekić sv. Martina“, kojim je sveti Martin posjekao sveto pogansko drveće po Galiji (Brown 2013). U srednjovjekovnim slojevima biskupije Lund pronađena su 83 artefakta od mezolitika do brončanog doba. Oni vjerojatno predstavljaju predmete koji su se prikupljali u srednjem vijeku. Slični nalazi spominju se i u Porajnju i Estoniji, a novijim istraživanjima vidljivo je da su prisutni u gotovo svim dijelovima Europe (Kurasiński 2021, 2022, poslije u ovom poglavlju).

Konrad Gesner u 16. stoljeću u *De rerum fossilium figuris* opisuje ceraunije i navodi da su neke piramidalnog oblika, a da druge podsjećaju na klinove ili čekiće. Također upozorava da ih ne treba miješati s *glossopetrama* (Goodrum 2008: 488). *Glossopetre* su zmijski jezici koje je okamenio sv. Pavao, a Gesner ih je objavio 1565. u *De Rerum Fossilium* u crtežu na kojem vidimo da su to zapravo kremene strelice i zubi morskih pasa.

Gesner je uočio sličnost s kremenom iz drugog kuta – naime opazio je da ceraunije u kontaktu sa željezom iskre poput kremenca. Dakle, uočeno je slično svojstvo, ali ni izbliza nije bilo shvaćeno da je također riječ o kremenju, samo o neznatno preinačenom. Gesner je uočio i rupe na ceraunijama (sjekire s rupom za nasad). Tu je interpretacija još zanimljivija i znakovitija za razmatranja o mehanizmima percepcije kod ljudi. Naime, rupe su se smatrale zagonetkom, a Gesner je ponudio objašnjenje da one nastaju tijekom turbulencija i jakih pokreta u zraku dok su padale s neba na zemlju (Goodrum 2008).

I Aldrovandi i Mercati su u 16. stoljeću imali velike zbirke fosila, minerala, raznih predmeta iz Europe, Azije i Amerika, istinske kabinete čudesa. To im je omogućilo uvid u raznolike predmete, kao i uočavanja sličnosti i različitosti. Veliki kabinet skupio je Ole Worm koji 1655. u *Cabinet Naturalia* radi klasifikaciju na zemlju, kamen i metal. Njegova klasifikacija dijeli kamenje na ono s natpisom i bez njega. Worm se u Skandinaviji doživljava kao otac arheologije, muzeologije, etnologije, filologije i folkloristike (Johanson 2009). On u svojim opisima ceraunija navodi da neki dovode u sumnju njihovo nebesko podrijetlo zbog sličnosti s postojećim metalnim oruđem, ali da postoje i pouzdani svjedoci koji su ih vidjeli kako padaju s neba ili se zabijaju u drvo (Johanson 2009). Tako da je vjerovanje u opažanje pouzdanoga svjedoka bilo važnije od izravnog opažanja pa Worm ostaje pri nebeskoj interpretaciji (Trigger 2006).

Potpuno inovativnu interpretaciju donosi liječnik Rudolfa II. Anselm Boethius de Boodt u djelu *Gemmarum et lapidum historia* napisanom 1609. godine. On također opaža da ceraunije imaju neka svojstva kremenca – da iskre, te također razmatra sličnost oblika sa suvremenim oruđem, a zanimljiva mu je i rupa (za nasad). Zaključuje da ceraunije nisu nebeskog podrijetla nego da je riječ o oruđu od željeza koje se petrificiralo (Goodrum 2008). Slično opisuju i prona-

đene *belemnites* (fosili izumrle vrste lignji) – zbog njihova koničnog oblika zašiljenog na vrhovima smatra da su to okamine željeznih strijela (Goodrum 2008).

Prve izravne podatke o ljudima koji se koriste kamenom donose rani europski kolonizatori u svojim opisima ljudi koje su sretali i uništavali, a koje im je dobro došlo da iskažu njihov „primitivizam“ i opravdaju svoje postupke.

Uz učenjake, u ovo vrijeme magični nebeski predmeti bili su poznati i književnicima. *Thunderbolt* ili *thunderstone* spominje se u četirima Shakespeareovim djelima – *Julije Cezar*, *Otelo*, *Kako vam drago* i *Cymbeline*. Kako ne bih opterećivala tekst prenošenjem stihova iz svih djela, donosim samo dio iz *Otela* (Shakespeare 1950), s nadom da će zainteresirani čitatelj sam posegnuti za ostatkom:

OTELO.

O!

Zar nema strijela na nebu do onih

Što grmljavini služe? – Nitkove!

(Otelo hoće da probode Jaga, ali ga Montano razoruža)

(Jago probode Emiliju i pobjegne van)

U 16. stoljeću više je autora iznijelo drukčije poimanje ceraunija i sumnju u porijeklo s neba. To su: Georgius Agricola (1490. – 1555.) u djelu *De natura fossilium* (1546.); Ulysses Aldrovandi (1522. – 1605.) u *Musaeum Metallicum* (objavljeno 1648.) i Michael Mercati (1541. – 1593.) u rukopisu *Methalloteca* (djelo je objavljeno tek 1717. godine, ali rukopis je kolao među učenjacima gotovo dva stoljeća) (Johanson 2009).

Georgius Agricola piše da su ime dobile zbog pogrešnog vjerovanja u nebesko podrijetlo i razlikuje ih od *brontia* (danas znamo, fosiliziranih morskih organizama) (Johanson 2009). Agricola inače kritizira neznanje zbog kojeg su se urne pogrešno opisivale kao da spontano rastu iz zemlje ili da su ih izradili majmuni koji su živjeli u špiljama (Schnapp 1996). Ulisse Aldrovandi napominje da su ih možda izrađivali ljudi u prošlosti (Johanson 2009). P. M. d'Anghiera u 16. st. implicite iznosi mogućnost da su nekad u Europi živjeli ljudi koji nisu poznavali metal uspoređujući autohtono stanovništvo Zapadne Indi-

je (Amerike) s opisima klasičnih autora primordijalnog Zlatnog doba (Trigger 2006). To je bilo još više nezamislivo jer su primitivci mogli biti primitivni u svojim zabitima, ali ne i Europljani. Suprotno kasnijoj ideji evolucije, i na ovom primjeru vidimo snažan potpis doktrine degeneracije prema kojem se kameno oruđe kojim su se koristili ljudi u „novim“ krajevima pripisivalo tehnološkoj degeneraciji. No, procesi degeneracije bili su ograničeni na one za koje se smatralo da su degenerirali, ne i civiliziranu Europu.

No, kao ključno opažanje ostalo je ono Michaela Mercatija, liječnika pape Klementa VIII. Mercati se koristi znanjem autora koji su mu na raspolaganju i različitim izvorima:

- 1) antičkih autora Plinija, Lukrecija, Festa koji spominju slijed kamen – bronca – željezo
- 2) Starim zavjetom i spomenima Filistejaca kao onih koji kontroliraju znanje kovanja željeza (što upućuje na to da postoje oni koji tu vještinu ne poznaju), Tubal-Kana kao oca metalurgije u Bibliji i brončanim oružjem opisanim kod Homera
- 3) predmetima koji dolaze u Vatikan s ekspedicija u Amerike i Aziju, s popratnim opažanjima.

Sažima sve podatke i zaključuje da se nekad davno, prije upotrebe metala, za izradu oružja upotrebljavao kremen. Prema Clarkeu (Bagley i sur. 2014, Clarke 1968: 6–8), to je prva komparativna arheološka analiza koja je za arheologiju bila tako važna kao rad Nikole Kopernika za astronomiju ili Galilea Galileija za fiziku. Mercati je integrirao opažanja seljaka, kolonizatora, znanje klasičnih autora i nova razmišljanja „nove filozofije“ (Clarke 1968: 6). Tako se prvi koristio komparativnom metodom za arheološki zaključak i interpretaciju predmeta pa njegov rad i metoda čine temelj moderne arheologije.

U sljedeća dva stoljeća nastavljala se s opisima i prijedlozima za te predmete, ali još nema „glavnog“ objašnjenja. Nisu ih svi vidjeli kao djelo čovjeka, dapače, većina nije, ali počelo se na njih gledati i proučavati na drugi način, kao zemaljske tvorevine. To je početak polaganog procesa razotkrivanja tih neobičnih predmeta kao običnoga kamenog oruđa. Događa se epistemološka promjena, novi odnos prema čovjeku, životu i klasifikaciji i identificiranju objekata koji je bio napredniji od prepoznavanja gromova kamenja kao čovjekova oruđa.

Jedan od čimbenika te epistemološke promjene je i prepoznavanje fosila kao okamina nekada živih bića. Svakako je uočavanje da su kameni predmeti mogli biti ostatak nekad živog organizma, što je gotovo nezamisliv zaokret, mogao pripomoći i u promjeni načina gledanja ceraunija (Goodrum 2008: 485). Usporedo s tom, arheološkom epistemološkom promjenom događa se i druga epistemološka pojava koja je omogućila lakše razumijevanje i prihvaćanje prve, a to je promjena što se tiče promjenjivosti – ideja promjene, razvoja mijenja ideju nepromjenjivosti.

Antoine de Jussieu 1723. godine u obraćanju Francuskoj akademiji s radom *Podrijetlo i upotreba gromova kamenja* donosi opise kamene izrađevine iz raznih krajeva svijeta te primjenjuje aktualistički pristup – ako su oblici današnjeg oruđa i opažanih predmeta slični ili jednaki, znači da je riječ o jednakim stvarima. Njegov etnografski pristup uključuje i poveznicu s prirodnim svijetom – usporedbom s razvojem fosila. Stoga je taj pristup bio opasan za dominantnu doktrinu jer je nudio ideju o komplementarnosti razvoja čovjeka i prirode. Istodobno, Nicholas Mahudel 1734. u radu za *Akademiju natpisa* je za slični zaključak odabrao sigurniji, tipološki pristup. On jednostavno uspoređuje sličnost oblika i zaključuje da je moguće da se izrađivalo kameno oruđe na temelju tipološke analize bez etnografskih paralela (Schnapp 1996). Tako je tipologija kao krajnja interpretacija sigurna arheološka luka od 18. stoljeća.

Ova vježba iz višestoljetnih pokušaja (arheološke) interpretacije upozorava na nekoliko važnih elemenata koje u sklopu svoje znanstvene paradigme možda ne možemo uočiti.

Postojeće znanje i pravila u isto vrijeme reguliraju i ograničavaju mogućnost spoznaje. Opažanja različitih svojstava kao što su oblik, posebne značajke poput rupe, iskrenje, tumače se u sklopu priznatoga i poznatoga.

Premda nam se na prvi dojam može činiti čudnim da ljudi nisu povezivali predmete po sličnosti oblika, mnoštvo je takvih primjera i danas. Ako je nešto, makar u usmenoj predaji, prepoznato i važno, teško će se nazvati nekim drugim imenom. To je vidljivo iz priče o sakupljaču iz Orahovice, koju je objavio *Glas Slavonije* 2015. godine, koji ima kamenu sjekiru što ju je kao dijete dobio od ljudi koji su je pronašli pri rušenju hrasta (!), te mu rekli da je riječ o strijeli (<http://www.glas-slavonije.hr/273357/4/>)

[Orahovčanin-od-malih-nogu-skuplja-stari-novac-oružje-i-orudje](#)).

Uz sjekire, kao neobične su se isticale i kamene strelice, uglavnom trokutastog oblika. Trokutasti oblik ima još jedan ostatak iz prošlosti, ali još dalje i to iz prirodnog svijeta. Fosilizirani zubi morskih pasa, predaka suvremenih morskih pasa koji su obitavali na području Europe u geološkim razdobljima u kojima je veći dio današnjeg kontinenta bio morsko dno, relativno su česti i poznati nalaz. Izloženi su u gotovo svakom prirodoslovnom muzeju.

Zbog neobičnog oblika uvijek su privlačili pozornost ljudi. Pronalaze se relativno često zbog svoje brojnosti jer, kao što je većini poznato, morski pas svoje mnogobrojne zube mijenja svake godine. Kada je ideja o Europi kao moru i morskim psima koji plivaju iznad nje bila jednako nezamisliva kao i ideja o ljudima koji ne poznaju obradu metala, naravno da su se i ti predmeti opisivali na drukčiji način, odnosno interpretirali prema onome poznatom. A to poznato je okamenjeni zmijski jezik. Okamenjeni zmijski jezik je bio poznata činjenica jer stoji zapisano da je sv. Pavao okamenio jezik zmije.

Prepoznavanje sličnosti oblika i dalje nije pridonijelo prepoznavanju primarnog konteksta i funkcije. Prepoznavanje funkcije također je zahtijevalo mentalni napor za interpretiranje u sklopu legitimnoga pa podsjećam na posebno prikladan primjer okamenjenog metalnog oruđa kako je de Boodt iskoristio nove spoznaje o fosilima da bi objasnio čudne kamene sjekire. Ceraunije pokazuju da oblik, kao jedan od današnjih osnova svake klasifikacije i tipologije, nije primarno važan za klasifikaciju i da je postojalo doba kada uopće nije bio važan ni relevantan. Morfološka obilježja u ovom slučaju nemaju baš nikakav utjecaj na njihova značenja. Ironija je da upravo te karakteristike postaju osnova svake kronologije.

Odakle veza munje i kamene sjekire?

Kamen kremen iskri pa se može povezati s munjom i strijelama ognjenim koje imaju bogovi gromovnici i tu imamo poveznicu Zeusa, Peruna, svetog Ilije te indoeuropskog boga Perkwunosa. Iz nordijske je mitologije poznata priča o bogu Thoru, zaštitniku ljudi i imovine od kosa, koji baca svoj (kameni) čekić pri udaru munje. Slična je asocijacija i sa slavenskim bogom Perunom i njegovim kamenim čekićem. Oblik

kamene sjekire sličan suvremenim sjekirama i čekićima te svojstvo iskrenja faktori su zbog kojih je kameno oruđe postalo *thunderstones*. Kao dodatna potvrda toj tezi jesu runski natpisi koji su pronađeni i na neolitičkim sjekirama (Holtorf 2005). Do sredine 20. stoljeća zadržala se praksa da se prapovijesne kamene sjekire, koje se često mogu naći na poljima, stavljaju na nadvratnik kuće kako bi se obranila od udara groma „jer grom ne udara u isto mjesto dva puta“, a za sjekire se smatralo da su nastale upravo udarom munje u zemlju (Belaj 1998). Natko Nodilo zbog tih karakteristika gromovnika Peruna povezuje sa skandinavskim Thorom i indijskim Indrom. Od raznih predmeta koje Indra ima ističe strijelu i kamen gromovni jer su i oni prisutni u našem pučkom vjerovanju (Nodilo 1888: 140).

„Naš puk misli, da je u groma „strjelica“ koja u obliku kamena leži u zemlji na onom mjestu, gdje grom udari. Čudni taj kamen sam izlazi, poslije nekoliko godina na površinu, pa ko srećom njega nagje, nosi ga uza se, kao moćnu hamajliju. Dakle „strjelica“ je srećonoša. Postoji i turobna strjelica“. To bi bila jesenja strelica, a nju će babe gatalice smjestiti u red s drugim jakim i mrskim moćima. Tako Nodilo (1888: 142) prenosi priču od Vrčevića: *„...iz jedne krpe izvadi i u dotični red ponamjesti vučji zub, papak od srne, jesenju strjelicu i iglu solidnjaču bez ušiju“.* Prema mišljenju Nodila, jesenja strjelica označuje zadnji grom kojim Gromovnik prestaje djelovati u vrijeme mrtve jeseni, a kad izlazi na zemlju, to je istibožji grom koji će na proljeće iznova odjeknuti i prirodu uskrsnuti (Nodilo 1888: 142). Tada kada zagrmi prvi grom, ljudi se valjaju na mjestu udara munje da ih leđa ne bi boljela tijekom godine. Ljudi se i kunu strijelom gromovnom (Nodilo 1888: 143). Uz Peruna i Ogranj kao mitska bića povezana s gromovima i munjama, spominju se i vile koje se nazivaju meteornim bićima (Banov 2018).

Uz Gromovnika vežu se i orasi, lješnjaci (kao stablo i plod), cvijeće te drugi predmeti i bića, ali zadržavam se na kamenu zbog toga što se ova knjiga bavi percepcijom predmeta iz prošlosti.

Perun udara munjom i gromom, a narod je vjerovao da na mjestu udara munje i strijele (duga) rastu biljke perunike (*Iris germanica L.*), koje najviše cvatu u svibnju i lipnju, a zvali su ih: ljeljuja, leluja, sablja, sabljarka, bogiša, plavi ljljan, aleluja... Njome su se obvezno ukrašavale crkve na Duhove, u nekim krajevima Hrvatske smatrali su je svetom (Novak 2007), a proglašena je i hrvatskim nacionalnim cvijetom.

Kao Perunova žena spominje se i divka Strijelka, koja se „u obliku munje preimenovala u Dojdolu, a zvali su je još Perperuna, Perunika, Ljelja. Perun i Dojdola postali su grom i duga” (Lović 2024). Iris kao kamen spominje Plinije.

Za cvijet peruniku smatra se da bi mogla biti personifikacija Perunove žene, ali i istovremeno i personifikacija djece Peruna i duge jer na mjestu gdje udaraju bogovi rastu perunike (ljeljulje). Perunika također štiti od groma. Običaj koji se održao u selu Gorjanima u Slavoniji – ophod djevojaka Ljelja za katolički blagdan Duhova, običaj je koji je bio rasprostranjen na području cijele istočne Hrvatske, a slični običaji zadržali su se i kod ostalih slavenskih i neslavenskih naroda. Na području Đakovštine običaj je zabilježen još u 12 sela: Drenje, Gašinci, Koritna, Podgorje Bračevačko, Semeljci, Trnava, Viškovci, Slatinik Drenjski, Levanjska Varoš, Selci Đakovački, Strizivojna i Široko Polje te u selima Vuka, Budimci i Podgorač u neposrednoj blizini Đakovštine. Običaj se zadržao jedino u Gorjanima pa je 2009. uvršten na UNESCO-ov popis svjetske nematerijalne baštine (Lović 2012, Lović 2024).

V. Belaj (2009: 172), iz makedonskog spomena sv. Ilije i njegova pomoćnika Zmaja, ističe da se gromovnikov pomoćnik Zmaj služi gromovnikovim kamenodobnim oružjem te izvodi zaključak: *„Jasno je da imamo pred sobom gromovnika iz vremena kada Slavena još dugo neće biti. Ovdje pred nama ne da nije kršćanski sveti Ilija, pa niti praslavenski Perun, nego drevni *per(kw)u-no- iz doba prije nego što su Praindoeuropljani upoznali broncu...*

Perun kopljem ubija zmaja. Njegovo iskonsko oruđe je kameni trijesak. To nije kamena krhotina koja pada s neba nego istesa, oštar kamen na vrhu drvene batine, vjerojatno najstarije čovjekovo oružje, ako je kratka, onda je najprimitivnija kijača kojom se udara iz blizine, ako je dugačka, s njom se bode i baca se na veću udaljenost. Perunov trijesak može biti i zaoštreni kameni vršak strijele jer je Perun i strijelac (Katičić 2011:84). Jarilo pak zmaja siječe mačem. Ta dva zbivanja su iako usporedna, drugačija”. Po R. Katičiću, možda označuju povijesno sjećanje na dvije epohe: kameno i metalno doba (Katičić 2011: 84).

Usudit ću se na tragu V. Belaja i R. Katičića predložiti povezanost simboličke groma, Peruna, Ljelje, cvijeta perunike i nalaza kamenih sjekira na slavonskim arheološkim nalazištima kao mogućnost izra-

za nekoliko tisućljeća veze sa zaštitom od groma koja je u konačnici rezultirala narodnim običajima i toponimima poput Kremenjače koji uglavnom označava mjesta na kojima se mogu pronaći kamene sjekire, odnosno prapovijesni arheološki lokaliteti.

Činjenica da se takvo kamenje rijetko spominje u pisanim izvorima ne treba navoditi na krivi trag, jer su zapisi vrlo rijetki, a poznato je da je gotovo sve stanovništvo Danske u 17. i 18. stoljeću vjerovalo da je kamenje uzročnik groma (Blinkenberg 1911: 15). Kod nas su takvi zapisi također vrlo rijetki. No, da su kameni predmeti imali svoj život i to intenzivan izvan ljetopisa, zapisa i spisa govori i opis srećonoša kod Slavena u Slavoniji i Bosni koji donosi Krauss (Krauss 1886). Kaže da južni Slaveni kremene predmete nazivaju *strelica* i da ne razlikuju gromov kamen i prapovijesnu sjekiru. Slaveni Muslimani smatraju da je mjesto u koje udari munja sveto i znaju ga obilježiti. Posjedovanje strelice nosi sreću, ali uvijek je se mora nositi uz sebe. Donosi dva primjera, jedan koji mu je ispričao otac i drugi koji je sam čuo, u oba slučaja riječ je o ljudima koji su pronašli strelice i kojima su donijele sreću, a gubitak jednom od njih i veliku nesreću i teške životne prilike od kojih se nije oporavio. Od oca je čuo priču o Davidu koji je živio u slavonskom selu Gaju i koji je pronađenu strelicu svuda nosio sa sobom, nije je nikako htio prodati, a drugi seljaci su mu zavidjeli te su mu nadjenuli nadimak Strelica. Njegova žena je još 1877. živjela u Cerniku, a zvali su je baba Rüfa Strelica. Za potrebe priče o Bosni naziva ih meteoritima (oznaka za grom iz vedra neba). Prodavač voća iz Travnika ispričao mu je kako su na Čardak planini dvije munje udarile iz vedra neba i jako ga uplašile. Na mjestu udara je kopao i u zemlji našao dvije crne strelice teške poput željeza. Uskoro se oženio, dobio dijete te sretno živio nekoliko godina. Nakon što su mu ukrali strelice žena i dijete su umrli, a zlikovci su mu zapalili kuću (Krauss 1886:152). Muslimanski seoski starješina kod Bihaća za pojasom je nosio kamenu sjekiru (Sielski 1941).

Uz to što je čuvala kuću, zakopavala se i u njivu da bolje rodi kao što V. Belaj (1998: 119) prenosi iz zabilježениh običaja u Njemačkoj. Tu se također spominje da munja potone 7 ili 9 hvati, ili toliko koliko je visok crkveni zvonik. Nakon 7 do 9 godina ponovno će izaći na površinu, a pravi je *Donnerkeil* (gromov kamen u Njemačkoj) prije oluje nemiran, vrti se i znoji pa se stavlja na stol ili blizu ognjišta prije nevre-

mena (Belaj 2007: 119). Ovdje V. Belaj stavlja i opasku da bi podatak o zakapanju u zemlju mogao biti zanimljiv arheolozima (Belaj 2007: 119), što svakako i jest jer otvara mogućnost još jednog interpretativnog konteksta otkrića „usamljene“ kamene sjekire ili nekoga drugog artefakta. Nalaze se i pri rušenju ili otkopavanju starih kuća i crkava jer su se stavljali u procjepe kao gromobrani.

Kada bi se pronašle sjekire u ruševnoj kući, prenijele bi se u novu kuću gdje bi se nastavila magična svojstva. Šimek (2010) donosi i priču iz 2004., iz Crkovca nedaleko od Lepoglave u kojoj kazivač u svojoj kući čuva fragment kamene sjekire koju je još njegov otac Šimun čuvao u svojoj kući. Pošto je stara kuća dotrajala, otac je podignuo novu, ali *kamenu strelu* nije zaboravio nego ju je iz stare kuće prenio u novu kako bi i ona bila zaštićena od groma. Danas se magični predmet nalazi već u trećem objektu, u sinovoj kući gdje se čuva na ormaru. Iako sin kaže da baš i ne vjeruje u čudotvornost toga predmeta, ipak ga se nije voljan odreći; neka samo i dalje bude na ormaru, možda ipak nešto ima u svim tim pričama (Šimek 2010). Znatan broj sjekira pronađen je na kvarnerskom području, pogotovo na Krku, u starim kućama ili pastirskim nastambama. I ovdje je riječ o običaju zaštite od groma i poveznici s gromovnikom Perunom, na što dodatno upućuju nazivi u čakavskom narječju za kamene sjekire – *strili* ili *šajete* (munje) (Starac 2009).

Uz grom, sjekire su čuvale od uroka i bolesti i svakakve nesreće – i ljude i stoku i imovinu. Liječile su i od ludila (Blinkenberg 1911).

Dubravka Sokač-Štimac u objavi kamenih sjekira iz Požeške kotline donosi dvije predaje koje su zabilježili kolege arheolozi i etnolozi. Prenosi tako navod S. Vukovića da se u Lici sjekire nose kao „frkoš“ za obranu od vukova i lopova, te Z. Lechner da se u okolici Pakraca za vrijeme grmljavine ispred kuće baca sjekira, a da u Vrbovi kod Nove Gradiške svaki pastir ima privezanu sjekiricu na torbi (Sokač-Štimac 1979). Iako je u ovim primjerima riječ o metalnim sjekirama, jasno ističu ulogu sjekire, kao i vezu s gromom.

Mnogi autori prenose priopćenje Stjepana Vukovića o prosjaku koji je poveću sjekiru nosio oko vrata da ga čuva od „kaštiga Božjih“ (Šimek 2010, Burić 2015, Sokač-Štimac 1979).

Kao lijek se gromov kamen upotrebljavao za bolesnu stoku. Zapisana su svjedočanstva u sjeverozapadnoj Hrvatskoj kako su se sjekire

rabile za liječenje životinja, bolesnih konja i krava i to tako da bi se mokraćna životinja puštala kroz rupu u sjekiri (Šimek 2010). Također su sjekinom štitali mlijeko od toga da se ne pokvari, te su ih držali u kući da mlijeko bude dobro i puno vrhnja, što je zabilježeno u Danskoj i Litvi, a u Danskoj ih se stavljalo u bučkalicu da maslac bude dobar (Blinkenberg 1911). Nekima će biti poznato da se, još prije nekoliko desetljeća kada se kupovalo svježije mlijeko, pri kuhanju u lonac stavljao „čuvar mlijeka“. To je bio stakleni predmet u obliku tanjurića koji je sprječavao da mlijeko (ali i druge tekuće namirnice) iskipi preko ruba lonca. Takve je staklene predmete, pod nazivom „čuvar mlijeka“, proizvodila tvornica Boral (nekadašnji Boris Kidrič) u Puli, a mogao se upotrijebiti i običan tanjurić (<https://www.mirovina.hr/fotodana/cuvar-mlijeka-nekada-se-mogao-pronaci-u-svako-kuhinji/>). Vjera da čuva mlijeko mogla je upućivati na to da mlijeko ne kipi kada je u posudi u kojoj se zagrijava nešto s velikom količinom silicija.

Vjerovanje u kamenje koje nastaje na nebu i sadržava snagu i moć može se pratiti u mnogim dijelovima svijeta – Sjevernoj i Južnoj Americi, Africi, Aziji. Navodno nije zabilježeno samo u Australiji i južnom Pacifiku (Johanson 2009). Narativ o nebeskom porijeklu je sličan, kao i predmeti kojima su pripisivana svojstva, a to je kameno oruđe iz prošlosti. Razlike se očituju u detaljima, pa se tako na Borneu (i u Južnoj Aziji) nazivaju *zubima* ili *gromovim zubima*, a na zemlju su dospjeli tako što su ispali iz čeljusti boga gromovnika Balinga (Janowski & Barton 2012). Na Borneu su se držali u skladištima za rižu jer se vjerovalo da će svojom moći povećati količinu riže (Janowski & Barton 2012).

Gromovo se kamenje koristilo i za liječenje ljudi. Opisano je da bi se sa strijele sastrugalo malo prašine, koja bi se stavila u vodu koja se onda nekoliko puta prelije preko čudotvornog kamena i onda je oboljeli popije (Pihler 1933). Isto liječi i od uroka ako se popije tri puta (Šimek 2010). U Španjolskoj su se izrađivali amuleti od svile u obliku kamenih strelica i drugog oruđa. Poznati su primjerci iz 17. stoljeća (Ferris 2012). Na gotovo cijelom području Europe zabilježene su različite prakse liječenja oteklina, osipa, zmijskih ugriza, reume, komplikacija pri porođaju, bubrežnih kamenaca, da nabrojam samo neke. Lijek se primjenjivao na razne načine, a strugotine su se smatrale posebno dobrim oblikom lijeka (Kurasiński 2021). Ljekovita svojstva pripisivala su se i kamenom oruđu autohtonog američkog stanovišta koji

su odbačeno oruđe svojih predaka premještali i koristili se njima u *ritualima za ozdravljenje* (Whittaker 1994, Weigand 1970). U načinu na koji se opisuje korištenje oruđa u liječenju očituje se i općenit način na koji se percipiraju i opisuju različite zajednice.

Iako, s jedne strane, možemo naći da se ljude koji su vjerovali u to smatralo neukima ili primitivnima (primjerice kod Šimek 2010), s druge strane, možemo reći da je to izraz opservacije svijeta i pojava oko sebe i povezivanje i objašnjavanje opažanih pojava na temelju dostupnog znanja i dostupnih izvora. Već zvuči kao poznati znanstveni proces, zar ne?

Svakoga koga zanima ova tema trebao bi proučiti opsežnu literaturu, a prije svega odličnu i opsežnu studiju Blinkenberga, C. 1911. *The Thunderweapon in Religion and Folklore: A Study in Comparative Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press. Tu se mogu naći mnogobrojni primjeri sa širokoga geografskog područja, nekih koje je autor sakupio kao izravno svjedočanstvo.

Tradicionalno se u arheološkoj literaturi uvriježilo mišljenje da se domorodno stanovništvo Sjeverne Amerike nakon kolonizacije prestaje koristiti kamenim oruđem i usvaja tehnologiju i prakse osvajača. Suvremena istraživanja napuštenih kućanstava 17. – 19. stoljeća u središnjem Massachusettsu upućuju na snažnu tradiciju uporabe i očuvanja kamenoga oruđa te drugih vlastitih praksi unatoč zabranama u razdoblju od više od tri stotine godina (Bagley i sur. 2014)

U 20. i 21. stoljeću kameno oruđe dobiva neke nove funkcije. Postaje izvor informacija o prošlosti, alat u znanstvenom proučavanju (Whittaker 1994:264), didaktičko pomagalo u nastavi arheologije. Kameno oruđe u suvremenom svijetu služi kao medij s pomoću kojeg se pokušavaju steći znanja o prapovijesnim društvima i njihovu načinu života te kao didaktičko pomagalo u nastavi arheologije. Posebno u Sjevernoj Americi popularno je proizvoditi kameno oruđe kao hobi. Upravo iskustvom tih amatera uočilo se koliko je proizvodnja kamenog oruđa rizičan posao koji može biti opasan pa se i taj aspekt počeo uključivati u analizu skupova nalaza iz prošlosti i interpretacije (Gala i sur. 2023). Vještina proizvodnje oruđa prepoznaje se kao potrebna u kriznim ili izoliranim situacijama i borbi za preživljavanje pa imamo edukaciju u proizvodnji kamenog oruđa kao dio obuke FBI-evih specijalaca u filmu *Lovina* iz 2003. godine

(<https://www.imdb.com/title/tt0269347/>). Prepoznaje se i kao korisna vještina preživljavanja u zamišljenom svijetu bez trenutačno dostupne tehnologije.

Dio magije kamenoga oruđa prenio se u suvremenu kulturu. U jednoj od najpopularnijih serija i knjiga do sada u 21. stoljeću *Game of Thrones* (*Igra prijestolja*) (<https://www.imdb.com/title/tt0944947/>) vrlo važan materijal za izradu oružja zove se *dragonglass* – zmajevo staklo ili opsidijan. Teško je dostupan, a od njega se kuje jedino oružje koje može ubiti Bijele hodače ili Druge. Nepreciznosti, poput činjenice da se opsidijan ne može kovati, ne umanjuju dojam mističnosti koji i dalje izaziva ta crna prozirna stijena svojstava poput stakla. Ljudi su zaboravili čemu služi i kako se obrađuje, ali nije nestao magični osjećaj koji izaziva. U seriji se još naziva „smrznuta vatra” čime se pojačava eho prošlih vremena (<https://gameofthrones.fandom.com/wiki/Dragonglass>).

Udar groma je pamtljiv događaj koji se vidi, ostavlja dojam, a žalost nerijetko i materijalnu štetu te katkad ljudske žrtve. U selu Bapskoj na istoku Hrvatske 2020. godine udar munje napravio je rupu promjera 10 cm i 5 m dubine i uništio usjev suncokreta na površini veličine nogometnog igrališta. Zanimljivo je primijetiti da se u naslovu vijesti koja donosi opis toga prirodnog fenomena i posljedice štete nalazi termin misteriozno (<https://www.vecernji.hr/vijesti/pokraj-ilo-ka-se-otvorila-misteriozna-rupa-duboka-je-pet-metara-sav-suncokret-nam-je-spaljen-1406631>).

U prethodnim poglavljima osvrnula sam se na koncepciju živoga i neživoga kao i nejedinstvenu percepciju tih danas naoko samorazumljivih teorija. Snaga groma i munje je golema i ostavlja snažan dojam na čovjeka, što je svatko od nas iskusio. Ta velika, božanska snaga koncentrirana je u kamenu. A kamen koji u sebi sadržava toliku snagu i dio boga mora biti živ. To je još jedna zajednička značajka kamenog oruđa prisutna u gotovo svim dijelovima svijeta (Janowski & Barton 2012, Blinkenberg 1911). U Portugalu je čak zabilježena razlika između živog i mrtvog gromova kamenja (Blinkenberg 1911). Opis ponašanja kamena koji donosi Belaj o tome da je pravi gromov kamen prije oluje nemiran, da se vrti i znoji, također govori o osobinama i aktivnostima svojstvenim živom biću (Belaj 2007).

Kreiranje društvene zbilje – nevidljivo značenje materijalnog

Kameno je oruđe imalo svoju povijest od antičkog razdoblja pa do 19. stoljeća, ali ta se povijest razvijala usporedo s razvojem arheologije i vrlo je malo dodirnih točaka bilo kada su se ta dva puta ukrstila. Ključan trenutak bio je izdvajanje tih predmeta iz njihova dugotrajnog konteksta i prebivališta – kuća i prenošenje u muzeje u kojima su se počeli proučavati kao izvor znanja o prošlosti. Za što je sve prapovijesno kameno oruđe moglo poslužiti kasnijim ljudima koji bi ih pronašli, poput mogućeg korištenja za rezanje, nećemo moći utvrditi, ali činjenica jest da je životni vijek kamenoga oruđa koje je jednom već bilo odbačeno i iskorišteno bio obnovljen i znatno produljen zahvaljujući privlačnosti sjajnih predmeta, ljudskoj znatiželji te potrebi da si objasnimo svijet oko sebe i definiramo predmete u okolišu. Trebalo je proći nekoliko tisuća godina da bi se steklo i akumuliralo znanje koje je onda te neobične predmete konačno smjestilo u izvorni povijesni i funkcionalni kontekst.

Dok se kameno oruđe nije prepoznalo, teško je bilo prepoznati i prapovijesne lokalitete jer se upravo oni uz ulomke keramike najčešće nalaze na površini.

Opisivanje kamenoga oruđa i njegovih funkcija raznoliko je i često. Zašto je bilo tako teško uočiti vidljive sličnosti sjekira s rupom za nasad sa suvremenim sjekirama koje su gotovo jednakog oblika i veličine, a jedino što ih razlikuje jest sirovina od koje su načinjene, danas možemo samo nagađati i ostaviti tu problematiku u sferi ograničenja ljudskog uma koji vlastiti pogledi na svijet i usidrenost u tradiciju onemogućuju da uoči i naoko očite stvari. To svakako prepoznavamo kao jednu od inherentno ljudskih osobina koje se manifestiraju u svim razdobljima i svim aspektima života.

Ljudi su uvijek s pomoću poznatog objašnjavali nepoznato, a ovo je vrlo slikovit primjer. Nakon što se različita opažanja spoje, od elemenata poznatog moguće je iskrojiti svojevrstan *patchwork* koji će zamijeniti nezamislivo. Upravo je jedan takav primjer, prema D. Clarkeu, korijen suvremene arheologije. U svemu mističnom ima tragova opažanja i logike. Tako i postoji objašnjenje zašto su ljudi mislili da kamenje pada s neba – zato što su vidjeli da pada. Nebesko porijeklo

kamenog oruđa može se objasniti dvojako: 1) kamenje uistinu pada s neba u obliku meteora i neobičnih je oblika i strukture (ili težine) i 2) pri udaru munje u tlo, pogotovo bogato pijeskom, zbog visokog udjela silicija pijesak se može kristalizirati – tako nastaje prirodno staklo, odnosno fulgurit, također poznato kao okamenjena munja (Carter i sur. 2010). Nastaje kada munje podigne temperaturu pijeska iznad 1800 stupnjeva Celzijevih taleći kvarc (Carter i sur. 2010, Kuo i sur. 2021). Dakle, to su stvarni predmeti iz prirode o kojima su ljudi mogli svjedočiti. Petrifikacija je važan dio vjerovanja u JI Aziji, a na Borneu je zabilježeno da se vjeruje da petrifikacija počinje s neba, s pomoću kiše tijekom oluje (Janowski & Barton 2012). To nalikuje na opis nastanka fulgurita. Zbog sličnog izgleda i sastava kamene su se sjekire doživljavale kao fulguriti. No, ljudi su vjerovali da grom u isto mjesto ne udara dva puta. Kada se povežu takva razmišljanja i vjerovanja, kamena sjekira postaje logičan gromobran i jasno je zašto se stavljala u kuće i crkve kao zaštita od groma.

Za mnoge predmete nije poznato kako su dospjeli u muzeje, a ima ih u velikim količinama i često leže neobjavljeni jer „nedostaju podatci o pouzdanom arheološkom kontekstu“. Tako je većina glačanog oruđa u Arheološkom muzeju u Zagrebu, dio čega je i velika zbirka Pečornik, dospjela u muzej ili u njegovim ranim godinama, ili otkupom, bez preciznijih podataka o kontekstu nalaza (Balen Letunić 1981, Đukić 2018). Ti predmeti možda ne govore ništa o svojem primarnom kontekstu, ali mnogi potječu upravo iz konteksta zaštitnika i zato su preživjeli i u konačnici postali dio inventara muzeja i putokaz za pronalaženje nepoznatih lokaliteta. Za većinu tako dospjelih predmeta nema objavljenih podataka o njihovu posljednjem kontekstu, ali jedan takav opis donosi F. Koch (1904): „*Godine 1901. poklonio sam arheološkom odjelu narodnoga muzeja uglađen klin iz neolitičkoga doba. Od njega sam si načinio izbrusak za mikroskopsko istraživanje, te ću nalaz toga istraživanja ovdje ukratko opisati. Klin je nađen u okolici osječkoj na jednom polju iduć iz Novoga grada prema Tenji, i to još početkom XIX. vijeka, a čuvao se u obitelji kao tobožnji strijelni kamen (Donnerstein, Donnerkeil), jer su držali da je gromom dospio na zemlju i dá kuću od groma čuva. Pod ovakovim imenom često se ovakovo kameno oruđe spominje, osobito ako je oblika, kao što je ovaj klin, koji je otegnut, sa obje strane zašiljen i 17,5 cm dug*“ (Koch 1904). Navod je to vrjedniji jer za istočnu Slavoniju ima malo podataka o običaju čuvanja sjekira.

Nalazi kamenih sjekira u kontekstu kasnijih razdoblja tradicionalno su se pripisivali stratigrafskim poremećajima ili putokazom da u blizini ima prapovijesni lokalitet ili sloj. U posljednjih 15-ak godina i u Hrvatskoj se počelo intenzivnije pisati o mogućem ispravnom stratigrafskom kontekstu pretpostavljajući značenje zaštite i gromobrana. Nadam se da ćemo u budućnosti objediniti takve nalaze, jer sve više istraživača uočava pojavu kamenog oruđa u kasnijim razdobljima, a ovdje donosim nekoliko koje su autori sami pripisali pouzdanom kontekstu i interpretirali nalaz kao zaštitu:

U sloju pri istraživanju srednjovjekovne utvrde Paka pronađena je mala kamena sjekira, a pritom na lokalitetu nema nalaza iz ranijih razdoblja od 13. stoljeća pa autorica smatra da su sjekiru donijeli srednjovjekovni korisnici kao predmet zaštite (Šimek 2010). Tonči Burić nalaz kamene sjekire u srednjovjekovnom sloju na nalazištu Baba Lokva u Planom također pripisuje običaju i vjerovanju u zaštitna svojstva sjekire. Jednako tako interpretira nalaz kamene sjekire i „strugača“ u grobu s karolinškim ostrugama iz 9. stoljeća na starohrvatskom groblju na položaju Begovača u Biljanima Donjim koji su istraživači inicijalno interpretirali kao kresivo te navodi da „strugač“ možda je i jest bio korišten kao kresivo, ali sjekira vjerojatno pripada u ovu drugu sferu (Burić 2015). Po objavljenoj slici predmeta (Jelovina i Vrsalović 1981, T. XVII, 258) „strugač“ se može determinirati kao medijalni dio sječiva. Kamene brusevi su pronalazeni u grobovima u 8. i 9. stoljeću u Dalmaciji na lokalitetima Nin-Materize, Nin-Ždrijac, Kašić-Maklinovo brdo, Kašić-Razbojine, Velim Velištak i drugima (Reed 2019). Na avarskom groblju Privlaka Gole Njive u dva je groba pronađen po predmet od kremenca, u jednom i jedna sjekira (Rapan Papeša 2020). T. Burić također spominje da se u kovačnici obitelji Koprčina u selu Grabu kod Sinja već više od jednog stoljeća čuva sjekira-čekić od zelenog kamena koja visi na vratima, a upotrebljava se i kao brus (Burić 2015). Da je i na našem području takav običaj možda postojao i u rimsko doba, daje naslutiti nalaz kamene sjekire otkrivene u „intaktnom sloju rimskog bedema“ iz 3. – 4. st. (Marcuš 2017, Šimek 2010, Balen Letunić 1981).

Kako je ljudima u prošlosti bilo teško povezati njihove gromobrane s oruđem, tako je nama danas teško povezati predmet našeg istraživanja, kameno oruđe, s nekadašnjim gromobranima.

Praksa povezivanja kamene sjekire s gromom i bogom gromovnikom zabilježena je na gotovo cijelom svijetu, a za takvu raširenost stoji otvoreno pitanje kao i za većinu drugog opažanog ljudskog ponašanja, običaja i vjerovanja – je li rezultat komunikacije među ljudima ili odraz jedinstvenih odgovora ljudi na opažane pojave. Da je povezanost kamena i groma čvrsta i duga, jasno je iz svega do sada opisanog. No, pitanje je koja je bila veza kamena i groma u vrijeme kada se kameno oruđe proizvodilo i upotrebljavalo. Po mnogobrojnim primjerima iz sjeverne Europe vidimo da su i sjekire još u kameno doba, uz funkcionalnu, imale i simboličku ulogu. Gdje je početak, teško je reći i vjerojatno bez vremeplova nikada nećemo moći saznati, no skrećem pozornost na dugo trajanje neolitika i mogućnost da su ljudi na mjestu udara groma pronašli predmete od kamena koji su ostavili njihovi prethodnici od prije nekoliko stotina ili tisuću godina te da su ih, unatoč sličnosti s njihovim oruđem, povezali s gromom. Da su imali snažan odgovor na udar munje, pokazuju nam i primjeri ograđivanja prostora koje je udario grom u Škotskoj (Bates i sur. 2009), ali i u samim Gorjanima gdje je geofizičkim istraživanjima utvrđen ostatak udara munje, a to mjesto, slučajno ili ne, okružuje opkop iz razdoblja neolitika (Šošić Klindžić i sur. 2024, Fig. 12).

Crno-bijeli svijet - redukcija kao metoda istraživanja

Crno-bijeli svijet - redukcija kao metoda istraživanja

Koja su to pitanja na koja pokušavamo naći odgovor? Možemo reći da se sva pitanja mogu podvući pod jedno veliko, zajedničko, nadređeno pitanje:

Kada smo mi postali mi?

Suvremena pitanja o prapovijesti koja se postavljaju odražavaju želju za društvom i pojedincima kakvima želimo biti i mislimo da jesmo: napredni, razvijeni, racionalni, produhovljeni, i takvi smo kao posljedica razvoja. Posljedica toga je i riječ kojom opisujemo prošlost prije pisma – prapovijest, dakle razdoblje koje je preteča ovog poznatog, razvijenog, civiliziranog razdoblja. To daleko i nepoznato razdoblje, gotovo da sadržava i geografsku, a ne samo temporalnu odrednicu. Odnos prema njemu može se poistovjetiti s odnosom prema drugim slabo poznatim krajevima opisi kojih su uvijek puni mitova i predrasuda, ali i nekog skrivenog divljenja, što je način opisivanja koji nam je poznat još od Herodota. Taj složeni odnos s nepoznatim vremenima odražava se i u citatima, pa i nazivima knjiga poput *Past is a foreign country* (Lowenthal 1985) iz kuta znanosti koje nemaju izravne veze s arheologijom.

Prapovijest je najmlađe razdoblje čovjekove prošlosti prema vremenu definicije. Termin se počeo učestalo u današnjem smislu upotrebljavati tek od druge polovice 19. stoljeća. S druge strane, termini za razdoblje antike i srednjeg vijeka su zabilježeni ranije, 1469. *Latin media tempestas* i 1604. *medium aevum* (Albrow 1997).

Rasprave koje su se vodile zbog razdoblja „prije povijesti“ odražavaju i neke moderne prijepore i stajališta, u sferi čega je najdalja prošlost. Nije se jasno moglo odrediti gdje se prošlost, o kojoj nemamo pisanih izvora, ako ih uopće ima, nalazi na lenti vremena. Ljudi su se koristili pojmovima kao što su vrijeme prije potopa, mračna povijest i sl. (Šošić Klindžić 2016).

Povjesničar 18. stoljeća iz Göttingena August Ludwig Schlözer kojeg katkad nazivaju jednim od „utemeljitelja kritičkoga povijesnog istraživanja“ 1772. godine u knjizi *Vorstellung seiner Universal-Historie* kritizira salonske filozofe i povijest čovječanstva proglašava „vlasniš-

tvom povjesničara". Međutim, nije imao što reći o počecima ljudske povijesti, te je u istom djelu odvojio povijest od prapovijesti: „*Imam pravo razdvojiti cijelu povijest, to jest povijest od početka svijeta do početka Rima, odnosno njihove štire ostatke, od ostatka povijesti i nazvati ih prapovijest (Vorgeschichte)*” (preneseno iz Eskildsen 2012). U drugoj publikaciji iz 1771. Schlözer izravno reducira univerzalnu povijest na pisane izvore i navodi da povijesni izvori određuju početak povijesti, stoga nema povijesti *Sjevera* prije 9. stoljeća. Zapravo se pravilnije nego mi danas koristi terminom prapovijest jer ga je definirao kao nešto što ne postoji, ono što je prije povijesti i što se stoga ne može i ne treba izučavati. Da je smatrao da je to dio povijesti koji treba izučavati, vjerojatno ga ne bi tako nazvao. Isključivanje filozofije iz povijesti izazvalo je reakcije Johanna Gottfrieda Herdera i Friedricha Schillera koji upozoravaju da je bez filozofije nemoguće izučavati najraniju povijest. U drugom izdanju *Univerzalne povijesti* 1775. godine Schlözer ipak revidira svoje stajalište, pa izbacuje riječ prapovijest i koristi se riječju *Urwelt* (iskonski svijet) za vrijeme od Adama do Noe, i *Vorwelt* (predsvijet) za vrijeme od Noe do perzijskog vladara Kira (Eskildsen 2012). Nillson je također upotrebljavao riječ prapovijesni – u švedskom *förhistorisk*. U predgovoru publikacije iz 1838. navodi: „*pod izvornim stanovnicima Skandinavije ne mislim samo na prve ljude koji su doselili ili su izvorno bili prisutni u zemlji, već na sve one koji su ovdje živjeli kroz vrijeme koje je prošlo prije povijesti; Mislim dakle na prapovijesne ljude Skandinavije, jednog ili više plemena*” (Nilsson 1838, preuzeto iz Rowley-Conwy 2007: 54). Rowley-Conwy smatra da je najvjerojatnije preuzeo termin od Christiana Molbecha, osnivača Danskoga povijesnog društva, iako u drukčijem značenju, odnosno suvremenom značenju. Za kolebanje značenja termina prapovijest vrlo je indikativno kako se Molbech njime koristi kroz vrijeme. Kao mladi knjižničar 1815. godine Molbech je pisao: „*povijest uključuje u svoj široki krug cijeli svijet čovječanstva... Tako nas vodi u davna vremena, kroz nju ožvoljavamo djetinjstvo čovječanstva i pratimo njegov postupni razvoj, kroz njega sudjelujemo u životu najranijih naroda*” (preuzeto iz Eskildsen 2012). Nakon što se zaposlio na Sveučilištu u Kopenhagenu 1829. godine počinje se koristiti terminom prapovijest (*forhistorie*) kako bi označio granicu povijesne discipline. Serijom predavanja 1833. htio je razdijeliti „apsolutni povijesni mrak prapovijesnog razdoblja” od prave povijesti, temeljene na pouzdanim povijesnim izvorima. Iduće godine navodi da i za najranija vremena

priznaje samo fundamentalni zakon povijest, odnosno faktografsku istinu i sigurnost kao najviši povijesni cilj koji ne smijemo izgubiti iz vida (Eskildsen 2012). Slično kao i Schlözer nekoliko desetljeća prije smatra da je najranije doba, koje također naziva djetinjstvom čovječanstva, izvan dosega povijesti te da ni jedno povijesno istraživanje ne može dosegnuti prošlost koja leži izvan iskustvenog dosega. To doba može biti predmet mitske poezije ili filozofsko nagađanje, ali nikada povijesno znanje (Eskildsen 2012). Molbech je u svojoj seriji predavanja uzdrmao pouzdanost i pisanih izvora, pogotovo postojanje nekih mitskih osoba, poput Odina: „Činjenica da neke od starih knjiga saga o Norveškoj i Islandu sadrže priče o Odinu, njegovoj obitelji i potomcima, te o kraljevskim lozama koje potječu od njih, na način da sugerira da su to bili pouzdani povijesni izvori, ne bi trebala zavesti nas. Odin nije, i nikada ne može biti, povijesna osoba“ (u Rowley-Conwy 2007: 43). Riječ prapovijest, *for-historisk*, Molbech je koristio u svojim predavanjima kao i u publikaciji iz 1837., ali ne u smislu – prije pisane povijesti, nego vremenu o kojem postoje neki pisani izvori, ali nepouzdana. To se očituje i u načinu na koji se koristi riječju forhistorik u knjizi iz 1837. U uvodnom poglavlju piše o starinama poput egipatskih piramida i grčkih kiklopskih zidova i navodi da skandinavski spomenici pripadaju istom prapovijesnom razdoblju (Rowley-Conwy 2007: 45). Preko Molbecha termin postupno ulazi u upotrebu i u engleski jezik, pa se u mnogim pregledima povijesti arheologije može pogrešno pronaći da se Molbech prvi koristi terminom prapovijesni pa tako i u mojem prethodnom (Šošić Klindžić 2016).

Tako je prapovijest od pojma koji je definirao ništavilo postala pojam koji je označavao dio znanstvene discipline arheologije u samo nekoliko desetljeća.

Povlačim sličnost s današnjim neopozitivizmom i tvrdnjom da se kao istraživanje može objavljivati samo ono što je nepobitno dokazivo, čega je stvarno malo. Još jedanput, kada čitamo citate starijih autora, čudimo se njihovoj slaboj percepciji, a danas radimo isto to, samo na drukčijem setu pitanja, što će budućim autorima pobuđivati čuđenje jednako našem danas. Vratimo se percepcijama potrebnim za razvoj arheologije: percepciji vremena, prostora i sebe. Te su tri pretpostavke naoko ostvarene u 19. stoljeću i time je munjevito počeo brzi razvoj arheologije. Analizirajmo kako su se te percepcije razvijale.

Spoznali smo da je proteklo dugo razdoblje koje su ljudi živjeli na Zemlji. Ali jesmo li shvatili kolik je to protok vremena u odnosu prema našoj iskustvenoj spoznaji. Ili smo tisuće godina, pa i stotine tisuća sveli na naše istraživačke jedinice. Stvorili smo vremenske jedinice s početkom i krajem i u njih trpamo podatke i one nam označuju čvrste granice koje nismo skloni mijenjati.

Spoznali smo da postoje drugi i drukčiji, ali jesmo li se maknuli od kvalitativnih usporedbi u kojima smo uvijek mi na kraju civilizacijskog lanca, kao bolji i napredniji.

Doprinos razmišljanjima o razvoju susreti su s drukčijima, odnosno primitivnima u sklopu stare Grčke, pogotovo Herodotovi doživljaji i Tacitovi opisi barbara. Daljnje razmatranje pitanja o razvoju čovjeka potaknulo je pitanje zašto su ovi drugi tako primitivni. To je inače i danost mnogih društava – da se druge promatra kao inferiornije i nazadnije. To je bila i puno kasnije karakteristika Europljana, isticanjem inferiornosti drugoga isticao se, potvrđivao i gradio vlastiti identitet (Babić 2011).

Iako se svijet proširio tijekom srednjega vijeka i putovanja su postala češća, dostupna i običnim građanima, a ne vezana samo uz vojne pohode ili „velikodostojnike“. Promjene u odnosu na uobičajenu sliku svijeta događaju se u 16. stoljeću. Najveći i najočitiji razlog je europska kolonizacija prekomorskih kontinenata. Nažalost, susreti s drugim ljudima koji se nisu uklapali u način života europskoga bijelog čovjeka nisu proširili vidike, nego zatvorili Europljane još više u ideju vlastite nadmoći. Vlastita superiornost i nadmoć morala se braniti i iz ekonomskih razloga jer su na taj način sami sebi opravdavali pljačku i genocid.

Šesnaesto stoljeće poznato je kao stoljeće probuđenog zanimanja za znanost, umjetnička dostignuća antičkog doba, pa se razdoblje u skladu s tim naziva renesansa. Uz sebe nosi prizvuk optimizma i razvoja. Slično je i s „velikim geografskim otkrićima“ koja u nazivu nose pozitivnu odrednicu – otkriće. No upravo se u tome razdoblju stvaraju klice i temelji pojava koje će u kasnijim stoljećima odrediti smjer života cijelih kontinenata, a i razvoja različitih znanstvenih disciplina, pa tako i arheologije. Nacionalizam i nacionalni interesi upravo u ovom razdoblju vezani su za istraživanja i iskopavanja prošlosti. Odnos prema drugima kao slabijima i inferiornijima, kroz cijelu se povijest nameće kao dominantan pogled.

U smislu čovjekove prošlosti, susreti s drugima mijenjanju zamisao o tome kako ti drugi mogu izgledati. Postojala su dva tumačenja takve raznolikosti, oba jednako rasistička. Prvo je bilo da je riječ o zajednicama koje su izgubile kontakt s Bogom jer su zbog svojih grijeha protjerani daleko od zemaljskog raja, te su ondje degenerirali u moralnom i tehnološkom smislu, a drugo da je riječ o zajednicama na nižem stupnju biološkog, kognitivnog i tehnološkog razvoja koje treba „civilizirati”. Jedna od razlika u odnosu prema poznatom svijetu bila je upotreba kamenoga oruđa i ta se navodna i prividna tehnološka zaostalost uklapala u sliku o degeneraciji.

Oba su pogleda imala nesagledive posljedice na život kontinenata, a zapisi i susreti s „neobičnim običajima, oruđem i oružjem” polako je mijenjalo percepciju učenjaka o tome da postoji drugačiji način života od onoga koji se mogao vidjeti vlastitim iskustvom ili pročitati u Bibliji.

Za opise života ljudi u Americi prije i u prvim stoljećima dolaska kolonizatora treba pročitati knjigu *The Dawn of Everything* (Graeber & Wengrow 2021) i literaturu koja se ondje navodi. To je bolan i težak primjer kako se znanje može stjecati i izgubiti. Ne samo izgubiti, nego namjerno zatirati i ignorirati jer ne odgovara trenutačnim potrebama. Graeber i Wengrow u radu impliciraju da su možda ideje prosvjetiteljstva i slobode bile nadahnute misliocima s druge strane Atlantika koji su, protivno općem današnjem znanju, putovali na europski kontinent, sudjelovali u raspravama i zapisivali vlastita opažanja o nama (Graeber & Wengrow 2021).

Proučavanje prapovijesti iz europske perspektive nije proučavanje naših predaka nego proučavanje drugih. To vidimo iz toga što su se rijetko kada poduzimala etnoarheološka istraživanja tradicionalnih zajednica na području Europe, nego su to uglavnom populacije nama „egzotičnih zemalja” koje, prema našem vrijednosnom sudu, žive prapovijesnim načinom života. Na pitanje zašto život seljaka 19. stoljeća nije bio motivacija za analogije sa životom u prošlosti, jedan od mogućih odgovora jest da nije bio zanimljiv i egzotičan. A upravo je taj način života mogao pokazati svu naoko nevidljivu dinamičnost i poveznice s raznim „centrima” naoko statičnog i izoliranog života na selu.

Kolonijalno obilježje vidljivo je i danas kada je istraživačima iz zemalja jugoistočne i istočne Europe znatno teže objaviti rad u nekom „uglednom” svjetskom časopisu i kada je za odjek na međunarodnoj razini nužna prisutnost međunarodnog uglednog istraživača.

Percipirali smo da je prostor promjenjiv kroz vrijeme, ali nismo percipirali veličinu prostora koju su ljudi obuhvaćali nego smo ga opet sveli na mjerljive jedinice kao što su arheološka sonda, prostor neke općine ili regije. Doživjeli smo svijet iz ptičje perspektive, počeli promatrati stratigrafiju kao anatomiju još od Rudebecka (Schnapp 1996) nadalje, ali i dalje smo prostor shvaćali samo kao onaj dio koji istražujemo.

Zašto smo ga reducirali? Zbog naših prirodnih ograničenja moramo svesti predmet istraživanja na dohvatljive jedinice. Svaku pojavu koju želimo opažati na neki način moramo svesti na mjeru koja odgovara mogućnostima naše spoznaje. Zapravo radimo model – nama mjerljiv svijet koji treba prikazati stvarnost. Netko će reći – to je legitima znanstvena metoda. I jest, ako se model izgradi svjesno i sustavno. Ali ne priznajemo da je to model nego mislimo da rekonstruiramo dobro definiranu i vidljivu stvarnost. Pa smo možda i nesvjesno počeli s redukcijom – skratili smo vremenske jedinice kao da su zadane i unutar sebe slabo promjenjive, sveli smo ideju ljudi na plošne dionike okoliša, reducirali smo prostor korištenja na prostor istraživanja.

No, naša redukcija i modeliranje nisu bili analitički, planski i dokumentirani. Nisu se odnosili na uzorak koji će predstavljati cjelinu. U slučaju arheologije redukcija se nije odnosila samo na opseg nego je bila i vrijednosna kategorija. Reducirali smo ukupnost ljudskosti i ljudskog iskustva ljudi u dalekoj prošlosti na plošna objašnjenja rezultata opažanih aktivnosti.

Glavna se redukcija očituje u proučavanju kompleksnosti. Društvena kompleksnost usko se veže za razvoj tehnologije, pojavu hijerarhije i vladajućih struktura. Definirali smo vrlo robusne kriterije za linearni razvoj kompleksnosti i strogo ih se držimo, katkad dopustimo neki novi ako prođe rigoroznu kritiku kolega, ili ako ga predloži neki dovoljno ugledni kolega. Slično je i sa suprotstavljanjem arhaičnosti i modernosti u razdoblju paleolitika, pogotovo u slučaju neandertalaca ili još ranijih vrsta.

Gledamo arhaičnost i modernost, definiramo i dodajemo kriterije modernosti. Većina je dosad odbacila eurocentrično definiranje biološke promjene i modernosti na području Europe (Klein 2000), ali s postavljanjem „jasnih“ kriterija za to koje se ponašanje može proglasiti modernim (npr. McBrearty & Brooks 2000) samo se promiče slična ideja – suprotstavljanje jednostavnosti modernosti i njezin linearan razvoj.

Nedavna izložba *First Kings of Europe* očito je uspjela srušiti dio te mitologije o veličanju vladara i nejednakosti kroz svoj postav u kojem se donosi dojam gubitka slobode i opresije koji dolazi s elitama (osim što ostaje pri staroj kronologiji i objasnidbenom modelu razvoja kompleksnosti). Ali u znanstvenoj publikaciji koja prati izložbu zatvara se u stari, metodološki prihvaćen, za objavljivanje siguran arheološki narativ (Gyucha & Parkinson 2022, <https://www.neh.gov/article/royalty-reconsidered-kings-beer-and-commoners-shirt>).

Tijek (pra)povijesti gledamo kroz društvenu kompleksnost kao nešto linearno, što ima početak, trajanje i kraj. I tako konstantno upadamo u jamu kružne definicije. Ako definiramo kompleksnost kroz ratovanje, elite i tehnologiju, onda će nam ratovanje, elita i tehnologija biti indikator kompleksnosti (Wengrow 2023, u Marshall 2023). Pritom će nam promaknuti možebitni mnogobrojni pokazatelji multidimenzionalnosti ljudskih zajednica i organizacija kao i njihova promjenjivost (Graeber & Wengrow 2021).

Koje su posljedice naše redukcije? Neke od tih posljedica predstavila sam u prethodnim poglavljima – poput naoko znanstvene skepse da se u razdoblju ašelejena moglo birati kamenu sirovinu prema estetskim kriterijima, tko i kada može izraditi i nositi perle, a kada ćemo reći da je to rezultat prirodnih procesa, načini na koji se proučava disk iz Nebre. Disk iz Nebre je znanstvenicima problematičan i zato što privlači toliko pozornosti: „*It's really unfortunate if we put all our focus on one exceptional status object, Dr. Kuijpers said. I think that's not helping our discipline and what we can actually do. It's great and fantastic to study and look at, but also, in a way, irrelevant to the bigger picture of normal early Bronze Age society.*“ (<https://www.nytimes.com/2021/01/19/science/nebra-sky-disk.html>). Kako promatranje i bilježenje nebeskih pojava može biti irelevantno za širu sliku?

Jedan primjer koji do sada nisam spomenula, a možda najbolje opisuje prostornu, vremensku i misaonu redukciju, jest pitanje prvog naseljavanja Amerike. Dugo je dominantna paradigma bila „prvo Clovis“, prema kojoj su prvi stanovnici Amerike bili tvorci Clovis šiljaka, a koji se datiraju oko 13 500 godina prije sadašnjosti. U međuvremenu je otkriveno dosta nalazišta i u južnoj i u sjevernoj Americi pa se ta teorija uglavnom napustila te se prihvatilo da se prvo naseljavanje dogodilo nešto ranije, većina će prihvatiti oko 16 000 godina prije sadašnjosti. Od 1979. arheolog A. Cinq Mars objavljuje rezultate analize skupa nalaza i radiokarbonske datume s lokaliteta Bluefish Caves na teritoriju Yukon u Kanadi s rezultatima koji pokazuju starost od 28 000 godina prije sadašnjosti. Unatoč mnogobrojnim objavama, znanstvena zajednica njegove rezultate nije prihvatila, nego ih je dočekala sa skepsom, uz prijezir i porugu. S vremenom ideja pouzdanosti njegovih zaključaka ipak se počela pojavljivati, no u glavne sinteze nije ušla. Primjerice, u vrlo opsežnoj i temeljitoj publikaciji *Human past* (Scarre 2018), uopće se ne spominje taj najstariji nalaz na američkom kontinentu. Sve je nalaze ponovno analizirala i uzorke datirala L. Bourgeon (Bourgeon 2021) te su njezini rezultati potvrdili da su modifikacije na kostima rezultat ljudske ruke kao i datume od 28 000 i 23 000 godina prije sadašnjosti, ali s vrlo opreznim zaključkom. Unatoč tome, i dalje se ti datumi neće gotovo nikada spominjati u radovima o prvom naseljavanju Amerike.

Daleki rođaci

Shematizirani prikazi svih razdoblja po nekom našem kanonu kao posljedica redukcije nisu ograničeni samo na najdalja razdoblja prošlosti. To se primjenjuje i na razdoblje antike koja se također prezentira kao vlastita karikatura, prikazi se svode na njihova stroga pravila, red i pravi kut, dobro utabane trase. Još i danas se prikazuju gordi bijeli spomenici čime se reducira šarolikost koja je bila prisutna na svima (Verri i sur. 2023) jer ih se ne može precizno rekonstruirati. Srednji vijek ne treba pobliže niti opisivati jer će svakome doći u svijest riječi mračno doba i priprosti likovi kao iz filma *Daleki rođaci* (<https://www.imdb.com/title/tt0108500/>), konzultirati: <https://www.youtube.com/watch?v=DTKORHSI9pQ>. To naravno nećemo izrijeком tako reći, ali naši reducirani opisi ostavljaju takav dojam.

Zašto se to dogodilo? Predmeti su se uvijek uklapali u već zacrtani i postojeći narativ i odjeljke ljudske prošlosti koji su već bili aktualni i službeni u tom trenutku. A taj postojeći narativ nastajao je kroz tekstove poznatih mislioca od razdoblja antike pa do 19. stoljeća. Tko su ti ljudi koji su zaslužni za izgradnju svijeta u dalekoj prošlosti, svijet prije „civilizacije“ kakvim ga vidimo danas? To su sve općepoznata imena koja će svatko prepoznati, ali koja se rijetko dovode u vezu s arheologijom. Kao možda najutjecajnije odabirem po dvojicu iz tih ključnih razdoblja – antike, prosvjetiteljstva i 19. stoljeća. Iako je jasno da je to vrlo sužen odabir (u skladu s našim običajem), svaki je važna karika u nastajanju ideje razvoja društva i mnogobrojnih varijacija:

Ime	Razdoblje	Spoznaja	Djela bitna za temu
Platon	427. pr. Kr. – 348. pr.Kr.	Ljudi su u početku živjeli jednostavno, pa su sklopili savez s bogovima i postali kompleksniji	Zakoni, Hipija Veći
Marko Terencije Varon	116. pr.Kr. – 27. pr.Kr.	Ljudi su u početku živjeli jednostavno, pa su polako napredovali kroz etape	Ljudske i božanske starine
Jean-Jacques Rousseau	1712. – 1778.	Ljudi su u početku živjeli slobodno i u skladu s prirodom, razvijaju se kroz neumitne etape i time gube slobodu	Rasprava o podrijetlu i osnovama nejednakosti među ljudima; Društveni ugovor ili načela političkoga prava
Thomas Hobbes	1558. – 1679.	Ljudi su sebična i ratoborna destruktivna bića koja su se uljudila i civilizirala	Levijatan

Ime	Razdoblje	Spoznaja	Djela bitna za temu
Lewis Henry Morgan	1818. – 1881.	nekada su zajednice bile promiskuitetne, s razvojem privatnog vlasništva postaju monogamne i to se može pratiti kroz tri faze – divljaštvo, barbarstvo i civilizaciju	Drevno društvo
Edward Burnett Tylor	1832. – 1917.	kulturna evolucija čovječanstva događala se kroz tri faze – divljaštvo, barbarstvo i civilizaciju	Primitivna kultura

Arheolozi često potpuno zanemaruju ove autore i njihove radove, isključujući njihovu vezu sa stjecanjem znanja o prošlosti te ih odbacuju kao opća mjesta „filozofiranja“ i opće povijesti i/ili ideološki obojene te nerelevantne za suvremenu struku. Pritom svjesno ili nesvjesno odbacuju činjenicu da su upravo ti radovi bili ključni za temeljne postavke spoznaja o dalekoj prošlosti koje imamo danas, i to upravo one znanstvene temelje i hipoteze koje kontinuirano istražujemo, potvrđujemo, opovrgavamo... Svaka ideja koja se danas iznese o mogućoj drukčijoj prošlosti podvrgava se strogoj kritici, proglašava se šarlatanstvom, traže se dokazi, kao da je ono što se propituje nastalo na snažnim temeljima znanstvenog istraživanja, a ne pogleda na svijet mislioca iz prošlosti. Što bi se dogodilo kada bi se isti kriteriji i obvezna znanstvena strogost primijenili i na ove „dobro utemeljene“ teorije o načinu života u dalekoj prošlosti?

Usredotočenost na tehnologiju daje privid objektivnosti i zamagljuje mogućnost šarolikosti života i, kako su to zvali Graeber i Wengrow (2021), „karnevala“ različitih oblika društvenih praksi, koju ne znam kako možemo isključiti i tvrditi da je upravo to znanstveno opravdano jer nemamo dokaze.

Umjesto da se novi način istraživanja prošlosti korištenjem materijalnih izvora povezao s filozofijom i da su se počeli graditi novi svjetovi, dogodilo se razdvajanje povijesti i filozofije. Tako da se arheologija i filozofija zapravo nikada i nisu povezale, a nakon interesa za klasifikacije po morfologiji u središte arheologije dolazi razvoj tehnologije. Taj se fokus još bolje uklapao u stare ideje razvoja od jednostavnijeg prema složenijem, a znatno je pridonio redukciji proučavanja kompleksnosti ljudskih zajednica.

Platon donosi evolucijski pogled na prošlost čovječanstva: u početku su ljudi sklopili savez s bogovima, počeli zidati oltare i raditi prikaze bogova, potom su naučili govoriti i nakon toga su naučili graditi kuće i obrađivati zemlju. Živjeli su u raštrkanim malim skupinama i još nije bilo gradova. Onda se dogodila velika katastrofa – potop koji je sve uništio, a među ostalim ljudi su morali ponovno otkriti i naučiti vještinu metalurgije. Tih poplava i uništenja je moglo biti više (Platon Zakoni 3. 677-679). Priču o poplavi svi ćemo odbaciti, ali narativ o malim raštrkanim skupinama prije gradova i ideju razvoja nećemo propitivati.

Možemo vidjeti da se nismo daleko maknuli od Platonovog vremena po ideji o raštrkanim malim skupinama.

Marko Terencije Varon u 25 svjetovnih i 16 božanskih knjiga objedinjenih u *Ljudske i božanske starine* opisuje tijek razvoja čovjeka. Po Varonu, za razliku od Platona, prvo dolazi ljudsko, pa božansko. On nije proučavao bit božanstvenosti, nego način na koji su ljudi štovali i slavili bogove. Zbog toga smatra da su prvo postojali gradovi, pa onda religijska mjesta. Poznavanje starina je znanje – *historiam rerum gestaru*. Poznavanje „svetih“ stvari je mišljenje ili osjećaj (*opinionones rerum vanarum*). Moguće je da takvi napisi ostavljaju dojam da su bogovi proizvod čovjeka i zato sv. Aurelije Augustin kritizira Varona. U knjizi *O poljoprivredi* (*De re rustica*) iznosi troperiodnu teoriju o mračnom dobu, mitskom dobu i dobu polisa: „Ljudi su napredovali polako – prvo su ovisili o prirodi, pa počeli s pastoralnim životom – sakupljali su plodove i lovili životinje koje su držali, vjerojatno su to prvo bile ovce jer su najmirnije i najlakše prilagodljive čovjeku, a daju i mlijeko i meso i vunu, nakon toga dolazi treći stupanj – obrada zemlje, pri čemu su zadržali mnogo od prethodna dva stupnja.” (Varon, *De re rustica* II i). Slično donosi Lukrecije u 1. st. pr. Kr. u djelu *O prirodi* (*De rerum natura*). Također

donosi opis tehnološkog razvoja čovjeka i predstavlja suprotstavljanje razumske spoznaje teretu religije. Diodor Sicilski, 60. – 30. g. pr. Kr., u djelu *Biblioteca historica* navodi kako su prvorođeni ljudi imali neizvjesnu i neljudsku sudbinu. Usamljeno su bauljali u potrazi za hranom. Postupno su razvijali govor koji im je omogućio bolju komunikaciju, no u raznim dijelovima svijeta razvijali su se različiti jezici. Ti ljudi nisu znali ništa, pa niti spremati hranu za poslije. Postupno su pronalazili špilje za skloništa, ovladali vatrom i ostalim. Kaže da su to mogli zahvaljujući rukama, govoru i umu te iskustvu.

U poimanju svijeta Platona i Varona vidimo i korijene rasprava o tome što nastaje prije – kompleksno društvo i država ili religija zacrtana na pravednome bogu. Ta rasprava nije prestala ni danas, i rad koji donosi zaključak da su kompleksne države prethodile takvim bogovima imao je golem odjek u znanstvenoj zajednici i javnosti 2019. godine kada je izašao u časopisu *Nature* (Whitehouse 2019). Metodologija kojom se provelo istraživanje i analiza izazvala je toliko kritike da je članak na kraju povučen. Unatoč metodološkim zamjerkama, da je bila neka druga tema, vjerojatno se ne bi dignulo toliko buke niti bi se toliko secirala metodologija.

Vratimo se stupnjevanju. Dijelove Platona i Varona te ostalih vidimo kroz ideju koja se tijekom razdoblja prosvjetiteljstva vraća na velika vrata, nakon što je neko vrijeme bila dominantna doktrina nepromjenjivosti i degeneracije. I jedan i drugi model poslužili su kao inspiracija. J. J. Rousseau da prve ljude opiše kao slobodne, nevine, neopterećene, u skladu s prirodom. U povijesnom tijeku nastaje transformacija iz „prirodnog čovjeka“ u kompetitivnog „društvenog pojedinca“. Kroz razvoj čovjek gubi slobodu, ali razvoj je neminovan (Rousseau 1775, 1762). J. Hobbes razvoj također vidi kao neminovan, ali zato da bi regulirao nasilnu i sebičnu čovjekovu prirodu jer on početak čovječanstva vidi obilježen nasiljem i stalnim borbama. Kroz razvoj se stvaraju strukture koje donose red, a osnova društva je represija urođenih instinkata (Hobbes 1651). Njihove su ideje zacementirale svijet u dalekoj prošlosti i zato su sletjele na plodno tlo ranih antropologa poput E. Tylora i L. Morgana koji dijele razvoj čovjeka u tri etape – divljaštvo, barbarstvo i civilizaciju. Ostalo je povijest (i sadašnjost).

Devetnaesto stoljeće doba je nastanka i/ili osnutka mnogih znanosti, pa tako i arheologije. To je doba kada se društvo proučavalo kroz

filozofska i etnografska/sociološka promišljanja, a materijalna kultura proučavala zasebno pokušavajući je klasificirati. Kada su se stvorile prve klasifikacije arheološke građe u 19. stoljeću i na temelju njih počeli donositi zaključci o životu u prošlosti, spojili su se narativi o razvoju društva i narativi o razvoju predmeta i rodila se arheologija kakvu poznajemo danas. Pritom se na temelju klasifikacija nije stvorila nova, autonomna teorija o društvu u prošlosti, nego su se klasifikacije uklopile u postojeće i općeprihvaćene okvire (troperiodnog) razvoja društva i sve se naoko savršeno spojilo u interpretativni okvir koji je postao nadređeni i nedodirljiv autoritet sljedećih više od 150 godina. Dominantna je postala teorija stupnjeva u slijedu lov, pastoralizam, poljoprivrede. U tu se teoriju stupnjeva tako lijepo ubacio lutajući divljak, sjedilački barbarin i civilizirani građanin.

Stalne kritike koje su pratile arheologiju kroz 20. stoljeće da se bavi predmetima, a ne ljudima, odraz su upravo toga stanja – jer se i nije bavila – predmeti, opažane pojave, naselja bi se klasificirali, ali bi se nakon toga samo utrpali u službeni linearan tijek povijesti društvenog razvoja. Tako su nastali konstitutivni elementi koji i danas dominiraju narativom o prapovijesnom društvu.

Koji su to konstitutivni elementi koji dominiraju narativom o prapovijesnom društvu?

- Život u većim skupinama koje tumaraju zajedno poput krda ili život u malim zatvorenim, gotovo izoliranim cjelinama.
- Linearni, ali polagani razvoj kompleksne društvene organizacije, koji naglo postaje vidljiv nakon što uočimo „dokaze“ za suvremenu koncepciju hijerarhije.
- Racionalne i promišljene ekonomske odluke koje određuju radius kretanja, opseg poslova, izgled naselja itd.
- Dubok osjećaj za kult, ali isključivo kao preteču „civilizirane“ koncepcije duhovnosti i religije, na nekoj primordijalnoj razini.
- Iznimna priprostost u kojoj pojedinci i zajednice „osmišljavaju“ strategije prilagodbe i preživljavanja, ali malo ili ništa dalje od toga.

Zastoj u interpretacijama posljedica je tog i takvoga zatvorenog interpretativnog okvira u kojem se čovjeku dokidaju upravo one karakteristike koje ga čine čovjekom – a to je da u svakom aspektu života postoje kompleksne prakse i pravila koja nisu vođena nago-

nom za preživljavanjem ili postizanjem optimalnih rezultata, nego klupko želja, pokušaja, dobrih i loših odluka koje nisu utemeljene na prepoznatljivim kodovima nego na neograničenim mogućnostima ideje, spoznaje, eksperimenta, ali i loših namjera, agresije, potrebe za iskorištavanjem i potlačivanjem u svrhu vlastite dobrobiti. To su samo djelići slagalice koje čine ukupnost ljudskog iskustva. Reducirati čovjeka na lik koji trči po liniji napretka kao u crtiću *La Linea* ([https://en.wikipedia.org/wiki/La_Linea_\(TV_series\)](https://en.wikipedia.org/wiki/La_Linea_(TV_series))) pokušavajući dohvatiti civilizaciju kao konačni cilj (uz povremene neugodne rupe i prekide na toj crti napretka koje se misteriozno riješe same od sebe). Riječ civilizacija, etimološki gledano, vraća nas u „faznu razvoju ljudskog društva koji je obilježen domestikacijom biljaka i životinja (latinski *civis*, nastao od indoeuropskog *key* – leći, *settle*, dom, obitelj), i posljedično, pojave kompleksnih društava. Ali ne i značenjski. Svi ćemo znati što se pod pojmom civilizacija misli, ali kao drukčiji osvrt na civilizaciju prenosim Graebera i Wengrowa (2021): ako je dostignuće civilizacije nešto tako dobro, zašto je onda bilo potrebno 500 godina držati ljude na nišanu da to prihvate.

Širenje civilizacije i kulture moglo je doći samo iz civiliziranih dijelova svijeta:

- 1) izvor civilizacije je mediteranska Europa – područje Grčke i Rima, odakle su se dostignuća mogla širiti Europom
- 2) izvor civilizacije je na sjeveru Europe, u sklopu germanskih plemena
- 3) *ex oriente lux* (s istoka [dolazi] svjetlost); idući novi pogled bio je taj da civilizacija dolazi s Bliskoga istoka; to je bila poprilično heretička ideja, ali na kraju prihvatljiva jer je to ipak bilo mjesto najstarijih civilizacija, a i mjesto odakle je poteklo kršćanstvo, odnosno sve tri abrahamske religije.

Svi ti rani radovi u osnovi imaju istu zamisao – primordijalni divljak mora se uljuditi i civilizirati jer je njegov život primitivan i bezvrijedan i nitko ne bi trebao tako živjeti. Ako se ne može civilizirati, onda ga se treba pokoriti i kontrolirati, a divljaku se time zapravo čini usluga.

Uzori za ideju civilizacije te transfera društvene promjene bili su i kolonizacija i industrijalizacija. Iako su se uočili i prihvatili loši utje-

caji industrijalizacije, to s kolonizacijom nije bila riječ jer se stradanja drugih nisu uočavala, kao ni njihovi razmjeri, nego se smatralo samo procesom razvoja i uljuđivanja. Tako se gleda i na Rim i na razdoblja „prvih kraljeva“ i sve drugo.

Devetnaesto stoljeće odredile su: rasne teorije, porijeklo naroda, etnogeneze raznih naroda, razvoj znanja, ideja svrhovitosti evolucije čovjeka, uvjerenje u nadmoć bijelog čovjeka, istraživanje prošlosti kao dokolice i strast za otkrivanjem, istraživanjem, samodokazivanjem i samopromocijom.

Profesionalna prapovijesna arheologija intenzivno se razvijala u tri smjera – jedan na području Skandinavije, koji je definirao okvire i pravac razvoja relativne kronologije (Thomsen, Montelius, Worsaae), drugi na području Engleske i Francuske, gdje je naglasak bio na razvoju paleolitika i prihvaćavanja velike starosti čovjeka te istraživanja porijekla čovjeka na temelju materijalnih ostataka, a ne više samo u sferi filozofskih rasprava, dok je treći potekao iz srednje Europe i ideje kulturnih krugova.

Prva zasebna katedra za prapovijesnu arheologiju osnovana je u Beču 1892. godine (Rebay-Salisbury 2011:41). Zašto je to posebno važno za povijest razvoja prapovijesti kao znanstvene discipline kada će se u skorije vrijeme otvoriti mnoštvo njih? Jer je u isto vrijeme na svojem vrhuncu ideja kulturnih krugova u sklopu Bečke škole antropologije. Sredinom 19. stoljeća u srednjoj Europi su prapovijesna arheologija, etnologija i fizička antropologija bile zajedno pod kapom antropologije (Rebay-Salisbury 2011: 42). Te će kulturne krugove srednjoeuropski arheolozi prihvatiti kao što su njihovi sjeverniji kolege prihvatili troperiodni razvoj i postat će osnovna arheološka jedinica preko radova G. Kossine. G. Childea i gotovo svih ostalih arheologa.

Uz malu digresiju, Beč je utjecao na još jedan smjer arheologije; kroz Bečki krug krajem 20-ih i početka 30-ih godina 20. stoljeća čiji su znanstvenici pozivali na logički pozitivizam, uklanjanje gluposti i unifikaciju znanosti (Krieger 1969: 6). Tim je idejama trebalo oko tri desetljeća da dospiju u arheologiju. Međutim, to je bilo samo posredno, kroz pozitivizam, kroz koji su se oformile teorije okolišnog determinizma i kulture kao sustava adaptacija, pa se procesna arheologija svojim razvojem još više udaljila od filozofije, a time i ideja da je teorija važna podloga metodologije.

Bavljenje starinom bila je aktivnost bogate gospode. Doživljavala se kao pravo i obaveza. Obaveza kroz koju se pojedinac ostvaruje i dokazuje u društvu u kojem već ima materijalni i nasljedni status. Velika imena s kojima počinju udžbenici arheologije, nazivaju se katedre i nagrade, imaju svoje korijene izvan profesionalne arheologije, a i prilično kompleksne životne priče koje se uglavnom izostavljaju. Otac stratigrafije i arheologije Augustus Pitt Rivers bio je general koji je tijekom kampanja skupljao starine i tražio ostatke Atlantide. Zbog njegove velike zbirke primili su ga u Society of Antiquaries. Još jedan otac arheologije, Flinders Petrie koji je uveo koncepciju serijacije u arheologiju, kako je marljivo radio na razvoju arheologije tako je radio i na razvoju eugenike. Iz ove skupine donekle se izdvaja Oscar Montelius koji je bio slobodouman i borac za prava žena, no ukopao se u izvornom prapovijesnom dolmenu što danas neće zvučati nimalo profesionalno.

Arheologom se postajalo radom, a ne obrazovanjem, i arheologija u početku nije bila profesija u smislu institucionaliziranog posla koji se radi za plaću, nego strast, pa i opsesija koja se ostvarivala vlastitim novcem ili novcem donatora. No taj lov na blago tim je ljudima pri-skrbio i položaj vječnog autoriteta. Autoritet onda, kao i u mnogim drugim disciplinama, nadilazi sve drugo.

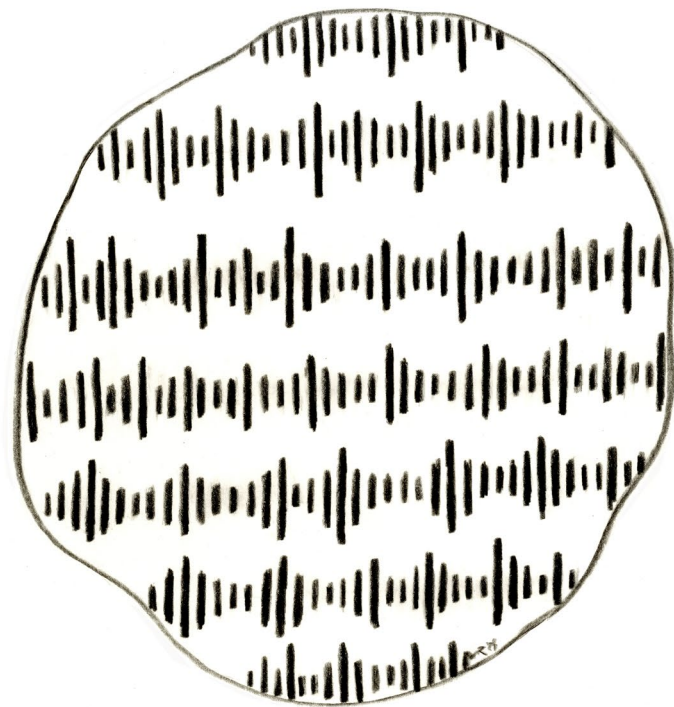
Usporedo s njima ili malo nakon njih dolazimo do druge eskadrile, do pravih lovaca na blago. Oni su bili lovci na blago u vrijeme kada arheologija postaje znanstvena disciplina, i to pravi lovci na blago, a ne slika i prilika Indiane Jonesa koji je ipak primarno prikazan kao borac protiv zlikovaca. To su bili Edward Carter (Tutankamonova grobnica), Heinrich Schliemann (Troja), Arthur Evans (Knosos). Svi su oni tragali ponajprije za blagom.

Slažem se s onima koji će reći da je to bio duh vremena, ali baš zbog tog duha vremena ne smijemo selektivno i slijepo prihvaćati one stvari koje su nam danas prihvatljive.

Svatko od naših predaka imao je manje spoznaja na raspolaganju nego mi danas i ne možemo razmišljati jednako kao i oni jer to znači da ignoriramo ne samo akumulirano znanje nego i njihovo neznanje.

Metanaracija, središnja priča čovjekova razvoja u arheologiji, i dalje počiva na prosvjetiteljstvu (vjera u moć ljudskog razuma i beskonačan napredak) i znanosti (pobjeda čistog znanja) što J. F. Lyotard

definira kao dvije velike naracije moderniteta (Lyotard 1987). Raspad tih velikih priča počinje s postmodernizmom, no raspad nije zahvatio arheologiju pa dominantan arheološki narativ i dalje apsolutno počiva na ideji o stalnom napretku od jednostavnijih misaonih, tehnoloških i kulturnih oblika prema složenijima. Iako ne više toliko deklarativno, ali može se reći da je to čvrsti okvir koji se nesvjesno upotrebljava, i, što je još važnije, u mainstream arheologiji se i ne propituje. Svako arheološko istraživanje mora završiti s određenom interpretacijom. Kako su sama istraživanja i prikupljanje podataka vrlo zahtjevni, i vremenski i financijski i misaono, za zaključke o prirodi i mehanizmima promjene ljudskog društva koji su se mogli manifestirati kroz različite i promjenjive forme, često ne ostaje ni vremena, a ni formalnog obrazovanja.

Riječ kao osnova arheologije

Riječ kao osnova arheologije

Riječ arheologija

Riječ arheologija prvi put spominje Platon i to u značenju priča o stari-
nama ili starih priča u dijalogu „Hippija Veći“. Riječ se može pronaći i kod
Diodora Sicilskog i Strabona (Lidell & Scott n.d.). Skovana je od grčkih ri-
ječi ἀρχαῖος + λόγος – stari i priče, dakle priče o starinama, ili priče iz sta-
rina. Suprotno suvremenom prijevodu tih riječi tada je ta kovanica znači-
la – priče o prošlosti. Tek kad se njome ponovno koristi spomenuti J. Spon
(1685) u djelu *Miscellanea eruditae antiquitati* u 17. stoljeću i poslije kao
dio zanosa pozitivizma i razvoja znanosti za *logos* se počinje primjenjivati
ovo drugo značenje – znanost, znanje. Danas se katkad pogrešno koriste
prijevodi grčkih riječi iz kovanice arheologija s prijevodom znanost, što
je šteta jer se već pri samoj definiciji pojma može upozoriti na komplek-
snost procesa nastanka ove discipline i na ulogu riječi i pripovijedanja
u nastanku, opstanku i naposljetku formiranju znanstvene discipline od
čovjekove sklonosti prema sakupljanju i pričama o prošlim vremenima.

Dakle, ovo je prvo očuvano korištenje riječi arheologija:

[285δ]...Σωκράτης: ἀλλὰ τί μὴν ἔστιν ἃ ἡδέως σου ἀκροῶνται καὶ
ἐπαινοῦσιν; αὐτός μοι εἶπε, ἐπειδὴ ἐγὼ οὐχ εὐρίσκω./ Ἴππίας: περὶ
τῶν γενῶν, ὧ Σώκρατες, τῶν τε ἡρώων καὶ τῶν ἀνθρώπων, καὶ τῶν
κατοικίσεων, ὡς τὸ ἀρχαῖον ἐκτίσθησαν αἱ πόλεις, καὶ συλλήβδην
πάσης τῆς ἀρχαιολογίας ἥδιστα [285ε] ὥστ' ἔγωγε δι' αὐτοὺς
ἠνάγκασμαι ἐκμεμαθηκέναι τε καὶ ἐκμεμελετηκέναι πάντα τὰ
τοιαῦτα....

[285δ]....Sokrat: Ali o čemu onda vole da im ti govoriš i što izaziva pohva-
lu? Sam mi reci, jer što je to ja ne mogu dokučiti.

Hippija: O rodoslovlju, Sokrate, heroja i ljudi, i osnutku gradova, kako su se
nekoć u stara vremena podizali, i općenito o **arheologiji** vole slušati, [285ε]
tako da sam i ja zbog njih bio prisiljen to sve izučiti i izvježbati se u tome
(Plat. Hipp. Maj. 285d-e).

No, često se pogrešno navodi da se izraz arheologija prvi put po-
javljuje kod Tukidida, u djelu *Povijest peloponeskog rata* u kojem piše
o starijoj grčkoj povijesti (primjerice Težak Gregl 2011: 15). To je ime
kojim se poslije i danas naziva njegovo prvo poglavlje, i poznato je
kao Tukididova arheologija, ali riječ se u djelu samom ne spominje.

Arheologija i astronomija

Uvijek mi se činilo da je dobro usporediti arheologiju i astronomiju. Astronomija promatra pojave i objekte iz daleke prošlosti i koristi se alatima kojima ta opažanja pretvara u čitljive opise i slike. Na temelju toga stvaraju se, potvrđuju i opovrgavaju teorije o nastanku i širenju svemira, procesima koji zahvaćaju nebeska tijela i slično. Bitna razlika između arheologije i astronomije u ovom je trenutku to što astronomija ima puno pouzdanije i učinkovitije alate od arheologije – doslovno ima vrstu vremeplova, a to je teleskop (bilo na Zemlji ili u njezinoj orbiti). Još jedna bitna razlika jest u tome što se dio opažanih pojava nalazi cijelo vrijeme na nebu i moguće ih je vidjeti i pratiti njihova gibanja. No, treba se prisjetiti vremena prije teleskopa i razvoja suvremene astronomije kada je postojao niz teorija o onome što danas pouzdano znamo i opažamo čak i opremom iz svojeg doma i mnogobrojnih nepoznanica koje ne može dokučiti današnja oprema. Spoznajno i tehnološki, arheologija je sada u doba Galileia i intuitivnih zaključaka temeljenih na manjkavim empirijskim podacima. I to je u redu.

Još jedna trenutačna velika razlika jest u tome što pogled u prošlost svemira nudi sliku. I to sliku koju može vidjeti svatko, za koju ne mora obići mnoštvo muzeja, pročitati hrpu radova i na kraju si riječima stvoriti sliku u glavi. Astronomija trenutačno nudi ono što mi mislimo da imamo, a nemamo.

Predmeti i riječi

Kao što ni prikaz neba korištenjem teleskopa nije potpuno vjeran prikaz, tako ni arheološke interpretacije nisu neutralni prikazivači idealne slike prošlosti (Shanks & Tilley 1987).

Prvotno sam ovo poglavlje nazvala *Tekst kao izvor znanja o prošlosti*. Uvriježena je definicija da je predmet, materijalna ostavština, osnovni izvor arheološkog znanja i osnovna jedinica znanstvene discipline arheologije. Upravo je materijalna kultura kao predmet bavljenja arheologijom i osnovna razlikovna odrednica prema drugim disciplinama koje se bave čovjekom i čovjekovim „proizvodima“ u prošlosti. Tako se u *Uvodu u prapovijesnu arheologiju* (Težak Gregl 2011) navodi da se razlika povijesti i arheologije očituje baš u tome što se arheologija bavi

materijalnom kulturom, a povijest pisanom riječi. No, nastanak i formiranje arheologije nisu vezani za predmete, nego za riječ, tekstove i tek u konačnici, potragu za materijalnim dokazima tih tekstova. Smatram da je mnogo veću ulogu na razvoj arheologije imala riječ (prvo izgovorena, a onda i pisana) nego materijalna kultura.

Na temelju toga možemo reći da su u sekundarnom nizu arheoloških izvora – predmeti, a da su primarni i oni koji su imali najveći utjecaj na razvoj arheologije – tekstovi. Tekstovi su bili ti koji su poticali zanimanje za pojedine aspekte prošlosti, utjecali na odabir lokacija, odabir tema istraživanja, metoda, na razvoj arheologije nekada pa i danas, unutar discipline i u općoj kulturi.

No, razvoj i povijest arheologije počinje i prije pisane riječi, počinje sviješću o prošlim vremenima i interesom za ta prošla vremena te verbaliziranjem sjećanja i smišljanjem priča o prošlosti te prenošenjem prošlih događaja, sjećanja i emocija u sferu sadašnjosti i budućnosti. Usmena predaja i pričanje priča održali su ne samo znanje o prošlosti i održavaju ga i danas – je li to znanje stvarni odraz događaja, teško je reći, možda i nije presudno, ali nepobitno je da ljudi prenose informacije usmenim putem kroz prostor i vrijeme i čine nevidljive, ali prisutne i snažne sponne koje utječu i na sadašnjost. Opisujući prošlost u sadašnjosti riječima oslikavamo i buduću percepciju, a sve pod utjecajem odabira onoga o čemu govorimo i onoga što izostavljamo, svjesno i nesvjesno.

U posljednje vrijeme sve više pokazatelja upućuje na to da su svi elementi za koje smatramo da su bili dio kompleksne kulturne evolucije zapravo postojali sve vrijeme, ali nismo ih bili u stanju uočiti zbog ograničenog opsega istraživanja ili ograničenosti našeg interpretativnog okvira koji je usmjeren na pojavu određene sirovine ili tipa predmeta, a ne na društvene prakse.

Postprocesni arheolozi sugerirali su sličnost arheološkog istraživanja s pisanjem teksta (primjerice Hodder 1989, Hodder 1991, Tilley 1991), a u novije vrijeme važnost odnosa teksta i predmeta istaknuli su S. Babić (Babić 2018) i B. Olsen (Olsen 2002). Tekst je trajnija manifestacija i način bilježenja riječi koja ostaje ključni element u kreiranju ideje o prošlosti kroz tekstove i to eksplicite i implicite. Na društvenu zbilju kroz tisuće godina i cijeli europski kontinent najveći su utjecaj imali tekstovi kao zapisi priča. Čitanje tih riječi i njihova transforma-

cija iz teksta u ideju koja se realizirala kroz političke i druge prakse. Uz sadašnjost, i prošlost „zapadnoga svijeta“ odredile su dvije knjige – Biblija i *Ilijada* (neposredno i posredno kroz prilagođeni prijevod Vergilijeve *Eneide*). Tim dvjema knjigama možemo dodati i treću, *O podrijetlu vrsta* (Darwin 1859). Već sada možemo uočiti neke bitne razlike. *O podrijetlu vrsta* je u svojoj sadašnjosti utjecala na sve ostale discipline i time utjecala na formiranje okvira prošlosti ljudskog društva kakvu imamo i danas. Biblija i *Ilijada* su u svakom razdoblju bile model i inspiracija za prilagodbe stvarnosti i prošlosti u odnosu na tu stvarnost. Po njima se određivalo što je uopće postojalo, bile su poticaj za potrage, izradu genealogija. Od nekih postojećih ili nepostojećih osoba i događaja iz prošlosti stvorile su opća mjesta cjelokupnoga ljudskoga znanja i danas poznate pojmove gotovo svakome stanovniku europskog kontinenta, a i šire. Iz zanimanja ljudi za određene teme možemo uočiti dugo trajanje u trajanju od nekoliko tisuća godina jednakih tema i zaokupljanja mašte, vjerovanja, usmene predaje i istraživačkog rada nebrojenih pojedinaca i skupina. Proizvodnja arheološkog znanja dugotrajan je proces na koji utječu čimbenici koje kroz povijest discipline pokušavamo prepoznati jer smo sami „zarobljeni u svojoj epistemi“ i ne možemo uočiti ograničenja koje nam ista postavlja (Foucault 2002).

Zašto riječi? Jer su se ideje prenosile pismeno i usmeno, jer okvir prošlosti nismo izgradili od predmeta nego od riječi, jer su mnogobrojni arheološki artefakti preživjeli tisuće godina isključivo zahvaljujući usmenoj predaji, jer su predmeti bili potrebni vladarima da bi potvrdili priču. U idućim redovima pokušat ću elaborirati.

Čak i iz naše sadašnjosti ili najneposrednije prošlosti postoje različite verzije i tumačenja istog događaja. Ona granica od triju generacija pamćenja vrlo je propusna u oba smjera – nedavni događaji mogu imati više verzija, a jedna verzija usmene predaje može preživjeti tisućljeća i imati uistinu dugo trajanje.

Znanje i priče prenosile su se i prenose se izgovorenom i pisanom riječi. U konačnici katkad originalno autorstvo više nije moguće pratiti, a više zapravo i nije važno. Svima su poznate priče o poplavama, divovima i čudovištima koji su živjeli u prošlosti. Neke od tih priča snažno su utjecale i na profesionalnu arheologiju. Najočitiiji i najbolji primjer za to je *Ilijada*. Grad Troja, Trojanski rat i junaci spo-

menuti u tom epu poznati su svakome, a sam pojam Troja i danas je sinonim u arheološkoj struci za posebno važno nalazište, kao i za posebno velik uspjeh istraživača koji uspije otkriti nalazište koje će struka priznati da je po važnosti jednako Troji. Usporedbe hrvatskih nalazišta s Trojom mogu se naći među izjavama profesionalnih arheologa i na mrežnim stranicama Ministarstva kulture i medija Republike Hrvatske (<https://min-kulture.gov.hr/pristup-informacijama-16/ministarstvo-u-medijima-arhiva/arhiva-iz-medija-2010-2022/iz-medija-2010/batina-panonska-troja-zeljeznog-doba/6313>). Homerovo djelo utjecalo, možda i najviše na tijek bavljenja prošlošću i istraživanja prošlosti sve do otprilike vremena reformacije, kada prestaje biti toliko važan u službenim državnim istraživanjima prošlosti, ali ostaje kao inspiracija za istraživanja te kao važan dio stručnog arheološkog i javnog prostora do dandanas (doslovno).

Vidjeli smo da su doba junaka, Troja, trojansko podrijetlo, sakupljanje herojskih predmeta i oružje od bronce ključni elementi Homerova djela koji su utjecali na povijest i razvoj arheologije, ali i usmjerili mnoga druga zbivanja u budućnosti. Herodot i Tukidid su utjecali na povijest. Homer stalno utječe na sadašnjost. Većina ljudi već dugo ne čita njegova djela, ali prepričava ih, interpretira i pamt.

Interpretacija i značenje predmeta

C. J. Thomsen donosi potpunu novinu u istraživanje prošlosti, ideju da se predmeti mogu upotrebljavati umjesto riječi (Eskildsen 2012). On je kao izvor znanja vidio predmete, a muzeje kao mjesto predstavljanja tog znanja. Tako je stvorio ono što se može smatrati „jezikom predmeta“ kao alternativu i izazov tekstualnom jeziku drugih povijesnih disciplina, a koji su preuzeli de Mortillet, Montelius, Childe i mnogi, mnogi drugi. No, usredotočenost na predmet zanemarila je riječi, a prenošenje informacija o predmetu i prošlosti nastavilo se dominantno kroz riječi. Svaki arheolog koji ovo čita na ovom će se mjestu sjetiti barem jednog razgovora u kojem je netko tvrdio da predmeti govore sami za sebe i da, ako arheolog ispravno radi i kopa, ne postoji mogućnost pogreške. Predmeti u sebi nemaju pohranjene informacije i slike. Mnogi istraživači promatraju predmete iz predindustrijskih društava kao da imaju biografije poput ljudi: proizvodnja (rođenje), razmjena (socijalizacija), upotreba (život općenito), odbacivanje (smrt)

i konačno depozicija, (ukapanje) (Johanson 2006). Johanson zapravo uspoređuje stavke u ljudskom životu s koncepcijama lanca operacija, odnosno kako arheolozi promatraju „životni vijek predmeta”. No, ona nudi drukčiji pristup, pristup u kojem se predmeti ne promatraju analogno živim stvarima nego isključivo kao značenje koje ono ima u trenutku kada ga netko posjeduje. I na taj način se predmeti gledaju kao „događaji” koji su, za razliku od drugih povijesnih događaja, preživjeli do danas (Earle 2014). U jednom predmetu može biti sadržano više događaja. Stvari poprimaju značenje isključivo kroz aktivnosti, misli i percepciju korisnika. Predmetu ne možemo vidjeti značenje ako nije aktivan. Za vrlo koncentriran i dobar pregled značenja predmeta u arheološkom kontekstu vidjeti (Johanson 2006).

Predmet ne govori sam za sebe i ako nam netko ne opiše namjenu toga predmeta vrlo teško ćemo je moći proniknuti. Primjeri spomenuti u ovoj knjizi kao čuvar mlijeka, nosač za perad i pritiskivač za papir potječu iz zbirke Vladimira Dodiga Trokuta. Tu se ponovno vraćamo na riječ kao glavni medij prijenosa informacije i znanja.

Predmeti koji su sudjelovali u stvaranju prvih arheoloških tipologija i kronologija nisu potekli iz suvremenih arheoloških istraživanja s pouzdanim i dobro dokumentiranim kontekstima. Oni su dospjeli u muzeje i posjed učenjaka sakupljanjem, darivanjem, otkupom. Većina je predmeta došla bez konteksta koji bi danas zadovoljavao, a novi se temeljito iskopani predmeti trpaju u te davno formirane ladice tipologije upravo opisom, korištenjem riječi. Danas mnogi više ne postoje, dio njih je u sastavu muzejskih postava, zbirki i depoa, a najveći dio njih, osim vrlo uskog kruga stručnjaka, više nitko nije nikada vidio. Oni su nastavili svoj život kao objavljene publikacije, kao referencije i citati koji se kroz riječi prenose generacijama. Predmeti su opet postali riječi. Pogotovo danas kada se objavljuje sve manje crteža arheoloških predmeta.

U publikaciji opet pisana riječ postaje ta koja znanje o predmetu prenosi drugim kolegama koji onda te riječi prenose dalje. Thomsenova usredotočenost na predmete nikako nije riješila multidimenzionalnu prirodu predmeta kao i kompleksnost odnosa čovjeka i predmeta. Danas vidimo pogrešnu interpretaciju predmeta u kabinetima, ali pitanje je možemo li vidjeti vlastite pogrešne interpretacije pogotovo ako su manje očite.

Od nove arheologije predmeti su se pokušali klasificirati prema svojem značenju koje su imali za ljude koji su se njima koristili, odnosno prema funkciji koju su imali. Ispravno se smatralo da samo morfološke značajke nisu dovoljne za to i da se mora pokušati proniknuti u namjenu i smisao predmeta. Poznato je kako je, što je postalo jedna od osnovnih postulata nove, procesne arheologije, Lewis Binford podijelio predmete u tri velike skupine – tehničku, socio-tehničku i ideo-tehničku (Binford 1962). Dva i pol desetljeća poslije C. Renfrew dijeli artefakte opet na tri, ali prema njihovoj „živoj” vrijednosti. Prvu skupinu čini primarna vrijednost – arbitrarna vrijednost koja je određena vrijednošću sirovine koja je sama po sebi također arbitrarne vrijednosti, artefakti od vrijedne sirovine nazivaju se prestižnim dobrima. Druga skupina je uporabna vrijednost – vrijednost predmeta određuje se prema vlastitim obilježjima, kvaliteti i lakoći uporabe, a treća je radna vrijednost – vrijednost onoga što se tim predmetom napravi (Renfrew 1986). Tu je opet na djelu redukcija, u ovom slučaju i funkcije i značenja, te se odražava i vrijednosni sud o kompleksnosti jer se na suvremena društva takvi kriteriji nikada ne bi primijenili. Vrijednosni sud koji se zrcali u inicijalnom opisivanju predmeta čini sam naziv kamenog oruđa koji se donedavno službeno primjenjivao, a koji još nije izašao iz upotrebe – alatka – također u svojoj osnovi nosi predrasudu da nije riječ o alatu u punom smislu riječi, o onom pravom funkcionalnom moćnom alatu, nego o njegovoj reduciranoj verziji, nečem ipak semantički manjem, a ne osnovnom oruđu s kojim su razni hominini preživjeli više od tri milijuna godina. Danas je napredovalo pa je u službenoj upotrebi izraz oruđe (Karavanić et al. 2015). Zanimljiva je i ta dihotomija značenja istog predmeta – ako ga je napravio čovjek, onda je bezvrijedna alatka, ako je pao s neba, onda je svet, živ ili bog sam.

Još jedan aspekt koji valja imati na umu u razmišljanju o arheološkim predmetima, a to je pretpostavljena važnost koju oruđe ima u životu neke zajednice. Skloni smo interpretirati (Šošić Klindžić 2010) oruđe kao važan izvor informacija o društvenom životu neke zajednice. Jedan od razloga je naravno i taj što je jedan od rijetkih izvora informacija nama dostupan za analizu, kao i analogiju s „lovačko-sakupljačkim zajednicama” koje žive u suvremeno doba. No, ono što zaboravljamo jest uloga koju oruđe danas ima u životu neke zajed-

nice. Dok je sama sirovina važan geopolitički element, oruđe samo je uglavnom dio kućanstva, obrtnika i komunalne infrastrukture koji se većinom uistinu uzima zdravo za gotovo i njegova promjena nije toliko odraz društvenih promjena koliko smo to skloni pripisivati onima u prapovijesti. Ipak, oruđe često ima i određenu samo simboličku vrijednost, no ona je toliko ovisna o pojedincu ili nekome lokalnom kontekstu da ju je kompleksno i opisati, a kamoli identificirati pukim proučavanjem materijalnih ostataka. Jednako je teško uočiti specifičnu promjenu pojavom nekog potpuno novog, do sada nepoznatog predmeta, a koje je zapravo refleksija nekih važnih društvenih promjena, no zbog svoje obične uloge i izgleda ne prepoznaje se kao takvo. Time želim reći da neprimjetne promjene nekada bolje odražavaju dinamiku od onih nama bolje uočljivih. Staro, isluženo i zastarjelo oruđe katkad nađe svoje mjesto u muzejima gdje je samo dio bolje ili lošije predstavljene zbirke. Pokatkad je i vezano za neku slavnu osobu i zato izloženo, no nema neku „objektivnu“ vrijednost nego je kontekstualizirano isključivo kroz osobu kojoj je pripadalo pa se ovisno o okolnostima i položaj tog predmeta revidira i mijenja.

Što znači predmet i značenje samo u jednom vremenu, a što u drugome, možda najbolje mogu objasniti s pomoću nastavka Foucaultovog razmatranja o Aldrovandiju i Buffonu i diskursima određenog vremena:

Znanje se dakle sastoji od prenošenja iz jezika u jezik. U restituciji velike uniformne ravnice riječi i stvari. U navođenju svega da govori. To jest u tome da se iznad svih oznaka rodi drugi diskurs komentara. Svojestvo znanja nije ni vidjeti ni pokazati, već interpretirati. Komentar Pisma, komentar drevnih naroda, komentar onoga što su nam prenijeli putnici, komentar legendi i basni: od svakog od tih diskursa ne tražimo da se komentira njegovo pravo da ispriča istinu, od njega samo zahtijevamo mogućnost da se o njemu govori. Jezik kao svoj unutarnji princip ima grananje. „Ima više posla u interpretaciji interpretacije nego o bilo kojemu drugom predmetu; mi se samo gubimo u međusobnom objašnjavanju“. To uopće nije konstatacije neuspjeha kulture ukopane pod vlastitim spomenicima, već definicija neminovnog odnosa koji jezik XVI. stoljeća ima sa samim sobom. S jedne strane, taj odnos omogućuje beskonačno pređenje jezika koji se ne prestaje razvijati, oporaoljati i dovoditi do teturanja svojih prethodnih oblika. Možda se prvi put u zapadnoj kulturi otkriva ta apsolutno otvorena dimenzija jezika koji se više ne može zaustaviti

jer će, kako nikad nije zatvoren u definitivni govor, moći iznijeti svoju istinu samo u budućem diskursu, koji je sav posvećen tome da kaže ono što će reći, ali sam taj diskurs ne sadrži moć da se zaustavi na samome sebi, i to što kaže zatvara poput obećanja koji je opet ostavljeno nekome drugom diskursu...“ (Foucault 2002, 59-60).

U svakom arheološkom radu uvijek se posebno naznačuje koliko je važan kontekst u kojem smo pronašli predmet, i na koji način mi kao istraživači kontekstualiziramo kontekst. Ono što smo našli često postaje glavno, važno, simboličko. O tome je već bilo riječi. Mi ne znamo prepoznati je li kontekst krivi jer smo u našem kanonu, epistemi, paradigmi.

Na kraju prve četvrtine 21. stoljeća arheologiju obilježava raznolikost i zamršenost kao nikada tijekom 150 godina službenog postojanja kao discipline. Iako je prikupljenih artefakata i razvijenih metoda bezbroj, a količina samo raste velikom brzinom, jednako tako raste i broj pitanja i nepoznanica na koje pokušavamo odgovoriti. Iako prividno arheologija je jasno strukturirana znanstvena disciplina, i dalje je odlikuje izrazita heterogenost teorijskih i metodoloških koncepcija koje se primjenjuju pri znanstvenoj interpretaciji. Prije 50 godina D. Clarke je predvidio da će biti potrebna generacija ili dvije da se razvije pouzdan i samo arheologiji svojstven metodološki okvir, ali danas se čini da je u tome bio malo preoptimističan. S jedne strane, K. Kristiansen je optimistično proglasio „treću znanstvenu revoluciju“ (Kristiansen 2014), a D. Graeber i D. Wengrow glasno su upozorili na zablude pojednostavnjene slike o prošlosti i isto tako optimistično najavili da bi raskid s tom zabludom mogao donijeti točniju sliku o prošlosti, ali i bolju budućnost (Graeber & Wengrow 2021). Ta, možda samo prividna dihotomija, ocrtava granice suvremene arheologije, gdje zapravo granica i nema – od strogo provjerljivih podataka na mikrorazini, do novih mogućnosti ljudske mašte na globalnoj razini. Dihotomija postoji i u zahtjevima znanstvene infrastrukture – s jedne strane, traži se primjena metoda prirodnih znanosti, konkretni i provjerljivi podatci, a s druge strane, približavanje javnosti, popularizacija i *storytelling*. Uključivanje javnosti u proces proizvodnje arheološkog znanja postaje u Europi vrlo važna komponenta arheološkog istraživanja, dok je kod nas i dalje neznatno zastupljena. Upravo različiti zahtjevi koji se postavljaju pred arheologiju mogu umjesto frustracije biti prilika da

se istraživanja modificiraju kako bi bolje obuhvatila raznolikost ljudskog iskustva. Na taj način bi se mogle zamisliti različite društvene i političke forme koje promjenjive i na taj se način uvelike približiti prirodnim znanostima razvijanjem modeliranja na stohastičkim umjesto determinističkim načelima. Suvremena tehnologija to nam dopušta.

Razvijanje i iskušavanje različitih scenarija izgrađenih na temelju svih dostupnih podataka i novih analiza može samo ojačati znanstveno obilježje arheologije. Vrijeme je za razvijanje novih ideja jer manje je vremena prošlo od Gordona Childea do Stojana Dimitrijevića nego od Dimitrijevića do nas, a u smislu same slike života u neolitiku i njegova akvarela ograđenoga neolitičkog naselja nismo se mnogo odmaknuli. Dapače, on je uočio veličinu i kompleksnost naselja, koju većina arheologa i danas nije sklona prihvatiti nego i dalje gradi zaključke o životu u neolitiku na temelju vrlo ograničenih spoznaja o izgledu njihovih naselja unatoč mnogobrojnim novim istraživanjima.

Prostor koji kreiramo postaje cijeli svijet koji gradimo za te ljude iz prošlosti. Prestanimo im graditi kaveze i otvorimo im prostranstva da vidimo kako ćemo ih popuniti. Daljinska istraživanja, pogotovo podatci dobiveni laserskim zračnim skeniranjem (LIDAR) upućuju na nužnost proširenja prostora istraživanja u svakom smislu. Koliko ljudi snažno ostavljaju trag svojim aktivnostima i intervencijama u okoliš danas se doslovno vidi ne iz aviona, nego iz satelita.

Strah od neznanstvenosti, neutemeljenosti ideje, modela, teorije, strah od odbijanja publikacije doveo nas je do toga da ne nudimo nikakvu novu ideju i da konstantno potvrđujemo stare paradigme, ili u najboljem slučaju znanstveni rad usmjeravamo na odbijanje novih. Stalno radimo selekciju podataka i donosimo odluke što ćemo prihvatiti, pa tako od istog autora, antičkog ili suvremenog, odabiremo ono što želimo da ostane istinito.

Zbog prirode arheološkog zaključka, koji mora biti napisan, potrebno je prihvatiti da je u sferi znanstvene fantastike, a ne srži znanstvenog pristupa vjera u objektivnu rekonstrukciju prošlosti koju će dosegnuti neovisni arheolog čija je subjektivnost marginalizirana iskustvom i podacima (Shanks & Tilley 1987). Inzistiranje na objektivnosti znanstvenog postupka ne pokazuje znanstvenu strogost nego upravo suprotno, odraz je čežnje. Čežnje za slikom ili idejom znanosti i znanstvenika kakva bi trebala biti. Isto kao što težnja za najbolje oču-

vanim kontekstom odražava gotovo geteovsku čežnju za Pompejima, a dubinsko specijaliziranje i povezivanje sa specifičnim lokalitetom ili setom podataka čežnju za posjedovanjem. Jer, kako A. Palavestra poentira – svaki podatak je „nečiji” (Palavestra 2020). Nije potrebno nijekati i sakrivati da emocije pokreću istraživanja. Bez emocija nema ni interesa za prošlost niti bi bilo ljudi koji bi se zainteresirali za istraživanje prošlosti. Iako je dobro prihvatiti korištenje arheološke imaginacije (jer se nesvjesno svakako njome koristimo), treba biti svjestan da ni arheološka imaginacija nije „nevina”. U njoj se kriju sve iste stupice kao i u svakom drugom pristupu. Ali, arheologija kroz prakse pamćenja, tradiciju i inovacija u (moderno) ljudsko stanje može pronaći načine da se arheološka mašta može poboljša i obogatiti ljudsko iskustvo sada i za budućnost (Shanks 2015).

Toliko je puno stranputica i faktografskih pogrešaka, da ne spominjem strah od propusta važnih podataka i važnih činjenica koji je tolik da mogu čovjeka onesposobiti u radu. U vrijeme znanstvene hiperprodukcije nije moguće, unatoč svoj tehnologiji, pratiti sve što je napisano i sve što postaje dostupno a opet to se (katkad uzaludno) trudimo.

Proces spoznaje svih temelja vlastite discipline nije lagan niti ugodan. Lakše je promatrati disciplinu kao niz zadivljujućih ljudi i događaja pogonjenih interesom za prošlosti i istraživačkim duhom. S time se naravno i lakše poistovjetiti nego s neznanjem, dogmama, rasizmom, eksploatacijom koji su isto tako bili aktivni dionici stvaranja znanosti o prošlosti. Staša Babić precizno ocrtava nesklonost bavljenjem manje pozitivnim stranama arheologije preko pregleda razvoja arheologije G. Daniela i njegova lepršavog pregleda povijesti arheologije kao povijesti znatiželje, interesa, ljubavi, koji pritom istovremeno potpuno ignorira sve druge motive (Babić 2011). Svi dosadašnji uvidi nude nam priliku da prekinemo sa starim običajima pri čemu stalno popravljamo prošlosti i umjesto toga pokušamo popravljanjem arheologije popraviti budućnost (Tripković 2020).

U knjizi su prikazani samo neki primjeri kako je, s istraživanjem prošlosti, nerijetko i neodvojivo povezana potreba za dominacijom, vlašću ili nadmoći. Iz suvremene znanosti nestali su neki od tih čimbenika, ali pojavili su se drugi – potreba za dobivanjem radnog mjesta, za održanjem radnog mjesta, za financiranjem, za autoritetom, za

priznanjem kolega... Te su nam spoznaje potrebne da bismo mogli na pravi način baviti se našom strukom jednako kako je potrebno uočiti vlastite karakterne nedostatke i korigirati ih u svrhu boljeg, kvalitetnijeg života i boljeg odnosa prema drugim ljudima. Potrebno je tu svijest ne nositi kao teret predaka nego je upotrijebiti kao praktični alat koji dekontaminira svakodnevni rad i omogućuje bolje istraživanje.

Za sada, barem, legendu moramo držati odvojenom od arheoloških dokaza, iako, kako je davno primijetio arheolog Stuart Piggott, one imaju intrigantne točke korespondencije koje bi mogle biti previše indikativne da bi se odbacile kao puka slučajnost. (Piggott 1941: 306, Parker Pearson 2021).

Prije kraja vratila bih se na F. Braudela i usudila se zaključiti da sve što danas znamo o prošlosti nije produkt dugog trajanja, nego njegov dio. Dugo trajanje svega u neraskidivom klupku novih ideja i starih spoznaja, nemogućnosti percepcije vremena, stalnog priljeva novog znanja koje kreira novo neznanje.

Moja analiza dominantnih motivacija za istraživanje prošlosti i korištenje zaključaka iz prošlosti nikako za namjeru nema nuditi pesimističan pogled, dapače, te nam spoznaje pomažu da možemo drukčije sagledavati načine na koje radimo i zaključujemo. Dosadašnja ideja linearne prošlosti implicira i neumitnu sadašnjost i budućnost kako nas podsjećaju Wengrow i Graeber koji istodobno nude i rješenje – ako prošlost nije zadana, nije ni budućnost (Graeber & Wengrow 2021).

Na temelju svih novih podataka i indicija trebali bismo se usuditi pokušati uvesti novu paradigmu – zamisliti ljude kao ljude u potpunom smislu te riječi, u svoj šarolikosti života, kao neracionalne, vesele, ljutite, ratoborne, miroljubive, sebične, suosjećajne, konstruktivne, destruktivne, predvidive, nepredvidive...

Budete li se zapitali – zašto i kako bismo to napravili, pa u to je utkano tisuće godina razmišljanja i prikupljenog znanja – podsjetit ću vas da se još prije 150 godina liječilo napitkom od prašine sastrugane s kamenih sjekira.

Prijenos riječi

Teme koje ljude nadahnjuju tisućama godina ne možemo tek tako odbaciti, odnosno licemjerno ih je odbacivati kada su upravo one inspiracija i nama stručnjacima. Isto tako ne bi trebali odbacivati niti rezultate i ideje naših prethodnika arheologa, koje ćemo simbolično držati na pijedestalu neprikosnovenih autoriteta, ali ćemo istovremeno ignorirati njihove teorijske i praktične radove kao zastarjele.

Prošlost ne pripada stručnjacima, struka ne određuje što će zanimati ljude. Kao što vidimo i danas, najviše pozornosti pobuđuju iste teme kao u srednjemu vijeku unatoč svemu do sada iskopanome. Priče su također određivale političke prilike u Europi kao i njihove promjene. Priče o magičnim svojstvima kamenog oruđa donijele su ih iz neolitičkih naselja preko rimskih zidina i kuća seljaka u muzeje 20. i 21. stoljeća.

U našoj je struci praksa prenošenje riječi, a riječi kreiraju, oslikavaju i prenose prošlost. Poslužit ću se starom koncepcijom *translatio imperii* i prilagoditi je kako bih opisala način na koji vidim procese koji završavaju arheološkim znanjem. To bi bilo prenošenje riječi ili prenošenje prošlosti. Koncepcija u kojoj se kroz nekada usmenu predaju, a danas pisanu riječ, prenose ideje i zaključci o prošlosti, koncepcija *translatio verbi*.

Počela sam knjigu analogijom s obitelji, pa ću je time i završiti. Dok se ne suočimo s manjkavostima svojih predaka i onim vlastitima, život teško može kvalitetno i neopterećeno ići dalje. Isto je i s arheologijom. Oslobođeni tereta možemo lakše živjeti, istraživati, opažati, zaključivati te biti uistinu slobodni kao pojedinci i istraživači. Da parafraziram Wengrowa i Graebera (2021), **dopustili smo si izgubiti slobode, nitko nas ne sprečava da ih vratimo**. Kako u životu, tako i u znanosti.

Literatura

Literatura

- Acciarino, D. (2022). Antiquarianism. U M. Sgarbi (Ur.), *Encyclopedia of Renaissance Philosophy* (str. 162–172). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-14169-5_659
- Aiman, R. (1882). *The prehistoric stone tools in popular belief*. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, 12. B. Cf.
- Ako je u Gabeli bila Troja, onda može biti i Trojansko pivo.* (2018, listopad 11). Bljesak.info. <https://bljesak.info/lifestyle/flash/ako-je-u-gabeli-bila-troja-onda-moze-biti-i-trojansko-pivo/249883>
- Albrow, M. (1996). *The global age: state and society beyond modernity*. Polity Press.
- Altamura F., 2013. Reuse of prehistoric lithic implements in historical times: Case studies from the Alban Hills, *Origini*, 35, 7-29.
- Álvarez-Mon, J., Basello, G. P., & Wicks, Y. (Ur.) (2018). *The Elamite World*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315658032>
- Anderson, P., Georges, J.-M., Vargiolu, R., & Zahouani, H. (2006). Insights from a tribological analysis of the tribulum. *Journal of Archaeological Science*, 33, 1559-1568. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2006.02.011>
- Andriolo, K. R. (1979). Kulturkreislehre and the Austrian Mind. *Man*, 14(1), 133–144. <https://doi.org/10.2307/2801646>
- d'Anghiera, P. M. (2010) [1555]. *The Decades of the Newe Worlde or West India Conteynyng the Nauigations and Conquestes of the Spanyardes*.
- Anti muzej.* (bez dat.). Preuzeto 06. svibanj 2024., od <http://anti-muzej.com/>
- Arandelović-Garašanin, D. (1954). *Starčevačka kultura*. Univerza v Ljubljani, Arheološki seminar.
- Amer, T. (2016). The Trojan War in the Middle Ages. U *Medieval Studies* <https://doi.org/10.1093/obo/9780195396584-0212>
- Babić, S. (2011). Čemu još istorija arheologije? *Etnoantropološki problemi*, 6(3), 565–577. <https://doi.org/10.21301/eap.v6i3.1>
- Babić, S. (2018). *Metaarheologija*. Clio.

- Bagley, J., Mrozowski, S., Pezzarossi, H., & Steinberg, J. (2014). Continuity of Lithic Practice from the Eighteenth to the Nineteenth Centuries at the Nipmuc Homestead of Sarah Boston, Grafton, Massachusetts. *Northeast Historical Archaeology*, 43(1), 172–188. <https://doi.org/10.22191/neha/vol43/iss1/9>
- Bahn, P. & Vertut, J. (1997). *Journey through the Ice Age*. University of California Press.
- Bailey, D. W. (2000). *Balkan Prehistory: Exclusion, incorporation and identity*. Routledge.
- Balen-Letunić, D. (1981). Kameno oružje i oruđe s područja Hrvatskog zagorja—Zbirka Pečornik. *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin*, 6(6), 5–15.
- Banov, E. (2018). Nodilova mitološka razmatranja kao arhitekt Pričama iz davnine Ivane Brlić-Mažuranić. U Kos-Lajtman, A., Kujundžić, N. & Lovrić Kralj, S. (Ur.), *Stoljeće "Priča iz davnine": zbornik radova* (str. 113–130). Hrvatska udruga istraživača dječje književnosti.
- Barnes, H. E. (1925). *The New History and the Social Studies*. The Century Co.
- Bates, C. R., Bates, M., Gaffney, C., Gaffney, V., & Raub, T. D. (2019). Geophysical Investigation of the Neolithic Calanais Landscape. *Remote Sensing*, 11(24), 2975. <https://doi.org/10.3390/rs11242975>
- Beaulieu, P.-A. (1994). Antiquarianism and the concern for the past in the Neo-Babylonian period, *Bulletin of the Canadian Society for Mesopotamian Studies*, 28, 37–42.
- Beaulieu, P.-A. (2013). Mesopotamian Antiquarianism from Sumer to Babylon. U A. Schnapp i sur. (Ur.), *World Antiquarianism - Comparative Perspectives* (str. 121–139). Getty Research Institute.
- Bednarik, R. G. (2013). Pleistocene Palaeoart of Africa. *Arts*, 2(1), 6–34. <https://doi.org/10.3390/arts2010006>
- Bednarik, R. G. (2015). The Significance of the Earliest Beads. *Advances in Anthropology*, 5(2), 51–66. <https://doi.org/10.4236/aa.2015.52006>
- Belaj, V. (1998). *Hod kroz godinu: mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*. Golden marketing.
- Belaj, V. (2007). *Hod kroz godinu: Pokušaj rekonstrukcije prahrvatskoga mitskog svjetonazora* (2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje). Golden marketing.

- Belaj, V. (2009). Poganski bogovi i njihovi kršćanski supstituti. *Studia ethnologica Croatica*, 21(1), 169–197.
- Benioff, D., Weiss, D. B., Martin, G. R. R., Strauss, C., Doelger, F., Caulfield, B., Cogman, B., Sapochnik, M., & Nutter, D. (Izvršni producenti). (2011–2019). *Game of Thrones* [TV serija]. HBO Entertainment; Television 360; Grok! Television; Generator Entertainment; Startling Television; Bighead Littlehead. <https://www.imdb.com/title/tt0944947/>
- Bergmann, W. (1992). The problem of time in sociology: an overview of the literature on the state of theory and research on the ‘sociology of time’, 1900–1982. *Time & Society*, 1(1), 81–134.
- Berruti, G. L. F., Sigari, D., Zanasi, C., Bertola, S., Ceresa, A., & Arzarello, M. (2022). A myth debunked. The Porosphaera globularis beads and their relation to the onset of symbolic thinking in prehistory. *Archaeological and Anthropological Sciences*, 14(8), 162. <https://doi.org/10.1007/s12520-022-01629-9>
- Binford, L. R. (1962). Archaeology as Anthropology. *American Antiquity*, 28(2), 217–225. <https://doi.org/10.2307/278380>
- Binford, L. R. (1981). Behavioral Archaeology and the „Pompeii Premise“. *Journal of Anthropological Research*, 37(3), 195–208.
- Blinkenberg, C. (1911). *The Thunderweapon in Religion and Folklore: A Study in Comparative Archaeology*. Cambridge University Press.
- Boardman, J. (2002). *The Archaeology of Nostalgia: How the Greeks Re-Created Their Mythical Past*. Thames & Hudson.
- Bond, C. J. (2009). Biographies of Stone and Landscape: Lithic Scatters. *Internet Archaeology*, 26. <https://doi.org/10.11141/ia.26.1>
- Bond, C. J. (2011). The value, meaning and protection of lithic scatters. *Lithics*, 32, 30–49.
- Bounia, A. (2004). *The Nature of Classical Collecting: Collectors and Collections, 100 BCE – 100 CE*. Aldershot.
- Bourgeon, L. (2021). Revisiting the mammoth bone modifications from Bluefish Caves (YT, Canada). *Journal of Archaeological Science: Reports*, 37, 102969. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2021.102969>
- Bowling, J. (2018). Famed Communities: Trojan Origins, Nationalism, and the Question of Europe in Early Modern England. *Dissertations, Theses, and Capstone Projects*.

- Bradarić, B. (2020, lipanj 1.). *Pokraj Iloka otvorila se misteriozna rupa: „Duboka je pet metara, sav suncokret nam je spaljen“*. Večernji list. <https://www.vecernji.hr/vijesti/pokraj-iloka-se-otvorila-misteriozna-rupa-duboka-je-pet-metara-sav-suncokret-nam-je-spaljen-1406631>
- Bradley, R. (1990). *The Passage of Arms. An Archaeological Analysis of Prehistoric Hoards and Votive Deposits*. Cambridge University Press.
- Braudel, F. (1983). Historija i društvene nauke. Dugo trajanje. *Časopis za suvremenu povijest*, 15(2), 99-122.
- Bressan, D. (2011, ožujak 29). The Thunderstone of Ensisheim. *History of Geology*. <http://historyofgeology.fieldofscience.com/2011/03/thunderstone-of-ensisheim.html>
- Brown, E. A. R. (1998). The Trojan Origins of the French: The Commencement of a Myth's Demise, 1450–1520. U A. P. Smyth (Ur.), *Medieval Europeans: Studies in Ethnic Identity and National Perspectives in Medieval Europe* (str. 135–179). Palgrave Macmillan UK. https://doi.org/10.1007/978-1-349-26610-4_8
- Brown, P. (2013). *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity A.D. 200-1000*. Wiley-Blackwell.
- Bruck, J., & Goodman, M. (1999). Introduction: Themes for a critical archaeology of settlement. U J. Bruck & M. Goodman (Ur.), *Making places in the prehistoric world: Themes in settlement archaeology*. (str. 1–19). UCL Press.
- Bruegel d. Ä., P. (1563). *The Tower of Babel* [Slika]. Kunsthistorisches Museum Wien. <https://www.khm.at/en/objectdb/detail/323/>
- Burić, T. (2015). Strilni kamen s Baba Lokve. *Archaeologia Adriatica*, 9(1), 351–364. <https://doi.org/10.15291/archeo.1195>
- Bühler, R. W. (1992). *Meteorite – Urmaterie aus dem interplanetaren Raum*. Weltbild Verlag.
- Carter, E. A., Pasek, M. A., Smith, T., Kee, T. P., Hines, P., & Edwards, H. G. M. (2010). Rapid Raman mapping of a fulgurite. *Analytical and Bioanalytical Chemistry*, 397(7), 2647–2658. <https://doi.org/10.1007/s00216-010-3593-z>

- Charpin, D. & Ziegler, N. (2013). Masters of Time: Old Babylonian Kings and Calendars. U L. Feliu, J. Llop, A. M. Albà, & J. Sanmartín (Ur.), *Time and History in the Ancient Near East* (str. 57 - 69). Penn State University Press. <https://doi.org/10.5325/j.ctv1bxgzf2.22>
- Chippindale, C., & Gill, D. W. J. (2000). Material Consequences of Contemporary Classical Collecting. *American Journal of Archaeology*, 104(3), 463–511. <https://doi.org/10.2307/507226>
- Christie, A. (1976). *Ubojstvo u Mezopotamiji*. Globus.
- Clarke, A. J. I., Kirkland, C. L., Bevins, R. E., Pearce, N. J. G., Glorie, S., & Ixer, R. A. (2024). A Scottish provenance for the Altar Stone of Stonehenge. *Nature*, 632(8025), 570–575. <https://doi.org/10.1038/s41586-024-07652-1>
- Clarke, D. (1973). Archaeology: The loss of innocence. *Antiquity*, 47(185), 6–18. <https://doi.org/10.1017/S0003598X0003461X>
- Clarke, D. L. (1968). *Analytical Archaeology*. Methuen.
- Clarke, M. (2022). The Legend of Trojan Origins in the Later Middle Ages: Texts and Tapestries. U *Origin Legends in Early Medieval Western Europe* (str. 187–212). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004520660_009
- Čaldarović, O. (2009). Sociologija vremena - pregled osnovnih teorija i koncepata. *Socijalna ekologija*, 18(3–4), 215–235.
- d’Huy, J. (2017). Matriarchy and Prehistory: A Statistical Method for Testing an Old Theory. *Les Cahiers de l’AARS*, 19, 159–170.
- Dąbrowski, J. (2016). Notes on Bronze Age Flintwork. *Analecta Archaeologica Ressorviensia*, 11, 209–228. <https://doi.org/10.15584/anarres.2016.11.9>
- Daniel, G. (1963). *The Idea of Prehistory*. The World Publishing Company.
- Dart, R. A. (1955). The First Australopithecine Fragment from the Makapansgat Pebble Culture Stratum. *Nature*, 176(4473), 170–171. <https://doi.org/10.1038/176170a0>
- Darwin, C. (1859). *On the Origin of Species*. John Murray.
- Dathe, H., & Krüger, H. (2018). Morphometric findings on the Nebra Sky Disc. *Time and Mind*, 11(1), 89–104. <https://doi.org/10.1080/1751696X.2018.1433358>
- de Jong, T., & van Soldt, W. H. (1989). The earliest known solar eclipse record redated. *Nature*, 338(6212), 238–240. <https://doi.org/10.1038/338238a0>

- de Saussure, F. (2000). *Tečaj opće lingvistike*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Dillon, A. (2019). Collecting as Routine Human Behavior: Personal Identity and Control in the Material Digital World. *Information & Culture*, 54(3), 255–280.
- Dragonglass. (2024, svibanj 2). Wiki of Westeros. <https://gameofthrones.fandom.com/wiki/Dragonglass>
- Dukić, A. (2018). Prapovijesne glačane kamene izrađevine sjeverozapadne Hrvatske. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 35, 251–290. <https://doi.org/10.33254/piaz.35.9>
- Earle, T. (2004). Culture matters in the Neolithic transition and emergence of hierarchy in Thy, Denmark: distinguished lecture. *American Anthropologist*, 106 (1), 111-125.
- Emelianov, V. V. (2021). Temporal Perception in Ancient Mesopotamia. U *Temporal Concepts and Perception of Time in the Ancient Orient: Proceedings of the Workshop "Calendar Festivals of the Ancient Orient"* (održano u St. Petersburgu 20.-21. studenog 2020) (str. 15–54).
- Esildsen, K. R. (2012). The Language of Objects: Christian Jürgensen Thomsen's Science of the Past. *Isis*, 103(1), 24–53. <https://doi.org/10.1086/664975>
- Etter, W., & Schmidt, O. (2020). Gessner's fossil crab: An icon for the early history of palaeontology. *Journal of the History of Collections*, 32(3), 411–430. <https://doi.org/10.1093/jhc/fhz039>
- Evans, J. (1872). *Ancient Stone Implements, Weapons, and Ornaments, of Great Britain*. D. Appleton and Company.
- Faraone, C. A. (2014). Inscribed Greek Thunderstones as House- and Body-Amulets in Roman Imperial Times. *Kernos*, 27, 257–284. <https://doi.org/10.4000/kernos.2283>
- Fenollós, J. L. M. (2011). The Tower of Babel Before Archaeology. The Ziggurat of Babylon according to European travellers (XII-XVII centuries). *Res Antiquitatis: Journal of Ancient History*, 2, 31–49.
- Ferreira, B. (2021, siječanj 19). A Bitter Archaeological Feud Over an Ancient Vision of the Cosmos. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2021/01/19/science/nebra-sky-disk.html>
- Ferris, I. (2012). *Roman Britain Through Its Objects*. Amberley Publishing.

- Flanders, E., & Key, A. (2023). The West Tofts handaxe: A remarkably average, structurally flawed, utilitarian biface. *Journal of Archaeological Science*, 160, 105888. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2023.105888>
- Foucault, M. (2002). *Riječi i stvari: Arheologija humanističkih znanosti*. Golden marketing.
- Foucault, M. (2019). *Arheologija znanja*. Mizantrop.
- Ford, B. J. (2009). The microscope of Linnaeus and his blind spot. *The Microscope*, 57(2), 65–72.
- Fox, A. L. (1869). On Some Flint Implements Found Associated with Roman Remains in Oxfordshire and the Isle of Thanet. *The Journal of the Ethnological Society of London (1869-1870)*, 1(1), 1–12. <https://doi.org/10.2307/3014386>
- Freud, S. (1992). *The Diary of Sigmund Freud 1929-1939. A Record of the final decade*. Hogarth Press.
- Freud Museum London. (bez dat.). *Objects*. Freud Museum London. Preuzeto 06. svibanj 2024., od <https://www.freud.org.uk/collections/objects/>
- Friedkin, W. (Redatelj). (2003). *The Hunted [Lovina]* [Film]. Lakeshore Entertainment; Alphaville Films. <https://www.imdb.com/title/tt0269347/>
- Fulton, H. (2022). Historiography and the Invention of British Identity: Troy as an Origin Legend in Medieval Britain and Ireland. U L. Brady & P. Wadden (Ur.). *Origin Legends in Early Medieval Western Europe* (str. 338–362). Brill.
- FX Vestiges. (2017). Les visiteurs - The Visitors - 1993 [Video]. YouTube. Preuzeto 08. travnja 2024., od <https://www.youtube.com/watch?v=DTKORHSI9pQ>
- Gahtan, M. W., & Pegazzano, D. (2014). Museum Archetypes and Collecting: An Overview of the Public, Private, and Virtual Collections of the Ancient World. U *Museum Archetypes and Collecting in the Ancient World* (str. 1–18). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004283480_002
- Gala, N., Lycett, S. J., Bebbler, M. R., & Eren, M. I. (2023). The Injury Costs of Knapping. *American Antiquity*, 88(3), 283–301. <https://doi.org/10.1017/aaq.2023.27>

- Garrison, M. B. (2012). Antiquarianism, Copying, Collecting. U Potts, D. T. (Ur.), *A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East* (str. 27–47). John Wiley & Sons, Ltd. <https://doi.org/10.1002/9781444360790.ch2>
- Gebhard, R., & Krause, R. (2020). Critical comments on the find complex of the so-called Nebra Sky Disk. *Archäologische Informationen*, 43, 325–346. <https://doi.org/10.11588/ai.2020.1.81419>
- Gessner, C., Rondelet, G., Belon, P., & Froschauer, C. (1551). *Conradi Gesneri ... Historiae animalium lib. I[-III]*. apvd Christ. Froschoverum. <https://www.loc.gov/resource/rbctos.2017gen04347v1/>
- Gessner, C. (1565). *Conradi Gesneri De rerum fossilium, lapidum et gemmarum maximè, figuris & similitudinibus liber: Non solùm medicis, sed omnibus rerum naturae ac philologiae studiosis, otilis & iucundus futurus*. [excutat Iacobus Gesnerus]. <https://doi.org/10.5962/bhl.title.107413>
- Glas Slavonije. <http://www.glas-slavonije.hr/273357/4/Orahovcanin-od-malih-nogu-skuplja-stari-novac-oruzje-i-orudje>
- Glassner, J. J. (2004). *The Mesopotamian Chronicle*. Society of Biblical Literature.
- Goodrum, M. R. (2008). Questioning Thunderstones and Arrowheads: The Problem of Recognizing and Interpreting Stone Artifacts in the Seventeenth Century. *Early Science and Medicine*, 13(5), 482–508.
- Goodrum, M. R. (2009). The Creation of Societies for the Study of Prehistory and Their Role in the Formation of Prehistoric Archaeology as a Discipline, 1867–1929. *Bulletin of the History of Archaeology*, 19(2), 27–35. <https://doi.org/10.5334/bha.19204>
- Graeber, D. & Wengrow, D. (2021). *The Dawn of Everything*. Farrar, Straus and Giroux.
- Grassi, G. F. (2014). Nabonidus, King of Babylon. *Middle East - Topics & Arguments*, 3, 125–135. <https://doi.org/10.17192/meta.2014.3.3146>
- Grayson, A. K. (1980). Histories and Historians of the Ancient Near East: Assyria and Babylonia. *Orientalia*, 49, 140–194.
- Gräslund, B. (1987). *The Birth of Prehistoric Chronology. Dating methods and dating systems in Nineteenth-century Scandinavian archeology*. Cambridge University Press.

- Griffith, D. W. (Redatelj). (1916). *Intolerance* [Netrpeljivost] [Film]. D.W. Griffith Productions.
- Grünenberg, K. von. (1487). Beschreibung der Reise von Konstanz nach Jerusalem - Blatt 11r - 027 [Slika]. U Wikipedia. <https://w.wiki/BV5i>
- Gurova M. (2013). Tribulum Inserts in Ethnographic and Archaeological Perspective: Case Studies from Bulgaria and Israel. *Lithic Technology*, 38(3), 179–201.
- Gutzwiller, K. (2010). Heroic Epitaphs of the Classical Age: The Aristotelian Peplos and Beyond. U M. Baumbach, A. Petrovic & I. Petrovic (Ur.), *Archaic and Classical Greek Epigram* (str. 219–249). Cambridge University Press.
- Gyucha, A., & Parkinson, W. (2022). *First Kings of Europe: From Farmers to Rulers in Prehistoric Southeastern Europe*. Cotsen Institute of Archaeology Press.
- Hafstein, V. T. (2003). Bodies of Knowledge. *Ethnologia Europaea*, 33(1), 5–20. <https://doi.org/10.16995/ee.937>
- Hamacher, D., Nunn, P., Gantevoort, M., Taylor, R., Lehman, G., Law, K. H. A., & Miles, M. (2023). The archaeology of orality: Dating Tasmanian Aboriginal oral traditions to the Late Pleistocene. *Journal of Archaeological Science*, 159, 105819. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2023.105819>
- Harmand, S., Lewis, J. E., Feibel, C. S., Lepre, C. J., Prat, S., Lenoble, A., Boës, X., i sur. (2015). 3.3-million-year-old stone tools from Lomekwi 3, West Turkana, Kenya. *Nature*, 521(7552), 310–315. <https://doi.org/10.1038/nature14464>
- Hawking, S. (1996). *The Illustrated a Brief History of Time*. Bantam Books.
- Henige, D. (2009). Impossible to disprove but impossible to believe: The unforgiving epistemology of deep-time oral tradition. *History in Africa*, 36, 127–234. <https://doi.org/10.1353/hia.2010.0014>
- Herodot. (2007). *Povijesti. Prva knjiga*. Matica Hrvatska.
- Hobbes, J. (1651). *Levijatan*. Seven Treasures Publications.
- Hodder, I. (1989). This is not an article about material culture as text. *Journal of Anthropological Archaeology*, 8(3), 250–269. [https://doi.org/10.1016/0278-4165\(89\)90015-9](https://doi.org/10.1016/0278-4165(89)90015-9)
- Hodder, I. (1991). *Reading the past: Current approaches to interpretation in archaeology*. Cambridge University Press.

- Hoffner, H. A. (1980). Histories and Historians of the Ancient Near East: The Hittites. *Orientalia*, 49(4), 283–332.
- Holdaway, S. J., & Wandsnider, L. (2006). Temporal Scales and Archaeological Landscapes from the Eastern Desert of Australia and Intermontane North America. U G. Lock & B. L. Molyneaux (Ur.), *Confronting Scale in Archaeology: Issues of Theory and Practice* (str. 183–202). Springer US. https://doi.org/10.1007/0-387-32773-8_13
- Holtorf, C. (2005). *From Stonehenge to Las Vegas: Archaeology as Popular Culture*. Rowman Altamira.
- Homer (1987). *Ilijada*. Matica Hrvatska.
- Homer (1987). *Odiseja*. Matica Hrvatska.
- Hussain, S. T., & Will, M. (2021). Materiality, Agency and Evolution of Lithic Technology: An Integrated Perspective for Palaeolithic Archaeology. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 28(2), 617–670. <https://doi.org/10.1007/s10816-020-09483-6>
- Imperato, F. (1599). *Dell'istoria naturale di Ferrante Imperato napolitano libri XXVIII: Nella quale ordinatamente si tratta della diuersa condition di miniere e pietre : con alcune historie di piante & animali, sin' hora non date in luce*. Nella Stamparia à Porta Reale, per Costantino Vitale. <https://www.biodiversitylibrary.org/page/47563651#page/6/mode/1up>
- Ivčević, S. (2020). Hodočasnička ampula sv. Mene iz Arheološkog muzeja u Splitu. *Zbornik I. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*, 145–168.
- Janowski, M., & Barton, H. (2012). Reading Human Activity in the Landscape: Stone and thunderstones in the Kelabit Highlands. *Indonesia and the Malay World*, 40(118), 354–371. <https://doi.org/10.1080/13639811.2012.709005>
- Jaramillo, C. M. (2017). Pablo Escobar: Zoomania in the narco imperium. The glorification of the cocaine network. *The Design Journal*, 20(sup1), S4697–S4709. <https://doi.org/10.1080/14606925.2017.1352968>
- Jelovina, D., & Vrsalović, D. (1981). Srednjovjekovno groblje na „Begovači“ u selu Biljanima donjim kod Zadra. *Starohrvatska prosvjeta*, III(11), 55–136.
- Jeruzalemska Biblija*. (2012). Kršćanska sadašnjost d.o.o.

- Johanson, K. (2006). The Contribution of Stray Finds for Studying Everyday Practices: The Example of Stone Axes. *Estonian Journal of Archaeology*, 10(2), 99–131.
- Johanson, K. (2009). The Changing Meaning of ‘Thunderbolts’. *Folklore: Electronic Journal of Folklore*, 42(2), 129–174. <https://doi.org/10.7592/FEJF2009.42.johanson>
- Jurilj, Z. (2013, srpanj 31). *Salinasova knjiga dokaz da je drevni grad ipak u dolini Neretve?* Večernji list. <https://www.vecernji.hr/lifestyle/salinasova-knjiga-dokaz-da-je-drevni-grad-ipak-u-dolini-neretve-591874>
- Kant I. (1984). *Kritika čistog uma*. Nakladni zavod Matice Hrvatske.
- Karavanić, I., Vukosavljević, N., Šošić Klindžić, R., Težak-Gregl, T., Halamić, J., Bošnjak Botica, T., & Nahod, B. (2015). *Pojmovnik kamenoga doba*. FF Press; Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
- Katičić, R. (2011). Jurjevo koplje i Jurjev mač. U A. Pleterski & I. Aljinović (Ur.), *Perunovo koplje* (str. 81–86). Inštitut za arheologiju ZRC SAZU, Založba ZRC.
- Klein, R. (2000). Archeology and the evolution of human behavior. *Evolutionary Anthropology*, 9(1), 17–36.
- Knapp, B. (1992). *Archaeology, Annales, and Ethnohistory*. Cambridge University Press.
- Koch, F. (1904). Mikroskopsko istraživanje nekih neolitičkih kamenih predmeta. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 7(1), 179–181.
- Kohl, P. L. (1998). Nationalism and Archaeology: On the Constructions of Nations and the Reconstructions of the Remote past. *Annual Review of Anthropology*, 27, 223–246.
- Kolanović, J. (1982). Prilog povijesti šibenskih hodočašća u kasnom srednjem vijeku. *Croatica Christiana periodica*, 6(9), 13–36.
- Kozina, F. (2016). *Moji super prapovijesni dinosauri*. Naša djeca d.o.o.
- Krauss, F. S. (1886). Sreća. Glück und Schicksal im Volksglauben der Südslaven. *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, 16, 102–162.
- Krieger, W. H. (1969). *Can there be a philosophy of archaeology?: processual archaeology and the philosophy of science*. Lexington Books.

- Kristiansen, K. (2014). Towards a New Paradigm? The Third Science Revolution and its Possible Consequences in Archaeology. *Current Swedish Archaeology*, 22(1), 11–34. <https://doi.org/10.37718/CSA.2014.01>
- Kufel-Diakowska, B., Chłoń, M., & Baron, J. (2022). A Neolithic ground stone tool as an Early Iron Age funerary gift. *Antiquity*, 96(390), 1621–1627. <https://doi.org/10.15184/aqy.2022.124>
- Kuhn, S. T. (2013). *Struktura znanstvenih revolucija*. Naklada Jesenski i Turk: Hrvatsko sociološko društvo.
- Kuo, L.-W., Smith, S. A. F., Chen, C.-C., Ku, C.-S., Chiang, C.-Y., Brown, D., Negrini, M., Huang, W.-J., & Chen, T.-Y. (2021). Lightning-induced high temperature and pressure microstructures in surface and subsurface fulgurites. *Scientific Reports*, 11(1), 22031. <https://doi.org/10.1038/s41598-021-01559-x>
- Kurasiński, T. (2021). Against Disease, Suffering, and Other Plagues: The Magic-healing Role of Thunderstones in the Middle Ages and Modern Times. *Fasciculi Archaeologiae Historicae*, 34, 7–24. <https://doi.org/10.23858/FAH34.2021.001>
- Kurasiński, T. (2022). In Roofs, Walls and Towers: About the Apotropaic Properties Attributes in the Middle Ages and Modern Times, the so called Thunderstones (Magic-Spatial Aspects). *Fasciculi Archaeologiae Historicae*, 35, 109–129. <https://doi.org/10.23858/FAH35.2022.008>
- Kužić, K. (2012). Grmljavinske oluje, udari groma i vatra sv. nikole u hrvatskim primorskim krajevima (14.-18. st.). *Hrvatski meteorološki časopis*, 47(47), 69–97.
- Kužić, K. (2015). Nordijski hodočasnici u hrvatskim primorskim krajevima (14. – 17. stoljeće). *Povijesni prilozi*, 34(49), 127–159.
- Ladić, Z. (1993). Prilog proučavanju hodočašćenja iz Zadra u drugoj polovici 14. stoljeća, *Croatica Christiana periodica*, 17(32), 17–31.
- Ladić, Z. (2020). Hodočašća kasnosrednjovjekovnih stanovnika šibenske komune—1. Dio. *Juraj*, 9(XII/2020), 43–54.
- Ladić, Z. (2021). Hodočašća kasnosrednjovjekovnih stanovnika šibenske komune—2. Dio. *Juraj*, 12, 28–38.
- le Goff, J. (1998). *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*. Golden marketing.

- Lidell, H.G. & Scott, R. (n.d.) *A Greek English Lexicon*. Preuzeto 15. svibanj 2024., od <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0057:entry=lo/gos>
- Lonza, N. (2017). Ego fui per omnia loca sancta: Hodočašće Dubrovkinje Maruše u Svetu Zemlju 1394. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti*, 529, 98–124. <https://doi.org/10.21857/mnlqgcjkpy>
- Lović, I. (2012). *Gorjanske ljelje*. KUD „Gorjanac“.
- Lović, I. (2024). *Ljelje iz Gorjana, proljetni ophod i svjetska baština*. U tisku.
- Lowenthal, D. (1985). *The Past is a Foreign Country*. Cambridge University Press.
- Lucas, G. (Redatelj). (1999). *Star Wars: Episode I - The Phantom Menace* [Zvezdani ratovi epizoda 1: Fantomska prijetnja] [Film]. Lucasfilm. <https://www.imdb.com/title/tt0120915/>
- Lucas, G. (2005). *The Archaeology of Time*. Routledge.
- Lučin, B. (2012). Marulićeva recepcija netekstualne antike (salonitanski paratekst ‘Tumača uz natpise starih’). U: Perivoj od slave. *Zbornik Druge Fališevac / Bogdan, Tomislav ; Brković, Ivana ; Dukić, Davor i sur.* (ur.) FF Press, (2012).
- Luedtke, B. E. (1999). What makes a good gunflint? *Archaeology of Eastern North America*, 27, 71–79.
- Liotard, J. F. (1987). Re-Writing Modernity. *Substance*, 16(3), 3–9. <https://doi.org/10.2307/3685193>
- MacGregor, A. (2001). *The Ashmolean Museum: A Brief History of the Museum and Its Collections*. Ashmolean Museum.
- Madsen, P. K. (2012). Prologue. *Danish Journal of Archaeology*, 1, 3–3. <https://doi.org/10.1080/21662282.2012.815438>
- Magid, G. (2006). Sumerian Early Dynastic Royal Inscriptions. U M. W. Chavalas (Ur.), *The Ancient Near East: Historical Sources in Translation* (str. 4–16). Blackwell.
- Mappa Mundi Hereford*. (bez dat.). Preuzeto 11. svibanj 2024., od <https://www.themappamundi.co.uk/>
- Marcuš, B. (2017). *Kamen na prapovijesni način: glačane kamene alatke iz fundusa Muzeja Međimurja Čakovec*. Muzej Međimurja Čakovec.

- Markovinović, M. (2022). *Čuvar mlijeka nekada se mogao pronaći u svakoj kuhinji*. mirovina.hr. Preuzeto 12. svibanj 2024., od <https://www.mirovina.hr/fotodana/cuvar-mlijeka-nekada-se-mogao-pronaci-u-svakoj-kuhinji/>
- Marshall, M. (2023). The civilisation myth: How new discoveries are rewriting human history. *New Scientist*. <https://www.newscientist.com/article/mg25834450-800-the-civilisation-myth-how-new-discoveries-are-rewriting-human-history/>
- Maul, S. M. (2008). 1. Walking Backwards into the Future: The Conception of Time in the Ancient Near East. U T. Miller (Ur.), *Given World and Time: Temporalities in Context* (str. 13–14). Central European University Press. <https://doi.org/10.1515/9786155211591-003>
- May, N. N. (2013). "I Read the Inscriptions from before the Flood ...". U L. Feliu, J. Llop, A. M. Albà, & J. Sanmartín (Ur.), *Time and History in the Ancient Near East* (str. 199–210). Penn State University Press. <https://doi.org/10.5325/j.ctv1bxgzf2.22>
- Maynes, M. J., & Waltner, A. (2012). Temporalities and Periodization in Deep History: Technology, Gender, and Benchmarks of "Human Development." *Social Science History*, 36(1), 59–83.
- Mayor, A. (2022). *The First Fossil Hunters: Dinosaurs, Mammoths, and Myth in Greek and Roman Times*. Princeton University Press.
- McBrearty, S., & Brooks, A. S. (2000). The revolution that wasn't: a new interpretation of the origin of modern human behavior. *Journal of Human Evolution*, 39(5), 453–563. <https://doi.org/10.1006/jhev.2000.0435>
- McCall, D. F. (1973). Prehistory as a Kind of History. [Recenzija Prehistoric Agriculture; The Carbon-14 Dating of Iron; Prehistory: An Introduction, S. Struever, N. J. van der Merwe, & D. Roe] *The Journal of Interdisciplinary History*, 3(4), 733–739. <https://doi.org/10.2307/202691>
- McGarvey, K. (2020, veljača 26). *One of the world's oldest globes is ready for its close-up*. News Center. <https://www.rochester.edu/newscenter/worlds-oldest-globe-hunt-lenox-lazarus-project-417532/>
- McNamara, K. J. (2007). Shepherds' crowns, fairy loaves and thunderstones: The mythology of fossil echinoids in England. *Geological Society, London, Special Publications*, 273(1), 279–294. <https://doi.org/10.1144/GSL.SP.2007.273.01.22>

- Meier, J. S., Pliatsika, V., & Shelton, K. (2024). The earliest evidence of large animal fossil collecting in mainland Greece at Bronze Age Mycenae. *Scientific Reports*, 14(1), 19158. <https://doi.org/10.1038/s41598-024-68778-w>
- Mihajlović, V. V. (2017). Antiquarians between Nature and Culture. *Etnoantropološki problemi*, 12(3), 767–793. <https://doi.org/10.21301/EAP.V12I3.5>
- Ministarstvo kulture. (2010, prosinac 4.). *Batina, panonska Troja željeznog doba*. Ministarstvo kulture. <https://min-kulture.gov.hr/pristup-informacijama-16/ministarstvo-u-medijima-arhiva/arhiva-iz-medija-2010-2022/iz-medija-2010/batina-panonska-troja-zeljeznog-doba/6313>
- Mlekuž Vrhovnik, D. (2023). *Dark prehistory: An almost manifesto*. U tisku. <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.31495.57769>
- Momigliano, A. (1950). Ancient History and the Antiquarian. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, 13(3–4), 285–315. <https://doi.org/10.2307/750215>
- Morgan, L. H. (1981). *Drevno društvo : istraživanja čovekovog razvoja od divljaštva i varvarstva do civilizacije*. Prosveta.
- Moshenska, G. (2008). A Hard Rain: Children's Shrapnel Collections in the Second World War. *Journal of Material Culture*, 13(1), 107–125. <https://doi.org/10.1177/1359183507086221>
- Muensterberger, W. (1994). *Collecting: An Unruly Passion: Psychological Perspectives*. Princeton University Press.
- Murphy, G. R. (2006). *Gemstone of Paradise: The Holy Grail in Wolfram's "Parzival"*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0195306392.001.0001>
- Murray, T. (2007). *Milestones in Archaeology: A Chronological Encyclopedia*. ABC-CLIO.
- Natuniewicz-Sekuła, M., & Werra, D. H. (2016). Flint artefacts from the Wielbark culture cemetery at Weklisce, Site 7, Elbląg county. *Journal of Lithic Studies*, 3(2), 579–596. <https://doi.org/10.2218/jls.v3i2.1399>
- NEVEROVATNO: Troja je bila u blizini ovog grada bivše Jugoslavije?! (2015, kolovoz 7). *Telegraf.rs*. <https://www.telegraf.rs/zanimljivosti/1694101-neverovatno-troja-je-bila-u-blizini-mostara-u-dolini-reke-neretve>

- Newell, W. R. (Ur.). (2016). City of God or City of Man? The Tyrant as Modern State Builder. U *Tyrants: A History of Power, Injustice, and Terror* (str. 71–132). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781316014790.004>
- Nodilo, N. (1888). VI Religija Srbâ i Hrvatâ na glavnoj osnovi pjesama, priča i govoranarodnog. Gromovnik Perun i Oganj. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 21(LXXXIX), 129–209. <http://dizbi.hazu.hr/object/10502>
- Novak, M. (2007). *Tragovi hrvatske mitologije*. Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Olivier, L. (2013). Time. U P. Graves-Brown, R. Harrison, & A. Piccini (Ur.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Contemporary World* (str. 167-177). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199602001.013.048>
- Olsen, B. (2002). *Od predmeta do teksta*. Geopoetika.
- Palavestra, A. (2020). *Usamljeni arheolog : terenski metod Miloja M. Vasića*. Filozofski fakultet – Univerzitet u Beogradu.
- Paletin, V. (1994). *Rasprava o pravu i opravdanosti rata što ga španjolski vladari vode protiv naroda Zapadne Indije*. Globus.
- Palmer, A. (2024). *Royalty Reconsidered: The King's Beer and the Commoner's Shirt*. National Endowment for the Humanities. Preuzeto 06. listopada 2024., od <https://www.neh.gov/article/royalty-reconsidered-kings-beer-and-commoners-shirt>
- Palmer, D. (2016). *Prapovijest. Sveobuhvatna ilustrirana povijest života na Zemlji*. Mozaik d.o.o.
- Parker Pearson, M. (2021). Archaeology and legend: Investigating Stonehenge. *Archaeology International*, 24(1), 144–164. <https://doi.org/10.14324/111.444.ai.2021.09>
- Peričić, E. (1984). Vijesti o najstarijim hrvatskim hodočašćima. *Bogoslovska smotra*, 54(4), 550–552.
- Pernicka, E., Adam, J., Borg, G., Brüggmann, G., Bunnefeld, J.-H., Kainz, W., Klamm, M., Koiki, T., Meller, H., Schwarz, R., Stöllner, T., Wunderlich, C.-H., & Reichenberger, A. (2020). Why the Nebra Sky Disc Dates to the Early Bronze Age. An Overview of the Interdisciplinary Results. *Archaeologia Austriaca*, 104, 89–122.

- Perreault, C. (2019). *The Quality of Archaeological Record*. The University of Chicago Press.
- Petrić, N. (1998). Iz hrvatske renesansne arheologije. *Starohrvatska prosvjeta*, III (25), 139–166.
- Piggott, S. (1941). The Sources Of Geoffrey Of Monmouth: I The Pre-Roman King List, *Antiquity* 15(59).
- Piggott, S. (1959). The Radio-Carbon Date from Durrington Walls. *Antiquity*, 33(132), 289–290. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00106714>
- Pihler, L. (1933). Oko Ivančice – Pod Grebengradom, *Varaždinske novosti* br. 170, 1–2.
- Platon. (1957). *Zakoni*. Naprijed.
- Plinije St.. *Naturalis Historia*. Teubner. <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:latinLit:phi0978.phi001.perseus-lat1:preface.1>
- Pocock, J. G. A. (Ur.). (2003). The historiography of the translatio imperii. U *Barbarism and Religion: Volume 3: The First Decline and Fall* (Sv. 3, str. 127–150). Cambridge University Press; Cambridge Core. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490675.009>
- Poiré, J.-M. (Redatelj). (1994). *Les visiteurs [Daleki rođaci]* [Film]. Alpillés Productions; Amigo Productions; Canal+. <https://www.imdb.com/title/tt0108500/>
- Prestwich, J. (1859). On the Occurrence of Flint-Implements, Associated with the Remains of Extinct Mammalia, in Undisturbed Beds of a Late Geological Period. *Proceedings of the Royal Society of London*, 10, 50-59. <https://doi.org/10.1098/r SPL.1859.0019>
- Price, S. (1985). *Homerova slepa publika*. Novinska agencija Tanjug.
- Rapan Papeša, A. (2020). Magic or Practicality? “Antiquities” in Avar Period Graves in Eastern Croatia. U S. Krznar, T. Sekelj Ivančan, J. Belaj, T. Tkalčec (Ur.), *Life and Death in Medieval and Early Modern Times: proceedings of the 5th International Scientific Conference of Mediaeval Archaeology of the Institute of Archaeology Zagreb, 6th and 7th June 2018* (str. 17–31). Institut za arheologiju.
- Rebay-Salisbury, K. (2011). Thoughts in circles: Kulturkreislehre as a hidden paradigm in past and present archaeological interpretations. U B. Roberts & M. Vander Linden (Ur.), *Investigating Archaeological Cultures* (str. 41–59). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-6970-5_3

- Reed, K. (2019). Ritual household deposits and the religious imaginaries of early medieval Dalmatia (Croatia). *Journal of Anthropological Archaeology*, 56, 101084, 1–10. <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2019.101084>
- Renfrew, C. (1986). Varna and the emergence of wealth in prehistoric Europe. U A. Appadurai (Ur.), *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective* (str. 141–168). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511819582.007>
- Rodden, J. (1981). The Development of the Three Age System: Archaeology's first Paradigm. U D. Glyn (Ur.), *Towards the History of Archaeology* (str. 51–68). Thames and Hudson.
- Rousseau, J. J. (1978). *Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima*. Školska knjiga.
- Rousseau, J. J. (1978). *Društveni ugovor*. Školska knjiga.
- Rowley-Conwy, P. (2006). The concept of prehistory and the invention of the terms 'prehistoric' and 'prehistorian': The Scandinavian origin, 1833–1850. *European Journal of Archaeology*, 9(1), 103–130. <https://doi.org/10.1177/1461957107077709>
- Rowley-Conwy, P. (2007). *From Genesis to Prehistory*. Oxford University Press.
- Rubio, G. (2013). Time before Time: Primeval Narratives in Early Mesopotamian Literature. U L. Feliu, J. Llop, A. M. Albà, & J. Sanmartín (Ur.), *Time and History in the Ancient Near East: Proceedings of the 56th Rencontre Assyriologique Internationale, Barcelona, July 26th-30th, 2010* (str. 3–18). Penn State University Press. <https://doi.org/10.1515/9781575068565-003>
- Salvador, R. B., & Tomotani, B. M. (2014). The Kraken: When myth encounters science. *História, Ciências, Saúde-Manguinhos*, 21(3), 971–994. <https://doi.org/10.1590/S0104-59702014000300010>
- Sasson, J. M. (2015). *From the Mari Archives: An Anthology of Old Babylonian Letters*. Penn State University Press. <https://doi.org/10.1515/9781575063768>
- Sawyer, J. F. A., & Stephenson, F. R. (1970). Literary and astronomical evidence for a total eclipse of the sun observed in ancient Ugarit on 3 May 1375 b.c. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 33(3), 467–489. <https://doi.org/10.1017/S0041977X00126515>

- Scarre, C. (2018). *The Human Past. World Prehistory and the Development of Human Societies*. Thames and Hudson.
- Schiffer, M. (1985). Is there a „Pompeii Premise“ in Archaeology? *Journal of Anthropological Research*, 41(1), 18–41.
- Schmidt, P. R., Mrozowski, S. A., Schmidt, P. R., & Mrozowski, S. A. (Ur.). (2013). The Death of Prehistory: Reforming the Past, Looking to the Future. U *The Death of Prehistory* (str. 1–28). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:osobl/9780199684595.003.0001>
- Schnapp, A. (1996). *The discovery of the past*. British Museum Press.
- Schnapp, A. (2012). The Many Dimensions of the Antiquary's Practice. U P. N. Miller & F. Louis (Ur.), *Antiquarianism and Intellectual Life in Europe and China, 1500–1800* (str. 58–80). University of Michigan Press.
- Sehassseh, E. M., i sur. (2021). Early Middle Stone Age personal ornaments from Bizmoune Cave, Essaouira, Morocco. *Science Advances*, 7(39), eabi8620. <https://doi.org/10.1126/sciadv.abi8620>
- Semaw, S. (2000). The World's Oldest Stone Artefacts from Gona, Ethiopia: Their Implications for Understanding Stone Technology and Patterns of Human Evolution Between 2.6–1.5 Million Years Ago. *Journal of Archaeological Science*, 27(12), 1197–1214. <https://doi.org/10.1006/jasc.1999.0592>
- Shanks, M. (2015). *Archaeological Imagination*. Routledge.
- Shanks, M. & Tilley, C. (1987). *Social Theory and Archaeology*. Polity & Blackwell.
- Shaya, J. (2014.) 2 Greek Temple Treasures and the Invention of Collecting. U *Museum Archetypes and Collecting in the Ancient World* (str. 24–32). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004283480_004
- Sielski, S. (1941). Hamajlije. U M. Gavazzi (Ur.), *Etnografska istraživanja i grada III* (str. 81–120). Hrvatski državni etnografski muzej.
- Sinožić, V. (2016). *Naša Troja*. Naklada Uliks.
- Sklenar, K. (1983). *Archaeology in Central Europe: The First 500 Years*. Leicester University Press.
- Starac, R. (2009). Od kremenih sjekira do gromovnika Peruna. *Lica kulturnog identiteta* [brošura]. TZ Kvarner.
- Shakespeare, W. (1050). *Otelo*. Matica Hrvatska.

- Sokač-Štimac, D. (1979). Prehistorijske kamene sjekire iz Požeške kotline. *Vjesnik Muzeja Požeške kotline* 2-3, 5–50.
- Spear, T. (1981). Oral Traditions: Whose History. *History in Africa*, 8, 165–181.
- Spon, J. (1685). *Miscellanea eruditaе antiquitati*. Sumptibus Fratrum Huguetan & Soc. Lyon
- Staff, S. (2015, listopad 19). *A Visual History of All the Official 'Star Wars' Posters*. ScreenCrush. <https://screencrush.com/star-wars-posters-gallery/>
- Stevens, E. T. (1870). *Flint Chips: A Guide to Prehistoric Archæology, as Illustrated by the Collection in the Blackmore Museum, Salisbury*. Bell and Daldy.
- Suter, C. E. (2012). Gudea of Lagash: Iconoclasm or Tooth of Time? U N. N. May (Ur.), *Iconoclasm and text destruction in the ancient Near East and beyond* (str. 57–87). The Oriental Institute of the University of Chicago.
- Šimek, M. (2010). "Kamena strela" u srednjovjekovnoj utvrđi? *Zbornik soboškega muzeja*, 15, 135–149.
- Šošić Klindžić, R. (2010). *Proizvodnja cijepanih kamenih artefakata ranih poljodjelskih zajednica na prostoru istočne Hrvatske*. Doktorska disertacija. Sveučilište u Zagrebu.
- Šošić Klindžić, R. (2016). *Uvod u teorijsku arheologiju - stvaraoci i pravci u 20. stoljeću*. FF Press.
- Šošić Klindžić, R. (2022). Bakreno doba - kamene izrađevine lasinjske kulture. U S. Kovačević, H. Kalafatić (Ur.), *Zbelava - Pod lipom. Naseljenost doline rijeke Drave od prapovijesti do srednjeg vijeka* (str. 85-97). Institut za arheologiju.
- Šošić Klindžić, R., Šiljeg, B., & Kalafatić, H. (2024). Multiscale and Multitemporal Remote Sensing for Neolithic Settlement Detection and Protection—The Case of Gorjani, Croatia. *Remote Sensing*, 16(5), 736. <https://doi.org/10.3390/rs16050736>
- Tanselle, T. G. (1998). A Rationale of Collecting. *Studies in Bibliography*, 51, 1–25.
- Težak-Gregl, T. (2011). *Uvod u prapovijesnu arheologiju*. Leykam International.
- Tilley, C. (1991). *Material Culture and Text: The Art of Ambiguity*. Routledge.

- Tomašević, D. (2021, veljača 10). *OBIŠLI SMO PITUNTIUM (3) Znete li da je u Podstrani pronađen mač kralja Artura? U zidu crkve ispisan ratni put rimskog vojskovođe*. Dalmacija danas. <https://www.dalmacijadanas.hr/obisli-smo-pituntium-3-znate-li-da-je-u-podstrani-pronaden-mac-kralja-artura-u-zidu-crkve-ispisan-ratni-put-rimskog-vojskovode>
- Trigger, B. G. (2006). *A History of Archaeological Thought second edition*. Cambridge University Press.
- Tripković, B. (2020). *Veliki svet i mali svetovi*. Univerzitet u Beogradu - Filozofski fakultet.
- Tukidid. (1957). *Povijest peloponeskog rada*. Matica Hrvatska.
- Turner, D. (2007). *Making Prehistory Historical Science and the Scientific Realism Debate*. Cambridge University Press.
- Tylor, E. B. (1929). *Primitive Culture : Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Language, Art & Custom*. John Murray.
- UNESCO World Heritage Centre. (bez dat.). *Archaeological Site of Troy*. UNESCO World Heritage Centre. Preuzeto 06. svibanj 2024., od <https://whc.unesco.org/en/list/849/>
- Verri, G., Granger-Taylor, H., Jenkins, I., Sweek, T., Weglowska, K., & Wootton, W. T. (2023). The goddess' new clothes: the carving and polychromy of the Parthenon Sculptures. *Antiquity*, 97(395), 1173–1192. <https://doi.org/10.15184/aqy.2023.130>
- von Linné, C. (1735). *Caroli Linnaei, Sveci, Doctoris Medicinae systema naturae, sive, Regna tria naturae systematice proposita per classes, ordines, genera, & species*. Apud Theodorum Haak :Ex Typographia Joannis Wilhelmi de Groot. <https://www.biodiversitylibrary.org/page/728497>
- von Linné, C., Leche, J., & Bergquist, C. (1746). *Caroli Linnaei medic. & botan. Prof. Upsal ... Fauna Svecica, sistens animalia Sveciae regni: Quadrupedia, aves, amphibia, pisces, insecta, vermes, distributa per classes & ordines, genera & species, cum differentiis specierum, synonymis autorum, nominibus incolarum, locis habitationum, descriptionibus insectorum*: Sv. (1746). C. Wishoff et G.J. Wishoff. <https://www.biodiversitylibrary.org/page/41545741>
- Vuković, J. (2023). Datovanje i kulturni procesi: interpretativni potencijal i naučnost. *Etnoantropološki problemi*, 18(3), 663–674. <https://doi.org/10.21301/eap.v18i3.1>

- Walton, J. H., Matthews, V. C., i Chavalas, M. W. (2004). *The IVP Bible Background Commentary: Old Testament*. InterVarsity Press.
- Weigand, P. C. (1970). Huichol Ceremonial Reuse of a Fluted Point. *American Antiquity*, 35, 365-367.
- Whitehouse, H., François, P., Savage, P.E. i sur. (2019). RETRACTED ARTICLE: Complex societies precede moralizing gods throughout world history. *Nature*, 568(7751), 226–229. <https://doi.org/10.1038/s41586-019-1043-4>
- Whittaker, J. C. (1994). *Flintknapping. Making and Understanding Stone Tools*. University of Texas Press.
- Wilson, T. (1899). *Arrowpoints, Spearheads, and Knives of Prehistoric Times*. Government Printing Office.
- Winter, I. J. (2000). Babylonian Archaeologists of the(ir) Mesopotamian Past. U A. Enea, L. Peyronel, F. Pinnock P. Matthiae (Ur.), *Proceedings of the First International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East* (str. 1787–1800). La Sapienza.
- Wolever, E. (2024). The Translatio imperii and the Spatial Construction of History in the Twelfth Century. *Journal of Medieval History*, 50(2), 247–265. <https://doi.org/10.1080/03044181.2024.2327041>
- Worm, O. (1655). *Museum Wormianum; seu, Historia rerum rariorum, tam naturalium, quam artificialium, tam domesticarum, quam exoticarum, quae Hafniae Danorum in aedibus authoris servantur. ex officina Elseviriorum*. <https://www.biodiversitylibrary.org/page/51143776>
- Yavuz, N. K. (2018). From Caesar to Charlemagne: The Tradition of Trojan Origins. *The Medieval History Journal*, 21(2), 251–290. <https://doi.org/10.1177/0971945818775372>
- Zlotnik, G., & Vansintjan, A. (2020). Storage of Information and Its Implications for Human Development: A Dialectic Approach. *Frontiers in Psychology*, 11, 1715. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.01715>

